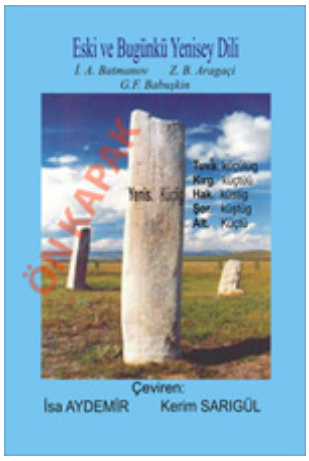

BİŞKEK - 2005

Eski ve Bugünkü Yenisey Dili

Tercüme ettiğimiz bu eserde bugünkü Tuva, Kırgız, Hakas, Şor ve Altay dilleri ile Yenisey anıtlarının dili karşılaştırılmış, aralarındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin dereceleri ortaya konmuştur.

Eserde, morfolojik özelliklerinden dolayı Kırgız ve Tuva dilleri üzerinde daha fazla durulmuştur. Ele alınan altı dildeki fonetik olayların rahat bir şekilde anlaşılabilmesi için kelimeler tek bir transkripsiyon alfabesiyle verilmiştir. Kullanılan transkripsiyon alfabesi eserin girişinde sunulmuştur.

SUNUŞ

Tercüme ettiğimiz bu eserde bugünkü Tuva, Kırgız, Hakas, Şor ve Altay dilleri ile Yenisey anıtlarının dili karşılaştırılmış, aralarındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin dereceleri ortaya konmuştur.

Eserde, morfolojik özelliklerinden dolayı Kırgız ve Tuva dilleri üzerinde daha fazla durulmuştur. Ele alınan altı dildeki fonetik olayların rahat bir şekilde anlaşılabilmesi için kelimeler tek bir transkripsiyon alfabesiyle verilmiştir. Kullanılan transkripsiyon alfabesi eserin girişinde sunulmuştur.

Karşılaştırma yapılırken ele alınan altı dil arasındaki bütün özellikler değil, sadece karakter ve önem açısından Yenisey yazıtlarıyla ilişkisi daha fazla olan özellikler ele alınmıştır. Ayrıca eserde çağdaş beş dilin Yenisey yazıtlarındaki dille karşılaştırılıyor olması, Türk dili tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir.

Son yıllarda Türk dili ve lehçeleri üzerine yapılan çalışmaların büyük bir bölümünü dil incelemeleri ve karşılaştırmaları oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu eser Türkoloji alanında çalışma yapacak olanların işlerini kolaylaştıracak son derece başarılı bir çalışmadır.

Eserde ele alınan dillerin her biri ile ilgili bir çok çalışma yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir. Fakat burada altı dilin tarihî, fonetik, söz varlığı ve dilbilgisi özelliklerinin ele alınarak kaşılaştırılıyor olması eseri farklı kılmaktadır.

Ayrıca eserin sonunda verilen eski kelimeler sözlüğünde, Yenisey anıtlarında rastlanan kök durumundaki kelimeler yer almaktadır. Çağdaş dillerde kullanım özelliklerine göre sonradan oluşmuş olan bazı gövde durumundaki kelimeler de alınmıştır. Bu sözlük, ele alınan beş Türk dilinde kelimelerin ne derece korunduğunu, onlardan hangilerinin artık kullanımdan düştüğünü ve çoğu konuşma dilinde başka kelimelerle değiştirildiğini göstermektedir.

Yapılan bu çalışma, Türk dilleri arasındaki köklülüğü ve sağlamlılığı bir kez daha ortaya koymaktadır.

Bu eserin hazırlanmasında her türlü desteği bizlerden esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Yard. Doç. Dr. Semra Alyılmaz'a ve Yard. Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz'a; kilometrelerce uzakta olmasına rağmen internet aracılığı ile bizlerden yardımlarını esirgemeyen değerli hocamız Yard. Doç. Dr. Nergis Biray'a teşekkürü bir borç biliriz.

ÖNSÖZ

I- Bu eserde bugünkü Tuva, Kırgız, Hakas, Şor ve Altay dillerinin Yenisey yazıtlarının diliyle olan ilişkisi aydınlatılmaktadır.
Bu amaçla 1000-1400 yıl içerisinde kendiliğinden gelişen bu dillerin gelişim ve değişimleri arkaik Yenisey elementleri doğrultusunda incelenmektedir.

Burada araştırmanın sınırlarını bütün Türk dillerini içine alacak şekilde genişletebilirdik. Çünkü tüm bu dillerde az sayılmayacak derecede eski Türk anıtlarının dil özellikleri saklı kalmıştır. Fakat Tuva, Kırgız, Hakas, Şor ve Altay dillerinin birbirleriyle ve Yenisey yazıtlarıyla olan ilişkileri diğer dillere oranla daha fazladır. Bunlar tarihsel açıdan Türk dillerinin Yenisey grubunu oluşturmaktadırlar. Bu sebeple elimizdeki eseri "Eski ve Bugünkü Yenisey Dili" olarak adlandırmayı doğru bulduk.

II- Çalışmamızda, karşılaştırdığımız altı dil arasındaki bütün özellikler değil; sadece karakter ve önem açısından Yenisey yazıtlarıyla ilişkisi daha fazla olanları incelenmektedir. Burada morfolojik özelliklere dayanarak Kırgız ve Tuva dillerinin gramerleri üzerinde daha fazla durulmuştur. Tekrara düşmemek için de çağdaş diller arasından bir ikisini ele alma ihtiyacı hissettik. Dolayısıyla yazıtların büyük bir bölümüne yakın olması ve Çikler'in dili ile bağlantısı olması nedeniyle Tuva dilini ve kendi tarihî gelişimi içerisinde çok esaslı bir değişime maruz kalan Kırgız dilini ele aldık (Kırgızların atalarının bir bölümü yaklaşık bin yıl önce Yenisey'den Tyan-Şan'a göç ettiler).

Bu eser hazırlanırken bölgeler arası karşılaştırmalı gramer oluşturmak veya ele alınan dillerin her birinin tarihini araştırmak gibi bir amaç güdülmemiştir. Karşılaştırma yapılırken temel olarak çağdaş edebî diller ele alınmıştır. Bu dillerin diyalektik özellikleri çoğu zaman hesaba katılmamıştır.

Okuyucunun Orhun – Yenisey yazıtlarının grameri hakkında temel bilgiye sahip olduğunu varsaydık. Sadece bazı durumlarda fazla detaya girmeden açıklamalarda bulunduk. Oluşturulan tablolardaki resimli materyallerin yer alış düzeni dillerin yakınlık veya benzerlik özelliklerine göre değişmektedir.
Göz önünde bulundurulan bütün dillerin örnekleri rahat bir karşılaştırma olması ve teknik sebepler nedeniyle tek bir transkripsiyon alfabesiyle verilmiştir.

"K" ve "G" harfleri kalın ünlülerle (a, ı, o, u) aynı hecede bulunduklarında arka damak K ve G'si durumundadırlar. Eserde dillerin adlandırılması kısaltılarak verilmiştir: Yenisey dili = Yenis. , Tuva Dili = Tuva. , Kırgız Dili = Kırg. , Altay Dili = Alt. , Şor Dili = Şor. , Hakas Dili = Hak.

III – Eserin hazırlanması yazarlar tarafından aşağıdaki şekilde paylaşılmıştır:

1- Giriş bölümü, Yenisey yazıtları ve yazıtları çerçeveleyen sınırlar, okuma ve kelime hazinesi açışından uygunluk Z. B. Aragaçi ve İ. A. Batmanov tarafından hazırlanmıştır.

2- Temel fonetik olaylar, söz değişimi ve ön söz İ. A. Batmanov tarafından hazırlanmıştır.

3- Cümlenin ana ve yardımcı öğelerinin sınıflandırılması Z. B. Aragaçi tarafından hazırlanmıştır.

4- Fiiller G. F. Babuşkin tarafından hazırlanmıştır.

Tuvalılarla ilgili bütün bölümler Z. B. Aragaçi tarafından, Şorlar ve kısmen Hakaslarla ilgili bölümler G. F. Babuşkin tarafından hazırlanmıştır.

Ekte sözlük verilmiştir. Hazırlayanın ismi özellikle belirtilmiştir.

Kızıl
21 Temmuz 1961
Yazarlar Birliği Editörü
İ. A. Batmanov

GİRİŞ

Bazı Tarihî Veriler

Yenisey ırmağının orta ve yukarı havzalarında, Altay'a kadar olan geniş coğrafyayı da içine alan bölgede, Baykal çevresi ve şimdiki Tuva'nın güney kısımlarında M. S. binli yıllarda birçok tarihî olay meydana geldi ve bu olaylar burada yaşayan halkların dillerinde önemli bir rol oynadı.

Bildiğimiz üzere bu coğrafyada İskit, Hun (M. Ö. III. yüzyıl-M. S. I. yüzyıl), Siyenpi (Dinlin ve Proto-Türk unsurlarından oluşan) Türk dönemlerine ve diğer dönemlere ait arkeolojik kalıntılar bulundu.

M. S. I. yüzyılın başlarından VI. yüzyıla kadar yani Türk boylarının harekete geçmesinden önce bu coğrafyadaki etnik gruplar arasında bir karışma meydana gelmiştir. Bazı etnik gruplar bu bölgeye girdiler fakat buraya yerleşmeden bu bölgeden çıktılar. Geri kalanlar ise işgalciler tarafından kısmen yok edilme tehlikesine maruz kaldılar. Bundan dolayı buradaki halkların bir bölümü kendi yerlerinde kaldılar. Bu coğrafyaya gelenler ise, buranın dil ve kültür özelliklerini benimsediler. Tüm bu değişime rağmen egemen kabileler ile onlar arasında karşılıklı bazı kültür ilişkileri korunmuştur. Akraba dilli grupların oluşum süreci uzun zaman alıp onların tarih sahnesinde ortaya çıkışlarına kadar sürdü. Orta Asya tarihinde Türk döneminin başlangıcı VI. yüzyıl olarak söyleniyorsa da bu eski Türk kabilelerinin bu dönemde yani VI. yüzyılda oluştuğu anlamına gelmez.

Onlardan bazıları, Yenisey havzasında yer alanlar, kendilerini Samoyedler'in bir etnik unsuru olarak kabul ettiler. Birçok Türk kabilesi VI. yüzyıla kadar Juan-Juanların hakimiyeti altında yer almaktaydılar. Ancak IX. yüzyılın sonunda Altay kabileleri ile karşılaştılar. Daha sonra kağan tarafından yönetilen askerî ve siyasî kabile birliği oluşturdular.

Çin kaynaklarına göre Türk kabileleri VI. yüzyılın başlarında Altay ile Sırderya arasında yer alıyorlardı. Bizans kaynaklarına göre Priazovya'ya kadar ulaşmışlardı.

VI. yüzyılda Juan-Juanların hakimiyetinden kurtulup kendi kağanlıklarını kurdular ve çok geçmeden Doğu ve Batı diye ikiye ayrıldılar.

Bu dönemde Minusin havzasında Hakas ve Kırgız kabilelerinin ataları, Yenisey havzasının yukarısında Çikler (Tuvalıların ataları), Orhun bölgesinde Oğuz kabileleri, Çiklerin batısı ve kuzeybatısında Altaylıların ve Şorların ataları, güneyde Uygurlar, Baykal'ın güneybatısında Kurıkanlar (Yakutların ataları), doğusunda Otuz Tatarlar, onların

güneyinde ise Dokuz Oğuzlar yaşamakta idiler.

Uygurlar, 745 yılında Doğu Türk Kağanlığını hakimiyetleri altına aldılar. O dönemde adı geçen Türk boyları ve diğer Türk dilli akraba kabileler genel dil özellikleri bakımından, yaşam ve çeşitli ilişkiler açısından farklı özellikler kazandılar. Dolayısıyla bunları birkaç gruba ayırmak mümkün:

1- Yenisey grubu: Çikler, Eski Kırgızlar, Hakas, Altay ve Şorların ataları.
2- Orhun Grubu: Orhun havzasının merkezinde bulunan ve Türkmen, Azeri vb. halkların daha sonra millet olmalarına temel oluşturan Oğuz boyları.
3- Uygur Grubu: Teleüt ve diğerleri; onlarla genetik bağı bulunan Karluk, Yağma ve Çiğil boyları, Türk dilli şehir halkı, XI. ve daha sonraki yüzyıllarda bugünkü Özbekistan bölgesine yerleşen halklar.
4- Kıpçak Grubu: Sonraları Kuman dilinin, daha sonra da Tatar, Kazak, Karakalpak ve diğer dillerin taşıyıcıları.
5- Çuvaş Grubu ya da Gurlar.
6- Yakut Grubu ya da Kurıkan Grubu. Bu grupların herbiri kendilerine özgü özellikler kazandılar.

Kırgız, Tuva, Hakas, Şor ve Altaylıların ataları arasındaki sıkı ve devamlı bağ neticesinde dilleri arasında da yakınlıklar oluştu ve M. S. ilk bin yılın ortalarına doğru aşırı derecede biçimlenerek Yenisey yazıtlarıyla beraber aynı grubu yani "Yenisey" grubunu oluşturdular.

Bu eserde dillerin yapılarında meydana gelen karakteristik özellikler incelenmektedir.

Kırgızların ve onlara bağlı kabilelerin VIII. yüzyılda zaman zaman Doğu Türk Kağanlığı'na bağlandıkları bilinmektedir. Fakat bu durumdan kısa sürede kurtulan Kırgızlar 840 yılında Uygurlarla yapmış oldukları savaşta onları yenilgiye uğrattılar. Minusin havzasını, Altay'ın bir bölümünü, Yukarı Yenisey bölgesini (Bugünkü Tuva yani Tıva) ve Moğolistan'ın kuzeybatısını hakimiyetleri altına alarak sınırlarını ve mülkiyetlerini büyük ölçüde genişlettiler.

Bu süreç Kırgızların Yenisey ile İrtiş arasında ve Orta Asya'da bulunduğu dönemde olduğu gibi önceki Kıpçaklarla ve onlarla bağlantısı olan kabilelerle karşılıklı olarak uzun süre devam etti (Kıpçakların bir kısmı tekrar oluşan Kırgız milletine katıldılar). Kırgızların önemli bir kısmı M. S. ikinci bin yılın başlarında Yenisey bölgesinden Tyan – Şan'a doğru göç ettiler.

Bu dönemde yukarı Yenisey havzasında yani bugünkü Tuva bölgesinde bulunan Türk dilli kabileleri sağlamlaştırma süreci hız kazandı.

XI. ve XII. yüzyıllarda biraz zayıf düşen Hakasların atalarına ve Kırgız hanlarına bağlı bulunan Çikler, IX. ve X. yüzyıllarda ortaya çıkmış ve bu süreçte aktif rol oynamışlardır. Çikler daha sonra 1207 yılında Moğollar tarafından hakimiyet altına alındılar.

XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılın başlarında Altın Hanlığı'nın hakimiyeti altına girdiler. Daha sonra Kalmuk Krallığı'na bağlandılar. Tuva XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Mançu-Çin Feodalitesi'nin egemenliği altında kaldı. Başkalarına bağımlı olmalarına rağmen Tuva milletini oluşturma yolunda ortak, güçlü ve istikrarlı dilleri, toprakları ve ekonomileriyle gelecek nesillere örneklik edecek olan süreç yavaş yavaş gerçekleşti.

1905-1907 yılları arasında gerçekleşen ilk Rus Devrimi'nin etkisiyle doğuda milliyetçi özgürlük hareketleri güç kazandı. Buna bağlı olarak Tuva'da milliyetçi hareketler hızlandı, Çin'de Mançu Hanedanlığı düştü ve Mançu-Çin Feodalitesi'ne karşı Tuva ve Dış Moğolistan özgürlüklerini kazandılar.

Tuva, 1914 yılında Rusya'nın himayesini kabul etti. 1918-1921 yılları arasında Tuva Aratları eski Rus Krallığı işçileriyle beraber yabancı müdahaleciler, beyaz askerler

(muhafız birlikleri) ve yerli devrimci derebeylere karşı mücadele ettiler. 1921 yılının yaz aylarında Tuva Millî Cumhuriyeti kuruldu. 1944 yılında Tuvalı işçiler SSCB'ye kardeş aile olarak katılmak istediklerini ilan ettiler.

1944 yılında Rusya Sosyalist Federal Cumhuriyetler Birliği tarafından Tuva Özerk Bölgesi kuruldu . 10 Ekim 1961 tarihinde Tuva Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yeniden şekillendi. Kayıtlara göre 1959 yılında SSCB sınırları içerisinde 100,1 bin, Tuva'da ise 98 bin Tuvalı bulunmakta idi.

Tuva dili kendi gelişim süreci içerisinde Çiklerin ve diğer kabilelerin dil özelliklerini büyük ölçüde korumakla beraber dilin iç gelişim kanunları çerçevesinde değişikliklere uğradı ve aynı zamanda Moğolcadan ve diğer dillerden almış olduğu birçok kelimeyi de dil hazinesine kattı.

1930 yılına kadar Tuvalıların küçük bir bölümü Moğol ve Tibet alfabelerini kullandılar. 1930 yılında Latin alfabesi esas alınarak Tuva Mili alfabesi oluşturuldu. Bundan 11 yıl sonra, 1941 yılında bazı değişikliklerle Rus alfabesine geçildi.

Kırgızlara geldiğimizde ise M. S. ikinci bin yılın başlarında Tyan-Şan'a doğru hareket hâlindelerken Orta Asya'da bulunan Türk ve İran dilli yerli kabilelerle ilişkiye girdiler.

Kırgız bölgesi XII. yüzyılda Kara-Kıtay, XIII. yüzyılda Moğol, XV. yüzyılda Cungar (Oyrat), XIX. yüzyılın başlarında ise Hokand Hanlığı'nın egemenliği altında idi.
Kırgız milletinin oluşma süreci, genel olarak XIV. ve XV. yüzyıllarda Kırgız boyları ve Tyan-Şan halklarının bir bölümünün temelinde gerçekleşti.

XV. ve XVI. yüzyıllar arasında Kırgızlar Kazaklarla (kuzeyde), Uygurlarla (güneydoğuda), Özbeklerle (batıda) ve Taciklerle (güneyde) etkileşim hâlinde idiler.

Kırgızlar XIX. yüzyılın altmışlı yıllarında Rusya'ya bağlandılar. 1917 yılında vatanımızın diğer halklarıyla beraber Sovyet egemenliğini kurmak için mücadele ettiler. Ekim Devrimi'nden sonra kurulan Özerk Kırgız bölgesi, 1926 yılında Özerk Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve 1936 yılında da Sovyet Sosyalist Kırgız Cumhuriyeti olarak yeniden şekillendi.
XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Kırgızların bir bölümü Kırgız dilinin özelliklerini yansıtmayan Arap alfabesini kullandılar. Dolayısıyla bu alfabe halkın konuşma dilini tam olarak ifade edememekte idi.

Özerk Kırgız Bölgesi'nin kurulmasıyla beraber 1924 yılında kendi dilinde eğitim veren okullar kuruldu ve Kırgız yazı dili şekillenmeye başladı. 1928 yılına kadar kitap ve gazeteler Arap alfabesiyle yayınlandı. Geçmişteki dini inançlarının (Müslümanlık) etkisiyle kabul ettikleri Arap alfabesi çok zor ve karışıktı. Yapısında çok değişik işaretler bulunmakta idi. Halkın cahilliğinin (eğitimsizliğinin) ortadan kaldırılmasında pek etkili olamadı. 1928 yılında Latin alfabesi, 1940 yılında ise Rus alfabesi (ö, ü, ñ harfleri eklenerek) kabul edildi. Rus alfabesi sayesinde ilk olarak okuma ve yazma benimsendi. İkinci olarak da SSCB halkları arasında ortak alfabe oluştu ve Rus dilini öğrenmek daha da kolaylaştı.

Yenisey'de yaşayan Eski Kırgız ve Hakas kabilelerinin ataları dinsel, yaşamsal ve kültürel olarak birbirlerine çok yakındılar.

M. S. birinci yüzyılın başlarına doğru Dinlin özelliklerini benimsediler ve diğer Türk dilli boylarla sınırdaş olarak yaşadılar. Hakaslar XIII. yüzyılda Moğollar tarafından hakimiyet altına alındılar. XVII. yüzyıla doğru küçük prenslikler kursalar da çok geçmeden Rusya'ya bağlandılar.

Komünist Parti önderliğinde Hakaslar, Şorlar, Altaylılar ve diğer Rus halkları 1917 yılındaki devrim hareketlerine ve Sovyet otoritesinin oluşturulmasına katkıda bulundular. 1923 yılında kurulan Millî Hakas Bölgesi, 1925 yılında yeniden şekillenerek 1930 yılında Özerk Hakas Bölgesi adını aldı. 1959 yılı sayımlarına göre SSCB'de 56,6 bin Hakas

yaşamakta idi.
1924 yılında Rus alfabesi esas alınarak Hakas alfabesi üzerine çalışmalar başladı. Hakaslar 1929-1939 yılları arasında Latin alfabesini kullandılar. 1939 yılında bazı eklemelerle Rus alfabesine geçtiler.

Kırgızların ve Teleütlerin atalarının eski Ketlerle, Samoyedlerle ilişkileri sonucunda M. S. birinci bin yılın ortalarında Türk dilli Şor boyları oluşmaya başladı. XVII. yüzyılın Rusya'ya katıldılar.

Bu gün Şorlar Hakasların güneyinde Mıras-Su, Kondoma nehrinin bulunduğu havzanın dağlık bölgelerinde (yani Kemer bölgesinin bir bölümünde) yaşamaktalar. 1959 verilerine göre 15,3 bin Şor halkı bulunmakta idi.

M. S. birinci ve ikinci bin yıl sınırları içerisinde uzun süre Altay'da yerleşik bulunan Samoyed etnik gruplarının bazı özelliklerini benimseyen eski Kırgız, Töles, Dokuz-Oğuz, Tarduş ve Kıpçak kabilelerinin torunları Kırgızlarla sıkı ilişki içerisinde idiler.

Ortak soy, kabile gruplarının mevcudiyeti, Altay kabilelerinin, Kırgızların ve Çiklerin birbirleriyle olan sürekli ilişkileri sonucunda dillerinde çok büyük benzerlikler oluştu.

Altaylılar, XIII. yüzyılda Moğollar'a, XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın başlarında ise Oyratlara (Cungarlara) tabi idiler.

Daha sonra boyunduruk altından kurtularak Rus hakimiyetini kabul ettiler. Rus hakimiyetine geçme süreci XVIII. yüzyılda tamamlandı.

Ekim Devrimi'nden sonra 1922'de kurulan Oyrat, 1948'de Gorno-Altay Özerk Bölgesi olarak adlandırıldı. 1959 yılı sayımlarına göre SSCB'de 45,3 bin Altaylı yaşamaktaydı.

Kayıtlara göre 1922 yılına kadar misyonerlerin alfabesini (Rus) kullanan Altaylılar 1928-1938 yılları arasında Latin alfabesinden geliştirdikleri alfabeyi, 1938'den sonra Rus alfabesini (bazı eklemelerle) kullandılar.
Bunlara dayanarak Şor dilinin taşıyıcılarının atalarının eski Türk lehçesinde konuştukları düşünülmektedir. Yenisey diline ait klasik ve tipik belirtiler korunmaktadır. Yenisey'de yaşayan Kırgızların ve Altaylıların ortak atalarının dili belirli bir zaman diliminde Yenisey diline iyice yaklaşmıştır. Fakat sonradan iç kaynakların gelişiminde olduğu gibi önemli değişmelere maruz kaldılar. Onlar, Kıpçaklaşma sürecinde Tuva, Şor ve Hakas dillerinden önemli derecede uzaklaştılar ve sonuçta Yenisey grubundan çıktılar. Şüphesiz Altay ve Kırgız dillerini taşıyan Altaylıların ve Kırgızların ortak atalarının konuştukları dil Yenisey yazıtlarının dilinin çok yaygın olduğu süreçte (bu süreci Yenisey dönemi olarak adlandırmak şartıyla) bile modern Hakas ve Tuva dilini konuşanların atalarının dilinden farklı idi. Fakat kesinlikle söylenebilir ki eski Kırgız dili kendi gelişiminin ilk etabında (Yenisey yazıtlarının ortaya çıkışına kadar veya kendi gelişiminin başlangıç döneminde) Yenisey diline çok yakındı ve sanki onun diyalektlerinden biri durumunda idi.

Kırgız ve Altay dillerinde "g" ünsüzünün temelinde oluşan diftonglardan ortaya çıkan uzun ünlülerin gelişim tarihi bunun kanıtlanmasında büyük bir öneme sahiptir. Şöyle ki, modern Kırgızca "too" ve Altayca "tuu" kelimelerinin tarihî çıkışı "tag"dır. Demek ki bu diller yukarıda verilen belirtilerden hareketle bir grup içerisinde yer alan Yenisey, eski Tuva dilleriyle ve bazı diğer dilerle ilişkiye girmişlerdir.

Yenisey anıtlarının dilinde olduğu gibi kelimelerin bir kısmında tonsuz ünsüzle başlayan ekte yer alan ünlünün kendinden önce gelen akıcı ünsüzle birleşmesinin korunması da buraya eklenebilir. Modern Kırgızcada "cuurkan" yerine "cuurgan" -yorgan, "muruntuk" yerine "murunduk" –deve gemi, "murunku" yerine "murungu" – önceki vb. Bu da bize gösteriyor ki, Kırgız dilinin en azından bazı özelliklerini bugünkü Şor, Tuva ve Hakasların atalarının ve Yenisey anıtlarının diline ait olan eski fonetik sistemin gelişiminin sonucu doğrultusunda incelememiz gerekiyor.

Türk halklarının kabile-soy yapısı ile Yenisey grubu bazı durumlarda ortak öğeler

içermektedir.

Örneğin, “kırgız” kelimesi önceki kabileler içerisinde yer almakta idi. Bugünkü Tuvalılar arasında “kıgıs”, Hakaslar arasında “hırgıs”, Altaylılar arasında “kırgıs” şekillerinde korunmuştur. Bugünkü Altaylılar ve Kırgızlarda “kıpçak” ve “döölös”, “töölös” kelimeleri yer almaktadır (Altaylılarda “töölös”). Örnek: “tülüş” (Tuvalılarda soy-kabile gruplarının adlandırılışı) yerine Kırgız ve Tuvalılarda “monguş” . Kırgızların Manas destanındaki kahramanları “Madıhan” ile Tuvalılarda kabile-soy anlamında kullanılan “madı” kelimelerinin karşılaştırılması dikkate değerdir. SSCB İlimler Akademisi âlimi Prof. P. N. Berkov’un belirttiği gibi Altaylılardaki “Alıp Manaş” ve Kırgızlardaki “Manas” destanlarının isim yönünden benzerlik göstermesi Altaylıların ve Kırgızların tarihî yakınlıklarının bir göstergesidir. S. Y. Malov eski Kırgız devletinin yapısı içerisinde yer alan kabilelerin eski Kırgız, Tuva, Hakas ve diğerlerine ait ortak ve standart bir yazı diline sahip olduklarını belirtmektedir.

Diğer halklar gibi kendi gelişim süreçleri içerisinde ele aldığımız SSCB halkları kabile birliğinden halk, günümüzde ise artık bir millet olma, ataerkil soy yapısından ve feodal yapıdan sosyalizm yoluna girmişlerdir.

İlk bin yılın ikinci yarısında Türk Kağanlığı’nın oluşumu ve daha sonra yıkılması sebebiyle onlar kendi aralarında ve diğer Türk dilli halklar ile sıkı bir ilişkiye girmişlerdir. Daha sonra uzun bir süre Moğolların, Mançuların (Yenisey’de) ve Cungarların, Kırgızlar ise, bunlardan başka Tyan - Şan’da Hokand Hanlığı’nın baskısı altında yer aldılar. Sık sık yok edilme tehlikesine, köleliğe ve talana maruz kaldılar. Onların gelişimindeki bu karmaşık süreç, sınıfsal bölünmeler, soy-kabile mücadeleleri ve sınıflar arası mücadele ile bağlantılı idi.

Yenisey grubunun halkaları ve diğerleri Rusya’yı, işgalci hanlıkların eziyetlerinden kurtarıcı olarak gördüler ve Rusya’ya dahil oldular.

Çarlık yönetimi, yerli hanlıklar veya soy-kabile liderleri var güçleri ile halkı sömürüyorlar, halkın ekonomik ve kültürel gelişimini engelliyorlardı. Diğer bir taraftan Rusya’ya dahil olan halkların Rus demokratik devrimcilerle, işçilerle, köylülerle ve öncü aydınlarla daha sonra da komünistlerle aralarındaki dostane ilişkiler onların politik bilinçlerinin yükselmesine ve sömürgecilerle mücadele etmelerine yardımcı oldu.

Köylüler Ruslardan çiftçilik kültürü ve tekniği gibi birçok yeni şeyi benimsediler. Bunun sonucunda yaşam şekilleri değişerek soy-kabile çekişmeleri ve silahlı çarpışmalar sona erdi. Mal üretim seviyesi arttı. Karşılaştıkları yenilikleri ifade etmek için Rusça kelimeleri benimsediler.

Eski Çarlık Rusyası’na bağlı halklar Rus emekçilerle beraber ve Lenin Partisi öncülüğünde Ekim Devrimi’ni gerçekleştirerek yeniden canlandırdıkları sosyalizm temelinde komünist birliğini oluşturdular.

“Komünizmin zaferiyle SSCB’de yer alan milletler arasındaki yakınlık daha da artmış, ekonomi ve fikir birlikleri kuvvetlenerek ruh çehrelerinin genel komünistlikle ilgili özellikleri ortaya çıkmıştır. Fakat dil farklılıkları temelinde oluşan ulusal ayrılıkların yok edilmesi sınıfsal ayrılıkların yok edilmesine oranla daha uzun bir süreç gerektirmiştir. ” (Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin programı, sayfa 113).

Ekim Devrimi’ne kadar yazı dilleri bulunmayan birçok halk SSCB’de milletler arası ortak bir dil durumunda bulunan Rusça ve kendi iç gelişim kaynakları sayesinde zenginleştirilmiş ve işlenmiş edebî bir dile sahip oldular. Ağız özelliklerini kaybetmeye başladılar.

Sovyet halkının bütün faaliyet alanlarındaki değişim hareketleri kendi dillerinin söz varlığının gelişmesinde, gramer yapılarının sağlamlaşmasında ve fonetik yapılarının zenginleşmesinde gerekli yansımasını bulmuştur.

“Ulusal diller halkların karşılıklı güven ve kardeşane dostluk şartına bağlı olarak

karşılıklı gelişim ve hak eşitliği temelinde gelişmektedir. ” (Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin programı, sayfa 115)

Eski Türk-Moğol dili temelinin varlığı Türkoloji literatüründe birçok kez ifade edilmiştir. Fakat Orhun – Yenisey dilinin söz varlığının analizi göstermiştir ki, M. S. ilk bin yılın ortalarında Türk dillerinde Moğol unsurları gayet az durumdadır. Onların sayısı yüz yılın ortalarında artmış daha sonra ise dengelenme süreci başlamıştır.

Türk halklarının atalarını eski süreçte ele aldığımızda görülmektedir ki onlar nispeten dar bir bölgede birbirleriyle sıkı bir ilişkiye girmişlerdir. Onların yerleşme ve bölünme süreçleri daha sonraları başlamış ve kendilerine özgü tarihî kaderleri çeşitli ilişkiler kanalı içerisinde belirlenmiştir.

Kırgızlar, Orta Asya’ya Karluk ve İran kabileleriyle sıkı bir temas hâlinde girdiler. Özellikle burada Arapça ve Farsça kelimeler Kırgız diline nüfûz etmeye başladı ve Kırgız dili eski Samoyedce sözlerini kaybetti.

Aynı zaman içerisinde Moğolca unsurların Tuva diline nüfûzu yaklaşık olarak Tuvalıların SSCB’ye dahil olmalarına kadar devam etti.

Türk dillerinin gelişimi başlangıçta kendi münferit yolunda ilerliyordu. Ekim Devrimi öncesinde ve özellikle de sonrasında Rusçadan alınan sözlerin artması SSCB halklarının ve bazı derecede diğer ülkelerin dillerinin genel öğelerine etki etmiştir. SSCB’de yer alan halkların karşılıklı dostane ilişkileri onların birbirlerinden birtakım sözleri almaları sonucunu doğurdu.

Türk halklarının yazı sistemlerinin değiştiğini söylememiz mümkündür. Eskiden Türklerin arasında Orhun-Yenisey alfabesi yaygın idi. Daha sonra alfabe birliği bozuldu ve bazıları Uygur alfabesini bazıları ise Arap alfabesini ve diğer alfabeleri kullandılar. Türk dilli halklar Ekim Devrimi’nden sonra kendi dillerine uyarladıkları Latin alfabesini kullandılar. Şimdi ise onlar Rus alfabesi temelinde oluşturulan alfabeleri kullanmaktadırlar. Bu da SSCB halklarını birbirine yaklaştıran ve onların karşılıklı ilişkilerini kolaylaştıran faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yenisey Anıtları

M. S. ilk bin yılın ikinci yarısından itibaren yukarı Orhun-Yenisey havasında yaşayan Türk kabileleri - bazı araştırmacılar tarafından tam olarak eski Türk Runik yazısı olarak adlandırılmayan - kendi yazı sistemlerini kullandılar.

Orhun – Yenisey alfabesi zamanla geniş bir alana yayıldı.

Eski Türklerden çok sayıda han, lider, kahraman ve boy reisleri ile çeşitli görevdeki insanlar adına balbal, kaya, metal ve toprak kaplara, bazı küçük eşyalara yazılmış yazılar kalmıştır. Daha geç bir dönemde ise elyazmaları ortaya konulmuş ve bunlar bu alfabeyle yazılmıştır.

Bu gizli yazıtlar hakkında ilk defa XVII. yüzyılda söz edilmiştir. Sözü edilen bu yazıtlar Yenisey ırmağı havzasında gezginler tarafından bulunmuştur.

19. yüzyılın başında Rusya’da artık bu yazıtların ayrıntılı bir şekilde görüntülü tasvirleri yayınlanmış ve bunlar bazı bilim adamlarının dikkatini çekmiştir.

Yazıtların kaynağı, etnik kökeni ve sistemi hakkında çeşitli çelişkili fikirler ortaya konulmuştur.

1889 yılında Rus Coğrafya Derneği’nin Doğu Sibirya Bölümü, N. M. Yadrintsev’in önderliğinde Orhun nehri havzasındaki (Moğolistan) anıtları incelemek amacıyla bu bölgeye bir inceleme gezisi düzenledi. Orhun anıtlarının keşfedilmesi, anıtlardaki yazıların okunması, tasvir edilmesi, dil bilimsel ve tarihsel açıdan analiz edilmesi Türkoloji alanında yeni büyük bir sayfanın açılmasına sebep oldu.

1893 yılının Aralık ayında Danimarkalı bilim adamı V. Thomsen anıtlardaki yazıyı

çözümleme işini tamamlar. Rusya'da onunla eş zamanda anıtların keşfedilişi, tasviri ve incelenmesi konularında çalışan V. Radloff ve bazı diğer bilim adamları kapsamlı bir çalışma içerisindedirler.
Son yetmiş yılda farklı ülkelerin ve özellikle de SSCB'nin bilim adamlarının çalışmaları sayesinde büyük bir materyal birikimi elde edildi. Bu birikim birçok eski Türk kabilelerinin ve aynı şekilde çağdaş Türk dillerinin gelişim süreçlerinin daha derin bir şekilde incelenmesini sağladı.
Bu tarihî soru, anıtlar ve edebiyat hakkında bilgi almak isteyen A. N. Bernştam'ın "VI – VIII. yüzyıllarda Orhon-Yenisey Türklerinin Sosyo-Ekonomik Yapıları" (Sotsial'no-ekonomiçeskiy stroy orhono-yeniseyskix tyurok VI-VIII vekov), C. Y. Malov'un "Eski Türk Anıtları" (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti),(SSCB İlimler Akadamesi,, M-L. 1951), "Türklerin Yenisey Yazıtları" (Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov) (1952)", "Eski Moğol ve Kırgız Anıtları" (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii) (1959) adlı eserlerinde ve A. A. Palmbah'ın "Eski Orhon-Yenisey Yazıtları Neden Bahsediyor? (O çom gavaryat drevniye pamyatniki Orxono i Yeniseya) (Kızıl, 1944)" adlı makalesinde cevabını bulabilir.
Yazıtlara ve diğer tarihî kaynaklara dayanarak incelemekte olduğumuz dili, geniş bir bölgeye yerleşen ve sık sık çeşitli devlet birliklerine tâbi olan birçok kabilenin kullandığı saptanmıştır.
Aynı zamanda yazıtlar kabilelerin diyalekt (hatta dil) özelliklerini yansıtmakta ve yerel farklılıkları içermektedir. Dolayısıyla bizler onların paralel varlıkları hakkında söz edebiliriz.
Geniş çaptaki gerçek malzemelerin (aynı zamanda sentaks), net sınıflandırmaların, orijinal yorumların bulunduğu Prof. V. M. Nasilov'un "Orhon-Yenisey Yazıtlarının Dili" (Yazık orxono-yeniseyskix pamyatnikov) ("Doğu Edebiyatları" (Vastoçnoy literaturı), M. 1960) adlı eseri yazıtların dil karakterini ortaya koymaktadır. Okuyucu bu eserden yeterince değerli ve faydalı bilgiler elde edebilir.
Geleneksel normları bulunan böyle bir yazılı dilin varlığı ilk olarak Yenisey vadisinin yukarı kısmında (Güney Sibirya), ikinci olarak Selenga nehrinin ve onun kolu olan Orhun vadisinde (Moğolistan), üçüncü olarak da Talas nehri vadisinde (Kırgızistan'da) bulunan kabileler ve halklarının akrabalıklarına ve aralarındaki bağların devamlılığına tanıklık etmektedir.
Etnik yakınlıklara, alfabetik ve linguistik belirtilere dayanarak yazıtları altı gruba ayırmak mümkündür:
1- Bugünkü Özerk Hakas Bölgesinde ve Tuva ÖSSC'inde yer alan ve Orhun yazıtlarından daha önce bulunan Yenisey yazıtları. Bu yazıtlar Çikler'e, Kırgızlar'a , Hakasların, Şorların, Altayların atalarına ait bulunuyordu. Lena'dan Altay'daki yazıtlar ve Moğolistan'da bulunan bazı yazılar bu gruba aittir.
2- Orta Asya Grubu
3- Genel olarak Talas ve Yenisey özellikleri taşıyan Macar grubu.
4- Daha çok VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın ilk otuz yıllarına ait olan ve daha büyük yazıtların bulunduğu Orhun grubu. Selenga havzası ve onun bir kolu olan Orhun'da ve yakın çevresinde yer alan yazıtlar bu gruba aittir. Gudulu Han (ölümü 692 ya da 693), Ongin anıtı, Tonyukuk anıtı (Tola nehri boyunda, üç hanın danışmanı; anıt 716 yılından sonra dikilmiş), Kültigin anıtı, onun ağabeyi olan Mogilyan yani Bilge Kağan anıtı (ölümü 734), Bilge Kağan ve Költigin'in çağdaşı, Tarduşların lideri adına dikilen Köliç Çor anıtı vb.
5- Suci, Şine-Us, İh Ashet, Hoyt Tamir (siyasî mektup) ve Doğu Türkistan'da (kağıt üzerine yazılı dökümanlar dahil) öncekilere göre daha sonraki döneme ait olanlar. Bunların içinden ilk olarak Yaglakar Han adına dikilen (Moğolistan'da) Suci anıtını ayırmak

gerekir. Dil olarak Yenisey yazıtlarına daha yakın olan bu anıtın Uygurlara ve IX. yüzyılın ortalarına ait olduğu düşünülüyor. İkinci olarak Selenga anıtı (Şine Usu'da). Uygur kağanlarının ilki olan ve 745'te tahta çıkan Moyın Çor adına dikilmiştir. Anıt VIII. yüzyılın ikinci yarısında dikilmiştir. Parça kitabelerin bazıları Orhun grubuyla, geri kalanları ise Yenisey grubuyla bağlantılıdır.
6- Bir takım taş yazmalar, madenî paralar, kap kaçaklar, tokalar ve süslemeler de bu grupta toplanmaktadır. Bunlar Moğolistan ve diğer bölgelerde, Lena ve Baykal boylarındaki geniş bölgelere aittirler. Kısa oluşlarından dolayı yukarıdaki gruplardan herhangi bir gruba henüz dahil edilmemişlerdir. Daha fazla inceleme ve araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların çoğu "Doğu Epigrafisi" adlı eserde yayınlanmıştır. Karadeniz etrafındaki eski yazıtlarla Orhun-Yenisey yazıtları arasındaki bazı ilişkiler ilim adamlarının ilgisini çekmiştir. (örnek bk. A. M. Şerbak, "Sarkel'deki seramik üzerindeki işaretler" (Znaki na keramike iz Sarkela) Doğu Epigrafisi,XII.)
Bu eserde Yenisey grubuna ait olan diller incelenmektedir. Fakat çok önemli bir özellik olan bütün Türk dillerinin sözcük, gramer ve bazı fonetik unsurlar bakımından, aynı zamanda eski öğelerin bir bölümünün tekrarlanması bakımından ortaklıklar taşıması, bizlerin bu dillerin tamamını göz önünde bulundurmamızı zorunlu kılmıştır.
Bu açıklamalar bütün Türk dillerinin Orhun-Yenisey grubuna ait olduğu anlamına gelmez. Aslında bu diğer Türk dilli kabilelerle yan yana yaşadıklarının göstergesidir. Onların ortak özellikleri Yenisey döneminden önce oluşmuştur. Burada Yenisey grubuna ait olan dillerle ilgili açıklamaların çogu diğer gruplara ait olan dilleri de ilgilendirmektedir.
Yenisey grubuna ait olan yazıtlar (SSCB bölgesinde) mezar taşları, iki duvar yazısı, kitabeler, yazma levha, madenî paralar üzerindeki yazılar, kap kacaklar ve diğer küçük eşyalar olarak ayrılmaktadır.
Belirtildiği gibi XVII. yüzyıl sonlarına doğru bazı kaynaklarda Yenisey yazıtlarından söz edilmeye başlandı.
İçerisinde resimli belgelerin yer aldığı "Eski Sibirlerle İlgili Notlar" (Zapiski o sibirskix drevnostyax) ("Sibirskiy Vestnik'te") 1818 yılında G. Spasskiy tarafından yayımlandı. D. A. Klements, Yenisey yazıtlarının keşfedilişi ve betimlenmesi konusunda XIX. yüzyıl sonlarına doğru birçok çalışma yaptı. A. V. Adrianov, ortaya çıkardığı yazıtları Minusin Müzesi'nde bir araya getirdi. Aşurkov ise birçok estampaj (basma resimler) yaptı. Ortaya çıkarılan eserlerin bazıları hakkında betimlemeler "Inscriptions de I'Jenissei recueillies et publiesses par la société finlandaise d'Archéologic" (Helsinki, 1899) adlı eserde, daha ayrıntılı bilgiler ise V. Radloff'un "Orhun bölgesi inceleme gezisi çalışmaları"(Trudı orhonskoy ekspeditsii) (Eski Moğol Atlası, İlimler Akademisi SPb. , 1892-99) adlı eseri ve onun "Die alttürkishen inscripten der Mongolei. Dritte Lieferung" (SPb, 1895) adlı eserinde ve diğer eserlerinde yer almaktadır. M. Kastren, V. Kotviç, Y. Nemet, G. Ramstedt vb. de anıtlarla ilgili çalışmalarda bulundular. Yazıtlarla ilgili bazı temel etimolojik bilgiler W. Bang tarafından verildi. Ekim Devrimi'nden sonra S. V. Kiselev, L. A. Yevtuhova ve M. P. Gryaznov Yenisey anıtlarının keşfedilişi, okunması, tercüme edilmesi ve yayınlanması için daha fazla zaman ayırdılar ve çalışmalarını yoğunlaştırdılar. Anıtların çizilip betimlenmesi ise S. Y. Malov, L. P. Kızlasov tarafından yapılmıştır. Okunan ve betimlenen yeni anıtlar Hakas ve Tuvalı ilim adamları tarafından yayınlandı. Anıtların büyük bir bölümü V. Radloff ve S. Y. Malov tarafından tercüme edildi.
H. N. Orkun anıtları okumuş ve tercümesiyle beraber yayınlamıştır. (H. N. Orkun. "Eski türk Yazıtları". İst. I-1936, II-1939, III-1940, IV-1941) fakat okuduğu ve tercüme ettiği bazı bölümlere ve yorumlara katılmak çok zordur. S. Y. Malov'un "Türklerin Yenisey Yazısı" (Yeniseyskaya pis`mennost` tyurkov) adlı eseri önemli düzeltmeler ve eklentiler içermektedir. Konu hakkında daha fazla bilgi elde etmek için 15. sayfada bahsettiğimiz S.

Y. Malov'un ve A. N. Berştam'ın eserlerine baş vurulabilir.
Ele aldığımız grupla ilgili küçük cisimlerdeki yazmalar hariç yaklaşık 70 adet taş yazma tekst (balballar, duvar yazıları, levhalar) kayda geçmiş ve betimlenip incelenmiştir.

Taş Yazmaların Kısaca Listesi
Tuva'da bulunan 45 anıt:
1- № 1-24, 41-46, 49-51. S. Y. Malov'un "Türklerin Yenisey Yazısı" (Yeniseyskaya pis`mennost` tyurkov) adlı eserinde yayınlanmıştır.
2- Eleges'te bulunan iki anıt S. Y. Malov tarafından "Moğolistan ve Kırgızistan'daki Eski Türk Yazısı Anıtları" (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis`mennosti Mongolii i Kirgizii) adlı eserde yayınlanmıştır. Z. B. Aragaçi tarafından balbalların betimlemeleri ve onlardan birinin farklı bir okunuşu Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü İlmi Araştırmalar Dergisi "Uçenıy Zapisok"un IX. cildinde verilmiştir.
3- Tuva'da bulunan iki anıt S. V. Kiselev tarafından "Vestnik Drevney İstorii" (1939, № 3 ve № 3,5)
4- Uyuk (öök) nehri vadisinde bulunan Malinov kitabesi E. R. Rıgdılon tarafından "Doğu Epigrafisi"nde (Epigrafika Vostoka) (IV.) yayımlamıştır.
5- Kezek-Terek'te yer alan Saygın levhası Y. L. Arançın tarafından bulunmuş ve "Doğu Epigrafisi"nde (V) yayımlanmıştır.
6- Kezek-Hüree'de bulunanlar.
7- Herbis-Baarı etrafında bulunanlar
8- Haçı-Havuzu (Kızıltey'in 10 km kuzeydoğusunda) A. D. Graç ortaya çıkardı. Bu anıtın etrafında "baş" işaretli ya da damgalı ikinci bir balbal bulunuyordu.
9- Sargal-Aksı'da bulunanlar (Kaa-Hema nehrinin sol tarafında). Z. B. Aragaçi tarafından bulundu.
10- Eldig-Kecig, Teeli köyü yakınlarında bulundu. Bu anıtın varlığını L. A. Yevtuhov ve S. V. Kiselev işaret etmiştir.
11- İkinci anıt Ottuk-Daşa'da bulundu.
12- Hakasya'da ve yakın bölgelerde 22'den fazla kitabe ortaya çıkarılmıştır.
1- Anıtlar S. Y. Malov tarafından № 25-40, 48 (numaralarıyla) yayınlanmıştır.
2- Kuten-Bulug kitabesi Abakan'ın 60 km kuzeybatısında yer almaktadır. E. R. Rıdgıl tarafından "Doğu Epigrafisi"nde (IV) yayımlandı.
3- Podkunin kitabesi Yenisey ırmağının sol yanında, Minusin bölgesinin 25-27 km alt tarafında yer almaktadır. E. R. Rıdgıl tarafından okundu ve "Doğu Epigrafisi'nde (XI) yayımlandı.
Çarış nehrindeki kayada (Altay). E. Tenişev tarafından okundu ve tercümesiyle beraber "Doğu Epigrafisi"nde (XII) yayınlandı.
4- Minusin yazma levhaları (Minusin Müzesi, № 30 ve 31. Bunlar hakkında daha fazla bilgi için E. R. Rıgdılon'un "Doğu Epigrafisi"nde (IX) yayınlanan " Runik Yazılı Levhalardaki İşaretler Hakkında" (O znakax na plitax c runiçeskimi nadpisyami) adlı makalesine bakılabilir.
Yenisey grubuna ait anıtlardan Lena kitabeleri ile bağlantısı olanlar:
1- Şişkino köyü etrafındakiler
2- Davıdov kitabesi (Verholen ile Tutur arasında)
3- Kurtuhay kitabesi
4- Pisannıy adasındakiler (Davıdov kitabesinden 10 km uzakta)
5- Petrov kitabesi (Yakut ve Olekmin arasında)
Bunların tamamı A. N. Bernştam tarafından "Doğu Epigrafisi"nde (IV ve XII) yayınlandı.
Küçük eşyalar üzerindeki yazıların büyük bir bölümü grafiksel olarak Baykal etrafında bulunan Yenisey anıtlarına çok yakın durmaktadır. (bk. E. R. Rıgdılon "Baykal Etrafındaki

Eski Türk Runik Yazıları Üzerine" (K drevneturskim runam Pribaykalya). "Doğu Epigrafisi",VIII).
Doğrudan genetik bir bağlantı kurmak gerektiğinde ise Yenisey anıtlarıyla Orta Asya'da bulunan tekstler ve kitabeler arasında grafiksel işaretler yönünden bir bağlantı kurmak mümkündür.
Bunlar ilk etapta Talas anıtları (V-VIII. yy) diye ayrılmaktalar. A. N. Bernştam'ın belirttiği gibi daha 1696-1697 yıllarında Semen Remezov "Sibiryanın Tüm Şehir ve Bölgelerinin, Susuz ve İnsanların Az Uğradığı Taşlık Steplerin Çizimi" adlı haritasında Talas ırmağı kenarında "Orhun Taşı" diye belirtmiştir.
1896 yılında öğretmen Gastev ve bölge amiri V. A. Kallaur tarafından Dimitriyev köyünün 8 km doğusundaki Ayrtam-Oy'da ilk anıt keşfedildi (Kırgızistan'da bugünkü Talas'ta).
Aynı vadide 1897-98 yıllarında V. A. Kallaur tarafından iki, daha sonra G. Geykel tarafından da iki yazılı sapkın kaya bulundu. (Geykel, bunlardan birinin V. yüzyıla ait olduğunu belirledi).
V. A. Kallaur bazı Orhun tipli harflerle yazılmış Uygur kitabelerinden bahseder. Bu kitabe Ekim Devriminden sonra M. E. Mason tarafından Tereksay'da (Talas vadisinde) bulundu.
1932 yılında Açık-Taş yöresinde Şurf'ta Yenisey tipi yazmalı çubuk bulundu.
1961 yılının Eylül ayında Ayrtam-Oy'da yeni taş yazmalar buldu (Kırgız SSC, Frunze şehrindeki İlimler Akademisi Tarih Müzesi'ndedir.) 1961 yılının Ekim ayında Tarih Enstitüsü'nün bilim adamlarından ve Kırgız SSC İlimler Akademisi Türkoloji Alanı'ndaki D. F. Vinnik (Ekibin yöneticisi), U. Asanaliyev ve Ç. Cumagulov'dan oluşan ekip yine aynı yerde ilk olarak üç yeni anıt buldu ve daha sonra da iki numaralı Sapkınkaya'yı metniyle birlikte araştırdı.
Böylelikle Orhun-Yenisey tipindeki yazılardan şimdilik 11 tanesi sadece Talas vadisinde keşfedilmiştir. İkinci olarak taşların, madeni paraların ve ufak cisimlerin üzerindeki Yenisey tipindeki yazılar Koy-Sarı'nın etrafında (Isık-Köl'de), Batken bölgesinde, Çüy vadisinde (madeni paralar), Fergana'da ve Soğd'da (el yazması) bulunmuştur.
1936 yılına kadar bulunan Talas anıtları hakkındaki bilgiler burada M. E. Masson'un "Orta Asya'da Eski Türkçe Runik Yazılarının Keşfediliş Tarihi Üzerine" (K istorii otkrıtiya drevneturyetskix runiçeskix nadpisey v Sredney Azii) adlı ilginç makalesinde verdiği bilgilere göre aktarılır (Uzkomstaris Materyalleri, VI, SSCB İlimler Akademisi yay. M-L, 1936).
Talas anıtlarından bazılarının betimlenmesi P. M. Melioranskiy tarafından (çözümsüz olarak 1898'de) ve daha sonra da H. T. Heykel tarafından verilmiştir (H. T. Heikel, Altertümer aus den Tale des Talas in Turkestan. "Travaux ethnographiques" Helsinki, 1918,VII).
Metinler V. Radlov, Y. Nemetov (bk. J. Nemeth, Die Koktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. "Körösi Csoma Archivum"Bd. II, 1-2, Budapeşte, 1926), S. Y. Malov vb. tarafından çözülmüştür.
1-5 numaralı Talas metinlerinin ve çubukların çavirisi S. Y. Malov'un aşağıdaki çalışmalarında verilmiştir: "Talas Nehri Havzasındaki Eski Türkçe Mezar Anıtları"(Drevneturyetskiye nadgrobiya s nadpisyami basseyna r. Talas) (SSCB İlimler akademisi Haberleri, Sosyal Bilimler Bölümü, 1929, sayfa 799-806.), "Talas Epigrafik Anıtları" (Talasskiye epigrafiçeskiye panyatniki) (Uskomstaris Materyalleri, VII), "Eski Türk Yazılı Anıtlar" (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti), sayfa 75, (Bibliyografya), "Moğolistan ve Kırgızistan'daki Eski Türk Yazılı Anıtlar" (Pamtayniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii) (SSCB İlimler Akademisi yay. 1959).
Yenisey tipindeki yazı ve bir satırı Arap alfabesiyle yazılmış olan taş P. P. İvanov tarafından 1927'de Koy-Sarı'da bulunmuş ve onun "Isık-Köl Kotlovinasındaki arkeoloji materyalleri" (Materialı po arxeologii kotlovını Issık-Kulya) (Kırgız SSC İlimler Akademisi

"Tarih Enstitüsü yay. III. sayı, sayfa 79-80, 1957) adlı makalesinde tasvir edilmiştir.
Mug dağındaki Soğd sarayında Yenisey alfabesiyle VII. yüzyılın başında Türkçe olarak yazılmış bir el yazması bulundu (Yazı tipi Talas'taki çubukların üzerindeki yazıya benziyor.)
1961'de Kırgız SSC'de Batken bölgesinin Ak Tepe köyünde Y. D. Baruzdin üzerinde Yenisey yazısı bulunan çömlek kırıntısı bulmuştur.
Böylelikle Kırgızistan topraklarında taşlara, çubuklara ve çömleklere yazılan 13 eser bulunmuş oldu.
Bazı başka yazıtlar hakkında A. N. Berştam "Doğu Epigrafisi"nde (II ve XI) yayımladığı "Yedisu'daki Yeni Epigrafik Buluntular" (Novıye epigrafiçeskiye naxodki iz Cemireçya), "Fergana'daki Eski Türk Runik Yazılar" (Drevnetyurkskiye runiçeskiye nadpisi iz Ferganı) adlı makalelerinde bilgiler vermektedir.

Tuva'daki Yenisey anıtlarının bulundukları yerlere göre adlandırılışı

S. Y. Malov'a göre		**Tuvaca Adlandırılışı**
Anıtın Numarası	**Yörenin Adı**	
1	Uyuk-Tarlak Ulug-Kem	ÖÖk-Tarlag Ulug-Hem
2	Uyuk-Arhan	Öök-Arcaan
3	Uyuk-Turan Turan köyü	Öök-Turan Turan Şehri
4	Ulug-Hem, Ottuk-Taş civarı	Ulug-Hem, Ottuk-Daş
5-8	Barlık Elegeş Ulukem	Barık Eleges Ulug-Hem
9	Kara-Sug Saik	Kara-Sug Sayık
10	Elegeş	Eleges
11	Begre	Begiree
12	Ulug-Hem –Kuş-Kem Kuli-Kem	Ulug-Hem, Kuylug-Hem Kuylug-Hem
13-23	Çakul	Çaa-Höl
24	Kemçik-Kaya Bacı İşkem	Hemçik, Haya-Ucu İşkin
41	Kemçik-Cirgak	Hemçik-Çırgakı
43,44	Kızıl-Çira	Kızıl-Çıraa

	Ulu-Hem Bayangol Koce-Hobza	Ulug-Hem Bayan-Kol Köceelig-Hovu
45	Kecilig-Hobu Ecim	Köceelig-Hovu Ecim
46	Tele Diğer anıtlar	Telee
-	Saygın (Y. L. Arançın yayınladı)	Saygın
-	Kezek-Hure (L. R. Kızlasov'un belirttiğine göre)	Kezek-Hüree

Orhun-Yenisey Yazısının Kökeni ve Metinlerin Tarihi

Orhun-Yenisey alfabesi ek tabloda verilmiştir. Bu yazının (el yazısı) türünü en az 3 sisteme ayırabiliriz: Yenisey (Talas anıtlarında da yansıtılmış), Orhun ve Soğd-Talas (Mug dağındaki el yazması ve Talas çubuklarındaki oyma yazı). Bununla birlikte onların herbirinde bazı harflerin değişik yazılış varyantları da belirtilmektedir.
Yenisey anıtlarında ünlüler Orhun yazıtlarına göre daha az yazılıyordu. Fakat her ikisinde de yazı ünsüz karakterini koruyordu. (K D Ş yazılıyor "kadaş"okunuyor - arkadaş, dost, B Z yazılıyor "biz" okunuyor – biz vb.)
a, e, o, ö, ı, i, u, ü, ünlüleri için sadece 5 harf kullanılıyordu: A, E, I, U, Ü. Onların arasından A, I, U, Ü ünlüleri yanındaki ünsüzün veya komşu hecenin niteliğine göre A= a, e; I= ı, i; U= u, o; Ü= ü, ö şeklinde okunuyordu.
İşaret sisteminde ünsüzleri belirtmek için harfler aşağıdaki gruplara ayrılıyor:
1- Çift ünsüzler:
a) Kalın: B, G, D, Y, K, L, N, R, S, T
b) İnce: B2, G2, D2, Y2, K2, L2, N2, R2, S2, T2
2- Hareketli: Z, M, Ñ, P, Ç, Ş, nt, nç, lt (hece kadrosuna göre ince ya da kalın okunuyorlardı.) kelimeler ve cümleler arasına ayırıcı işaretler konuyordu fakat onlar çoğu zaman belirtilmiyordu.
Orhun-Yenisey alfabesinin kökeniyle ilgili iki ayrı fikir ileri sürülmektedir:
1- V. Thomsen bu alfabenin temelde Arami alfabesinden ortaya (Pehlevî, Harezm ve Soğd kanalıyla) ve başka kökenlerden gelen işaretlerin bir kısmıyla tamamlanmış olabileceğini düşünmektedir.
O. Donner Orhun-Yenisey alfabesinin birkaç harfini Arsakid madenî paralarının üzerindeki işaretlere yaklaştırmıştır (M. S. II-III. yüzyıllar). E. Bloşe onları Hunların yazısıyla bağlantılandırmıştır.
2- N. Aristov Orhun-Yenisey yazısının Türk damgalarından ortaya çıktığını söylemiştir. P. Melioranskiy ise bazı damgaların bu alfabedeki harflerin oluşmasında temel olabileceği düşüncesini savunmuştur.
S. V. Kiselev "Orhun yazısı yöresel icat kadar benimsenmiştir" diye yazmıştır. Yine onun tarafından "G" ve "Z" harflerinin kökeni Taştık döneminin damgalarıyla bağlantılandırılıyor (M. S. I-IV. yy). Burada harf öncesi Yenisey işaretlerine özen gösterilmiş ayrıca onların örnekleri de verilmiştir.

Bilindiği gibi “K”(ok türünde), “Y”(yarı yuvarlak) harfleri ok ve yayın betimlenmesinden çıkmıştır.
Söylenen bakış açılarının yanı sıra Yenisey yazısının İskandinav, Got vb. yazılardan ortaya çıktığı hiçbir ilmî delile dayanmaksızın söylenmektedir. A. N. Bernştam’ın “VI-VIII. Yüz Yıllarda Orhun-Yenisey Türklerinin Sosyal-Ekonomik Düzeyi”(Sotsial‘no-ekonomiçeskiy stroy orhono-yeniseyskih tyursk VI-VIII vekov) adlı kitabının15. sayfası ve diğer sayfalarında bu değişik ideolojik eğilimler ile birlikte panfinizmin göçler teorisini de doğru bir şekilde ortaya koymuştur.
Prof. B. M. Nasilov, Yenisey yazısının Got, İskit-Slav ve Fin dillerinden ortaya çıkmasıyla ilgili teorinin, dilcileri doğru yoldan alıkoyduğunu ve bu yüzden uzun zaman boyunca Yenisey yazısının çözülemediğini belirtmektedir.
1961 yılının Temmuz ayında Ovyur bölgesinin Kızıl-Tey köyünde(Tuva’nın güneyi) SSCB İlimler Akademisi Etnografya Enstitüsü Arkeoloji ekibinin üyesi (ekip başkanı A. D. Graç) yerli öğrenci, Kızıl-Ool erken dönem Türk anıt duvarlarının taşları arasında, üzerinde S. V. Kiselev’in yayınladıklarına benzeyen harf öncesi işaretlerin kolay bir şekilde göründüğü balbalı buldu:
1955 yılında arkeolog A. D. Graç fazla uzaklaşmadan yukarıda adı geçen Kızıl-Tey köyünün (10 km kuzeydoğusunda) Haçı-Havuzu vadisinde iki balbal daha buldu. Birisinin üzerinde harf oluşumundan önceki işaretler ve Yenisey alfabesinin harfleri gösterilmiştir. Yanındakinde ise birincideki işaretlerden birisi tekrarlanıyor.
Sağ balbaldaki yazının transliterasyonu: NUMŞ bş.
Okunuşu: Nomış Baş (özel isim). Aşağıda “R2”nin görüntüsü verilmiştir(Er-koca, bahadır).
A. D. Graç tarafından keşfedilen ve tasvir edilen Ovyur petrogliflerinin arasında (12. anıt,13. nesne) bronz renkli ilk Türk tekesi ve Yenisey harfleri de vardır.
Eğer A. D. Graç’ın keşfettiği balballardaki yazılara benzeyen yine 2-3 yazı bulabilirsek o zaman eski Türk yazısının yerel gelişimi (Yenisey’den Orhun’a kadar) tamamen ispatlanmış olur.
V. V. Radloff ve diğer Türkologlar Tuva’da Tannu-Ola’nın güneyinde Orhun-Yenisey yazısının anıtlarına rastlanamaz diye düşünüyorlardı. Bu görüş ele geçen yazıtların ışığında tekrar gözden geçiriliyor: İlk olarak Tuva’da Tes-Hemsk bölgesinde Çırgalandin köyünde Kezek-Terek yöresinde Saygın dağının altında levhada bulunmuştur. Bu Y. L. Arançin tarafından “Doğu Epigrafisi”nde (Epigrafiki Vostoka) (V, 1951) yayımlanmıştır. İkinci olarak Haçi-Hovuz balbalında ve üçüncü olarak da Ovyur petrogliflerinin arasında bulunmuştur.
Eski Türk Yenisey anıtlarını tarihlendirme konusunda başlangıçta Türkologlar arasında Yenisey yazı ve dilinin Orhun yazısından daha önce biçimlendiği fikrine varmak çok zor oldu. “Harflerin biçimleri Orhun yazısı döneminden daha önceki dönemi gösteriyor. Onun için Radloff Yenisey yazıtlarının tarihini VII. yüzyıla, daha çok onun ikinci yarısına götürme eğilimindedir.” X. yüzyılda yaşayan ve Kırgızlarla ilgili karakteristik bilgiler veren Abu-Dulef’e dayanarak V. V. Bartold şöyle demektedir: “Bu hikâyede Tan-Şu’da sözü geçen Kırgız yazısı hakkında bahsedilmesi çok ilginçtir. Orada Kırgız yazısının ve dilinin tamamen Uygurcaya benzediği belirtiliyor”. Burada bahsedilen o zamanlar Uygurlar arasında yaygınlaşmış ve sonra da Moğollar tarafından benimsenmiş olan alfabe değil, Orhun anıtlarının bulunması sonucunda okuma anahtarı bulunabilen daha eski yazılardır. Demek ki Kırgızlar ve onlarla sıkı temasta bulunan kabileler daha X. asra kadar Yenisey alfabesini kullanmışlar.

P. M. Melioranskiy “Aslında Yenisey yazıları, yazı biçimine bakılırsa, Orhun yazılarına göre

kuşkusuz daha arkaik nitelik taşımaktadır" der ve Orhun-Yenisey alfabesinin VI. yüzyıldan daha önce oluştuğunu mümkün sayar.
S. Y. Malov Yenisey metinlerinin daha sonraki dönemlerde yaygınlaştığını inkâr etmeyerek daha önceki dönemlere de ait olabileceğini göz önünde bulundurmak şartıyla V. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir.
Yakın zaman önce bazı türkologlar değişik fikirler ortaya koymaya yani eski şemayı değiştirmeye çalışmışlardır. Onlara göre önce Orhun tipindeki yazı biçimlenmiştir. Daha sonra Orhun'dan Yenisey'e geçmiştir. Bu görüş tarihî delillere dayanmamaktadır. Anıtların bir bölümü daha sonraki dönemlere ait olsa bile yukarıda da belirtildiği gibi Yenisey anıtlarında arkaik el yazısı özellikleri ve yazım teknikleri daha çok korunmaktadır.
S. V. Kiselev tarafından gösterilen ve 1961'de Ovyur bölgesinde bulunan harf oluşumundan önceki işaretler, Haçı-Hovuzu balbalı ve Handagaytı (Tuva) petrogliflerinin arasındaki Yenisey harfleri Angar ile Tannu-Ola'nın güney kollarını arasında ilk Türk döneminde Orhun-Yenisey yazısının var olduğunu göstermektedirler.
Yalnız birbirine bağlı iki sorunun saptanması gerekmektedir: 1- İncelenmekte olan yazı Yenisey'den Selenga'ya doğru mu yaygınlaşmıştı? ; 2- Aynı yazı bölgede paralel kendi yerel (Yenisey ve Orhun) farklılıklarını koruyarak gelişti ve bunlardan biri eski özelliklerini daha fazla mı korudu? Bu yazının yayılışının Selenga'dan Yenisey'e doğru olduğunu söylemek için ise herhangi bir sebep mevcut değildir.
Aynı harflerin yazılış varyantlarını karşılaştıran herkes V. V. Radloff, P. M. Melioranskiy, S. Y. Malov ve başkalarının belirttiği "Yenisey yazısı Orhun yazısından daha eskidir" görüşünü kuvvetlendirmiş olur. Evet Yenisey anıtlarının dilinde eskiye ait izler bulmak mümkündür.
Bununla beraber anıtların dikilme tarihiyle onların üzerindeki dilin özelliklerinin her zaman doğru orantılı olamayacağını göz önünde bulundurmalıyız. Yazı, IX-X. yüzyıllarda yazılmış fakat bünyesinde önceki yüzyılların özelliklerini yansıtmış olabilir. Çünkü eskiden diyalektlerin gelişme ve dengelenme süreci çok yavaş olmuştur. Türk Kağanlığı ve Uygurlarla mücadele döneminde Yenisey diyalektleri, Orhun diyalektlerine göre kendilerinde önemli derecede gramer özelliklerini korumuşlardır.
Talas anıtları grafik ve dil özelliklerine göre Yenisey (daha doğrusu Tuva'da bulunanlara) anıtlarına daha yakın oldukları herkes tarafından bilinmektedir. Bunlar XIII. yüzyıldan önceki yüzyıllara aittir. Buna ek olarak Talas'ta ve Çüy vadisinde (Kırgızistan) bulunan VIII. yüzyıl Türgiş madenî paralarının üzerinde Orhun-Yenisey tipinde harfler bulunuyordu. Mug (Soğd) dağında bulunmuş olan ve üzerinde Orhun-Yenisey tipinde harfler bulunduran belge VIII. yüzyılın başlarına aittir. Macaristan'da Duna-Tuse'deki Avar mezarlığında Yenisey el yazmalı iğne kabı bulunmuştur (merdiven görünümlü "Z" harfi).
Önceden de değinildiği gibi Kırgız SSC'nin İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün ilim adamı Y. D. Baruzdin 1961'de ilk olarak Ak-Tepe kasabasında (Kırgız SSC'nin Batken Bölgesinde) üzerinde Yenisey tipinde yazı bulunan büyük toprak kap parçası bulmuştur. Bu kasaba VII. yüzyılın ikinci yarısında yıkılmıştır. İkinci olarak Kırgız SSC'nin Alay bölgesinde Y. D. Baruzdin tarafından üzerinde Sogd belgelerindeki harflere benzeyen işaretler bulunduran balbal bulunmuştur.
S. V. Kiselev Altay'da (Katanda ve Tuyahta köyleri etrafında) VI-VIII. arsılara ait mezarlar arasında üzerinde Orhun-Yenisey tipinde yazılar bulunan kaplar bulmuştur. Uybat çaatasında bulunan ve eski Türk yazılarını içeren gümüş kap, altın şişe vb. buluntular aynı döneme aittir.
Eğer Yenisey yazısı VIII. yüzyılda Tyan-Şan, Soğd ve Macaristan'a getirilmişse, o zaman onun Yenisey'de daha önce oluştuğundan ve kullanılmaya başlandığından emin olabiliriz. Kaldı ki onun oluşması çok yavaştı.
1960 yılında Sovyet Arkeolojisi dergisinin 3. sayısında yayımlanan ve yukarıda adı geçen

"Yenisey Anıtlarının Yeniden Tarihlendirilmesi" (Novaya datirovka pamyatnikov yeniseyskoy pis'mennosti) adlı yazısında L. R. Kızlasov Tuva'da Yenisey yazısının yaygınlaşma sürecini tam olarak belirleme adına bir takım sorular ortaya koymuştur. Yazar Yenisey anıtlarının VII-VIII. yüzyıllara ait olduğunu söylemekle birlikte ele alınan yazı tipinin Yenisey'de daha VI. yüzyılda ortaya çıkmış olabileceğini belirtmektedir. (Yazının 96. ve 118. sayfalarına bakınız).
Ona göre Tuva bölgesinde bulunan anıtlar VIII-XII. yüzyıllara aittir. Bununla beraber L. R. Kızlasov onların çoğunun eski Hakas büyüklerine ait olduğunu düşünmektedir.
Yenisey yazısının VI. yüzyılda da var olabileceğini mümkün saymak diğer Türkologların düşüncelerini pekiştirmektedir.
S. Y. Malov'un Yenisey anıtlarının V. asra ait olduğu fikrine gelince o, anıtların dikilme tarihini değil belirli bir yazı tipinin biçimlenme ve Orhun yazısından ayrılan dil özelliklerinin oluşma sürecinin tamamlanmış olduğu vakti kastetmiş olabilir.
Ancak L. R. Kızlasov'un Tuva'da bulunan Yenisey anıtları için söylediği tarihi kabul etmek için şimdilik çok erken. Çünkü bu arkeolojik olarak kanıtlanmamıştır. İçinde tarihlendirmeye elverişli envanter bulunduran kurganları açmışlarsa bile balballar kurganların üzerinde değil onların yanında duruyordu. İşte bu yüzden balballar başka dönemlere ait olabilirler. Bu zamana kadar üzerinde yazı bulunan balbalların altında mezar bulunmamıştır. Ne zaman ki onlar bulunur ve içindeki eşyalar tarihlendirilir, işte o zaman anıtların dikilme tarihî ve etnik kökeni sorularını ele alabiliriz. L. R. Kızlasov'un Yenisey yazıtlarının tarihlendirilmesi hakkında ortaya koyduğu diğer sorulara gelince, onlar için ayrı bir çalışma yapılması gerekmektedir.

Bazı Detaylar

Önceden yayımlanmış metinlerle Yenisey anıtlarındaki asıl metinleri karşılaştırdığımızda görüyoruz ki bu metinlerin kaydedilişinde bazı yanlışlıklar yapılmıştır.
Bu durum araştırmacıların bazı anıtları direkt olarak gözden geçirme fırsatı bulamamaları, başkaları tarafından yapılan yazıya aktarımları (estampajları) kullanmak zorunda kalmaları ile açıklanmaktadır.
Balballar zamanın etkisine maruz kalmışlardır. Üzerlerindeki yazıların çoğu düzleşmiş, bozulmuş veya madenlerle kaplanmıştır. Bu yüzden balballar iyi görünmemekte ve estampajlarda izleri kalmamaktadır. Çoğu zaman araştırmacılar yazılardaki bazı harfleri hatta kelimeleri tahmin etmek zorunda kalıyorlardı. Bundan dolayı çeviride onların değişik yorumları, tutarsızlıkları vb. ortaya çıkmaktadır.
Aşağıda 1961 yılının yazında gözden geçirdiğimiz Tuva anıtlarının bazılarını ele aldık.

Öök-Tarlag'daki 1 numaralı anıt
"El" kelimesi ve onun türevlerinde "B2L2 "olarak değil "EL2" olarak verilmiştir. Taşın kenarına denk gelen ikinci satırın sonu kırılmıştır.
En son "R2T2M" (ertim) – idim kelimesi görünmüyor. Yan tarafında "B2G2E" verilmiştir.
Öök-Arcan'daki 2 no'lu Anıt
Birinci satırda "mar" kelimesinin varlığı şüpheli olup yayımda şöyle verilmiştir:
B2 Ş M (M:R) I M Z Ş D M(Z)
Taşta şu şekilde gözükmektedir:
E Ş M ? ? M : Z Ş D M
Burada soru işareti ile belirtilen harfler değişik şekilde okunabilir: RI, RY, ÜG2 "eşim, ögimiz, şadım" – dostum, hükümdarımız, şadım okunabilir.
Öök- Turan'daki 2 no'lu Anıt
1886- 1887 yılları arasında İ. G. Funtikov tarafından, kendi arazisinin toprağını sürdürürken bulunmuştur. Balbal, içinde altın ve gümüş eşyaların olduğu mezarın

üstündeydi. Ekim Devrimi'nden sonra uzun zaman Kızıl'da şehir kütüphanesinde kaldı. Daha sonra K. İ. Çernenko ve T. M. Skakova'nın bize sevinçle verdikleri habere göre "Altmış Bahadır"adındaki yerel müzeye teslim edilmiştir.
Anıtın yüksekliği 2,35 metredir. Bu anıt başlangıçta, üzerinde geyik ve başka hayvanların tasviri bulunan bir geyik taşıydı. Tacında ise, çizgisi aşağıda olan bir halka, gerdanlık ve üç kertik vardı.
Daha sonraları karşılıklı iki tarafına üç satırdan oluşan eski Türk yazısı yazılmıştır.
1. ve 2. satırlar çok iyi görünmekte olup hatasız neşredilmiştir. Karşı tarafındaki yazı ise iyi korunamamıştır (4. ve 6. satırlar).
Kezek- Hüree'deki Balbal
L. A. Yevtyuhova ve S. V. Kiselev tarafından bulunmuştur. Yazı yine geyikli taşa yazılmıştır. Fotoğrafı P. A. Goltsev tarafından çekilmiştir. (Bu sayfada verilmiştir). Balbal boz kum taşından yapılmış olup yüksekliği 220 cm. , genişliği ise 22-32 cm. dir.
Şimdi sadece "R2 T I K…" (Er atı K…)- onun kahraman ismi K… ele alındı.
Eleges'teki Anıtlar
Eleges'te bulunan (Türkoloji kaynaklarında çoğu zaman Eleges yerine "Elegeş" diye geçmektedir) üç anıttan biri S. Y. Malov'un "Türklerin Yenisey Yazısı" (Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov) adlı kitabında 10 numara ile yayınlanmış olup Minusinskiy Müzesi'ndedir.
Diğer iki metin S. Y. Malov'un "Moğolistan ve Kırgızistan'daki Eski Türk Yazılı Anıtlar" (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i kirgizii) adlı kitabında yayınlandı. Onlar "Eleges'teki birinci anıt" ve "Eleges'teki ikinci anıt" diye adlandırılmışlardır. Detaylı okunuşu ve çevirisiyle birlikte bu anıtlardan birincisi " Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih İlim Araştırma Enstitüsü'nün İlmî Yazıları" IX. sayısında Z. B. Aragaçi tarafından tekrar yayımlanmıştır. Diğer metnin betimlenmiş şekli S. Y. Malov'a L. A. Yevtyuhova tarafından teslim edilmiştir. Yayınlanan metin, anıtın resmi ve orijinali karılaştırıldığında anlaşılıyor ki, onlar arasında büyük farklılıklar vardır.
Birinci satırda "BLTM" yerine "BULTK2" gözükmektedir. Belki de olması gereken "M"nin bir çizgisi kesilmiş olabilir.
Köjeelig- Hovu'daki Anıt
Ucaar ve Boom dağlarının arasında Ecim nehri yakınlarında bulunmuştur. S. Y. Malov'un eserinde 45 numara altında yayımlanmıştır. Anıtın genel görüşü şöyledir:

Yazı sağ taraftaki taşa yazılmıştır. Onun yüksekliği 2 metredir. Harflerin büyüklüğü 2, 4, 6 cm. dir. Yine 1962 yılında Z. B. Aragaçi taşın sol ucunda yer alan yazının bir kısmını tespit edebilmiştir.

Özellikle: L Z U K2 Ü M L2 B2 G2 Ü K2 Ç2 B U L (T M)… (Izu Kümül beg ö keçi botlum…) – ben Kümü Beyin dayanağı, ağabeyi idim.
Metnin geri kalan kısmındaki bazı kelimeler detaylarlaştırılmaya muhtaçtır.

Telee nehrindeki 46 numaralı anıt
Buura, Ulug-Dag, Kadır-Eegi dağları etrafında, Ecim (Yenisey'in sağ kolu) ve Telee Nehirleri arasında (Telee'den 1 km uzakta), yanında yazısız üç balballa birlikte bulunmaktadır. Balbalın yüksekliği 210 cm olup rengi yeşilimsidir. Harflerin büyüklüğü 11 cm'ye kadar çıkmaktadır.
İkinci ve dördüncü satırların okunuşu şöyledir:
2) Ögüne tutuk er erdemi üçün elime tapdım – Ögüne tutuğun kahramanlığı için devletime hizmette bulundum.

4) Buñum yok – Benim kederim yoktur.
45 ve 46 numaralı anıtların (Ecim ve Telee'deki) aranmasında Bayan-Kol'daki Hural kolhozunun üyesi 65 yaşındaki Toñgak Demir-Haya bize yakın ilgi ve alaka göstererek kılavuzluk etmiştir.
Barık'taki anıtlar
Yayınlanırken onların bulunduğu yer olarak Barlık nehri (Tuva'nın batısında) kenarı gösterilmiştir. Aslında onlar Barlık nehri etrafında değil Barık nehrinin (Tuva'nın merkezinde İyi-Tal köyünün 11 km. güneyinde) sol tarafında bulunmakta idi.
Balbalların yerleşim düzeni şöyledir: Kıyı tepelerinin kuzey kısmında iki, onlardan 300 m güneyinde üç ve bu iki gruptan 200 m uzaklıkta damgalı fakat yazısız olmak üzere bir balbal.
İki balbaldan oluşan birinci grupta birisi yatay, diğeri ise dikey durumdadır.

Dikey olan balbaldaki 5 numaralı metin korunmuştur. Yatay balbalda ise 8 numaralı metnin kalıntıları bulunmaktaydı. (İkinci satırdan "K U n ç Y"kelimesi).
İkinci gruptaki (3 balbaldan oluşan) iki metin yazılı durumdadır. (Soldaki ve ortadaki taşta). Diğeri ise yazısızdır.

5 numaralı anıtta birinci ve üçüncü satırlar iyi görünmemektedir.
Beşinci anıttaki yazının içeriği aşağıdaki gibi gösterilebilir:
Transliterasyon:
1) R2 R2 D2 M I : T M S U Z T (N)… R2 D2 M I G2 U Ñ…
2) Ü Z Y2 I G2 N2 L P T U R N : L T I B (G) B U D (N) D A (L) E G2 I R2… L T I…
3) B2 G2 R2 K2 M A S2 Z M A : D R L D M…
Okunuşu:
1) Er erdemi atım… erdemi, eg, uñ…
2) Öz – Yigin Alp Turan. Altı bag budunda (l) yegirmi altı…
3) Beg erkime, sizime adırıldım…
Çevirisi
1) Benim kahramanlık adım. . . . . yiğitlik, pusat,. . .
2) Ben Yigin Alp Turan. Altı tanrıdan oluşan halkımda, yirmi altı…
3) Kendi iktidarımdan kaçarak, ben sizden ayrıldım…
Altı numaralı anıtın yazısı iyi korunmamıştır. Birinci ve ikinci satırda birkaç harf aşınmış fakat bu, yayınlanan metnin onarılmasına engel değildir.
Üçüncü ve dördüncü satırlar önemli derecede büyük değişikliklere uğramıştır. Onlardan kalanlar:
3) …. . Ş U Z…. . R2 D2 I M …. . R2 D2
4) …. . K I K U n ç Y M …. . D R L D M (P) M (A).
Yedi numaralı anıtın metnine değinecek olursak o, özel düzeltmelere ihtiyaç duymamaktadır.
Burada metin sadece anlamına bakılarak, iki harfin çizilmesi ile kolayca onarılabilir.
Sekiz numaralı metin neredeyse tamamen aşınmıştır. İkinci satırda "K U n ç (Y)M" – Benim prensesim okunabilmektedir. Bu satırın kalan kısmının içeriği birinci ve üçüncü satırlarda olduğu gibi yayınlanmış yazıya bakılarak tahmin edilebilir.
İyi – Tal kasabasında Tülüş Çambaa Sandiyeviç, Barık vadisinde bizlere eşlik etti ve anıtları bulmamıza yardımcı oldu.

Ottuk-Daş'taki ikinci anıt
Ottuk-Daş'ın iki km. doğusunda neredeyse tam yolun kenarında yer almakta idi. Zamanın

etkisine maruz kalmış üzerinde mineral katmanlaşmalar oluşmuş ve yazı neredeyse silinmiştir.
Sadece bazı harf ve damgalar görünmektedir.
Okunuşu:
Inal…
Kara-Tal (Çaa-Höl) anıtları
Üzerinde farklı harfler bulunduran üç balbalı (No: 14, 20, 21) ve yıkıntılarını araştırma imkânı bulduk.
Bu balballar Çaa-Höl anıtları grubuna girmektedir. Tam olarak Kara-Tal kasabasında bulunuyorlar.
Balballarla ilgili bilgileri Kızıl Pedagoji Enstitüsü'nde görevli Doç. Ş. Ç. Sat'tan aldık. Bütün anıtlar çok yıpranmış olup bazı satırların parçaları yıkılmıştır.
Birinci balbal ile 14 numaralı anıt, üçüncü satırlarının ilk kelimelerine ve ikinci satırlarının son kelimelerine göre birbirini tutmaktadır. Ancak orijinali ile yayındaki harf sayısı ve birinci satırın içeriği birbirini tutmuyor.
Güney tarafında: "T2 Ñ R2 I E L2 M" (teñri elim) – benim gök devletim
Doğu tarafında satır sonunda: "B2 K2 M D2 M" (bökmedim) – ben doymadım.
Kuzey tarafında: "E L2 Ç I" (elçi) – elçi.
20 numaralı metinde aşağıdakiler açıkça görülmektedir:
1) T Ü R2 (?) …. . L N. . . . . (Tört…. .) – dört.
2) K2 Ü L2 G2 P A B2 N2 (Külüg apa ben) – ben Külüg apa ya da nam sahibi baba.

43 ve 44 numaralı anıtlar
Bu anıtlar "Kızıl-Çira'dan Birinci Anıt" ve "Kızıl-Çira'dan İkinci Anıt" adları ile yayınlanmıştır.
Bu anıtlar Yenisey'in sağ kıyısında, Bayan-Kol nehrinin doğusunda, Moygın vadisinde Ak-Dag ve Ak-Şançı tepelerinin arasında bulunmaktaydılar.
S. Y. Malov'un "Moğolistan ve Kırgızistan'daki Eski Türk Yazılı Anıtlar" (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii)adlı eserinde tekrar yayınlanmıştır. (sayfa 68-70)

Birinci anıt (43 numaralı) 170 cm. yüksekliğinde olup kızılımsı kum taşından yapılmıştır. Geniş kısmı güneydoğuya bakmakta idi(metnin asıl kısmı). Sol yan yüzünde yine bir satır yazı vardır. Harflerin boyutları değişiktir: 3, 8, 11, 12 cm. dir. 42. sayfada görünüşü verilmiştir.
"Türklerin Yenisey Yazısı" (Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov) adlı kitabın 79. sayfanın 6. satırında yan yüzeydeki yazı gösterilmiştir.
Bütün yazının tam tasviri "Moğolistan ve Kırgızistan'daki Eski Türk Yazılı Anıtlar" (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii) kitabında verilmiştir.
182 cm. yükskliğindeki 44 numaralı anıtın yüzü Yenisey'e bakıyordu. Sağ tarafında ise üzerinde yazı bulunmayan balbal yatık bir şekildeydi.
43 numaralı anıtın 350 metre uzağında, kuzey-kuzeybatısında bulunuyordu. Anıtın ikinci yayını orijinaliyle birbirini tutuyor. Ancak üçüncü satırın sonunda "Y T A" (yıta) –hayhat!'ı görebiliriz.
H. Velikiy Hural adlı kolhozun üyesi, Bayan-Kol kasabasında yaşayan Havalıg Çamzırın bize balbalların bulunmasında yardımcı oldu.

Kara-Sug anıtı (No 9)
Çok fazla aşınmış durumdadır. Sadece 3. satır okunabiliyor: (R) D A B2 Ñ Ü S2 Ü Y K R2 M Ş Y L nd Y Ü Z L2 G2 D2 "rda beñgüsü yok ermiş yılında yüz eligde". S. Y. Malov'un

çevirisine göre: …r da…beñüsü yok ermiş yılınd(a) yüz eligd(e)… - onun anıtı yüz ellinci yılında değildi…
4. satırda: …. . M(=B2?) … N S2 M K …. . görülüyor.

Sargal-Aksı'daki yeni anıt (Tuva bölgesindeki Kaa-Hemski'de)
1961 sonbaharında Z. B. Aragaçi tarafından keşfedildi ve açıklandı. Tuva SSMC'nin doğu kısmındaki ilk anıttır. Yüksekliği 150 cm. olup 5 yüzü vardır. Güneybatı tarafında 3 satır yazı vardır.

Transliterasyonu:
1) S2 Z K2 nç : B2 : B2 Ü K2 M D2 M
2) T U K Z : Y Ş D A : T U G L G K N K A : T P D M R2 D2 I (M)
3) B2 I L2 M D2 M : B (U) Ñ M : U (N) R2 (M) S2…

Okunuşu:
1) Siz, ökünüç eb bökmedim.
2) Tokuz yaşda Toglug kanka tapdım erdim.
3) Bilmedim buñım. On ermiş…

Çevirisi:
1) Ben size doyamadım, benim kederli evimin
2) Dokuz yaşımda ben Toglug Hana hizmet etmeye başladım (ya da Bunçuc Hana)
3) Hiç kaygı görmedim. On idi…
(Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü "Bilgi Notları" X. 1962)

Herbis-Baarı anıtı
S. İ. Vaynşteyn tarafından bulundu. A. M. Şerbakov tarafından Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü "Bilgi Notları" IX. sayısında "Taştaki Yeni Runik Yazı" (Novaya runiçeskaya nadpis' na kamne) adıyla yayımlandı (sayfa 238-241).
İkinci satır ters yönde yazılmış. Yazıda verilen damga orijinalinden farklıdır.
Burada metinler ön nitelik taşımaktadır. Çünkü çevre şartları, özellikle de güneş yansıması balbaldaki yazıların rahat bir şekilde incelenmesini engellemekteydi.
Bazen güneşin yan ışınlarını bekleme fırsatı bulunmamakta idi. Uygun ışık efektleri altında yazıları daha iyi okuyup daha açık ve kesin olarak belirleme ihtimali de yok değil.

Anıtların Dilindeki Ağız İzleri

Türkologların çoğu incelenmekte olan anıtlardaki aynı kelimelerin yazılışındaki farklılıklara dikkat çekmişlerdir.
Bu konuyla ilgili aşağıdaki ifadeler önem arz etmektedir:
1. 6, 15, 26, 29, 31, 32, vb. numaralı Yenisey anıtlarında, Suci anıtında , Köl Tigin, Mogilyan, Tonyukuk, Moyun Çur (Uygur dilinde) anıtlarında, Hoyt Tamir'de bulunan 4, 5 ve 9 numaralı anıtlarda, Talas anıtlarında (Talas çubuğunda ve 1 numaralı metinde) "e" yerine "i" kullanılması.
Tersine, Yenisey anıtlarının çoğunda, Küliç Çor ve Ongin anıtlarında ise "i" yerine "e"ye rastlamaktayız.
Örnek: I L2 = il – devlet, kabile birliği (Köl Tigin Anıtında) ve E L2 = el (bazı Yenisey anıtlarında). Şartlı olarak (dolaydı bilgilere dayanarak) Küliç Çor ve Ongin anıtlarında yansıtılan ağız ikinci gruba ("e"nin korunması dolayısıyla) aittir. Birinci gruptaki anıtlarda (I L2 = il belirtisi nedeniyle) rekabet eden örnekler olarak şunları verebiliriz: B2 I R2 =

bir (bk. "ber") – ver (Köl Tigin anıtında), B2 I S = bis (Tonyukuk anıtında "beş – beş" yerine), I K2 I = iki (bk. E K2 I = eki – iki; her iki şekil Yenisey anıtlarında da verilmiştir). Bir anıtta aynı kelime iki farklı şekilde de yazılmış olabilir.
Bazı kelimelerde kurallara uygun olarak "e" yerine "i" kullanılması Tatar, Başkırt (ike – iki), Hakas (iki) ve Tuva (iyi) vb. çağdaş dillerde tipik bir örnektir. Aynı zamanda başka dillerde "i" yerine "e" de kullanılmaktadır (eki).
2. Yenisey anıtlarının çoğunda (B2 Ş = beş – beş; K2 I Ş I = kişi – kişi, adam, kadın, karı), 1 numaralı Talas anıtında (I Ş N2 K2 A = işinke – arkadaşıma), Talas çubuğunda (Ş = eş, iş – arkadaş), Çarışça'da ve Podkunince'de korunan Ş = ş'nin kullanılması.
8, 11, 32 numaralı Yenisey anıtlarında, Suci anıtında ve bazı başka anıtlarda ilginç bir duruma rastlamaktayız: beklenilen "S" yerine "Ş" yazılmıştır. Örnek: Ş N Ş Z (S N S Z = sansız yerine) – sayısız, Ş U R U G (S U R U G = sorug – soruşturma yerine).
Bu olguların A. S. Kanyukova tarafından Çuvaş dilindeki diyalektik belirtilerle karşılaştırılması ilginçtir. Örneğin: "su" ve "şu, şuv" – su (eski "sub" kelimesinden) vb.
Köl Tigin anıtında "B2 I Ş = beş – beş" (T Ş = taş – taş gibi) bulunmakta ve bunun yanı sıra "B2 I S2 NÇ = bisinç – beşinci"ye de rastlıyoruz. Aynı yerde –MŞ, -MS eklerinin iki variyantı kullanılmıştır. Bu anıtta genelde "Ş" yerine daha çok "S" kullanılmıştır. (I S2 =is – iş, emek; K2 I S2 I = kişi – insan, kadın).
Şartlı olarak bunu, Bilge Kağan (B2 I S2 = bis, "beş" yerine), 26, 32 numaralı Yenisey, Tonyukuk (S2 = is – iş, emek, Ş yerine), Küliç Çor, Ongin ve Hoyto Tamir anıtlarında yansıtılan "s ağzına" katabiliriz. Aynı gruba 3 numaralı Talas anıtını da katabiliriz.
26 numaralı Yenisey anıtında "s" ve "ş"ye örnek vardır: Y S2 N T A = yasınta, yaşınta – yaşında; T2 G2 M2 Ş = tegmiş – ulaştı, dokundu, oluşturdu).
Moyın Çor dört şekli vardır: "Ş" (bazı diğer anıtlardaki gibi, örneğin: B Ş = baş – baş, patron), "S2" (anıtların bazılarında "Ş" yerine, örneğin: B2 I S2 nç = bisinç – beşinci, "beşinç" yerine), "S2" (diğer anıtlarda da olduğu gibi; S2 Ü = sü – ordu) ve "Ş" (diğer anıtlardaki "S" yerine; Ş nç D M = şançdım – yendim). Ancak yukarıda belirttiğimiz anıtların bazılarında "Ş" belirtisi kullanan kelimelere rastladığımızı ifade etmeliyiz: 1) Y I Ş = yış – orman ve dağlar: Y Ş = yaş – yaş (Bilge Kağan anıtı); 2) Ş D ? şad, T Ş = taş – taş (Tonyukuk anıtı) vb. Bilge Kağan anıtında iki paralel yazılış var: K2 I Ş I ve K2 I S2 I – adam. Bu durum, incelemekte olduğumuz metinlerde ağızların tam olarak yansıtılmaması ve yeni oluşmaya başlayan yazı geleneğinin ortaya çıkması yüzünden ağızların izlerinin bu metinlerde yer almasıyla açıklanabilir.
"S" belirtisi çağdaş Kazak, Karakalpak, Hakas, Yakut (kendi kurallarına göre) dillerine özgüdür. Kırgız, Dağlı-Altay, Uygur, Özbek, Türkmen, Türk, Tuva dillerinde onun yerine "Ş" kullanılmaktadır (Yenisey yazıtlarının çoğunda olduğu gibi).

3) 1. tekil şahıstaki (ben – ben) "B2=b"nin korunması: Diğer bazı kelimelerde geniz ünsüzünden önce korunduğu gibi (B2N2=ben – ben, BUÑ=buñ – keder, B2ÑG2Ü=beñgü – ölümsüz). Bu olay Yenisey anıtlarının çoğunda (No:1-3, 6, 9-11, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 37, 41, 44, 48-51), Tonyukuk anıtında ve Uygur Moyın-Çor anıtında görülmektedir.
Aynı zamirin başka çeşidi (MN2 = men – ben) değişik durumlarda bazı kelimelerdeki "b"nin nazallaşması olayında olduğu gibi Yenisey yazıtlarında No:10, 28, 29, 32, 39 ("men" kullanılmamış fakat her iki varyant saptanmış: beñkü ve meñkü) 45 ("ben?" de var) Suci anıtında, Kül-Tegin ve Mogılyan anıtlarında (sadece onlarda "men"in yanı sıra beklenilen "meñgü" yerine "beñgü" kullanılmıştır) görülmektedir.
Ongin ve Köl İç Çor anıtlarında incelenmekte olan zamir görülmemektedir. ("beñgü – ölümsüz" ve "buñ – keder" kelimelerinde "b" ise korunmaktadır).
Türkçe ve Gagauzcada "ben" kullanılırken Çağdaş Türk dillerinin çoğunda "men, min,

mèn” varyantları kullanılmaktadır.
4) Anıtların önemli bir kısmında (Orhun – Yenisey) ekler birleşirken rt, lt, nt, nk, vb. şeklinde birleşirken (birti, berti – verdi, kelti – geldi vb.) Yenisey yazıtlarının bazılarında (No:5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 25, 29) ve çağdaş dillerin çoğunda rd, ld (değişmelerle) şeklinde birleştiği görülmektedir(bazı istisnalarla).
5) 1, 6, 14, 29, 41 numaralı Yenisey yazıtlarında bazı kelimelerde, yönelme hâli eki –KA, -K2A, GA, G2A (-ka, -ke vb.) 1. tekil şahıs iyelik ekiyle beraber kullanılmıştır: Y Ş M K A = yaşımka – benim yaşıma; E L2 M : K2 A = elimke – benim kabile birliğime. Bazı anıtlarda (aynı zamanda 2 çoğul şahıs iyelik eklerinden sonra) - KA, -K2A yerine –A (-a, -e) şeklinde verilmiştir. Böylece 1 numaralı metinde: S2 I Z : E L2 M A : K U nç U Y M A : U G L N M A : B U D N M A : S2 I Z : M A: L T Ş M : Y Ş M : D A… = siz, elime, kunçuyıma, oglanıma, budunıma, sizime altmış yaşımda (adırıltım) - ben altmış yaşımda(benim) sizden, benim kabile birliğimden, benim prensesimden, benim oğlumdan, benim halkımdan (ayrıldım). Burada tümleçler yönelme hâlinde biçimlenmiştir. Çünkü onları “adırıl-” fiili tümlemektedir. Fakat onlar Rusçaya tamlayan hâlinde çevrilmiştir.
Yönelme hâlinin biçimlenmesindeki değişmeleri diğer anıtlarda da bulabiliriz. 7, 8, 15, 17 numaralı ve bazı diğer anıtlarda (-m) –ka şeklinde yansıtılmıştır.
“-A” varyantını (oglan – ım – a şeklinde) 5, 9, 37, 42, 43, 49, 51 numaralı Yenisey yazıtlarında, Sucin, Ongin, Tonyukuk, Köl-Tigin, Bilge Kağan, Kunin tipindeki anıtlarda ve İh-Ashat anıtlarında bulabiliriz.
1. tekil şahıs iyelik ekinden sonra “-ga” yönelme hâli eki Karluk-Çağatay tipindeki çağdaş dillerde, yani Özbekçe ve Uygurca’da (Özb: ota –m -ga –babama) korunmaktadır. 1. tekil şahıs iyelik ekinden sonra yönelme hâli ekinin “-a” varyantı Kırgız, Kazak, Türkmen, Azeri, Türk, Hakas, Dağlı-Altay (“-ga” varyantıyla) dillerinde ve bazı diğer dillerde yaygındır.
Bütün bu anlatılanlar tabloyla gösterilmiştir.
Elde ettiğimiz olgulara dayanarak aşağıdaki sonuçlara varabiliriz.
1) Anıtlarda aynı kelimelerin farklı şekilde yazılmış olması sistematik bir nitelik taşımaktadır ve bu ilk olarak anıtların dilinde diyalektik özelliklerin var olduğuna, ikinci olarak da nispeten birbirinden uzakta bulunan anıtlarda bu özelliklerin yaygın olması bu özelliklerin geniş alana yayılmış olduğuna kanıttır.
Aynı zamanda, aynı bölgedeki anıtlarda değişik belirtilere rastlamak mümkündür. Örneğin; Talas ve bazı Yenisey anıtlarındaki “i” işareti, Tonyukuk ve bazı Yenisey anıtlarındaki “ben” işareti, Sucin ve bazı Yenisey anıtlarındaki “s > ş” belirtileri vb.
Bu olay, eski Türk diyalektlerinin taşıyıcılarının birbirleriyle sıkı temas içinde olduklarını, sık sık aynı kabile birliğine ve alt birimlerine girerek ortak bölgede hayat sürdürdüklerini göstermektedir.
2) Anıtların diliyle Çağdaş Türk dilleri arasında görülen ortak özellikler onların akraba olduklarını tasdiklemektedir.
3) Türkologların çoğunun kabul ettiği gibi Çağdaş Türk dillerini (veya onların gruplarını) birbirinden ayıran özellikler genelde Orhun-Yenisey metinlerinde bulunan diyalektik farklılıklardır. Buradan hareketle diyalektlerin, bu yazının ortaya çıkmasından önce veya daha önceki dönemlerde oluşmaya başladığını tahmin edebiliriz.
4) İncelemekte olduğumuz yazı sistemi kabile dillerinden birinin temelinde oluşmuştur. Bu sistem, daha sonra kendisiyle beraber olan kabile dillerinin veya diyalektlerin bazı özelliklerini benimsedi. Bu da onun yerel çeşitliliğini oluşturdu.

Temel Fonetik

Ünlüler

Diller	Ünlüler							
1. Yenisey Dili (8)	a	e	ı	i	o	ö	u	ü
2. Kırgız Dili (14)	a aa	e ee	ı -	ı -	o oo	ö öö	u uu	ü üü
3) Tuva Dili (24)	a aa a’	e ee e’	ı ıı ı’	i ii i’	o oo o’	ö öö ö’	u uu u’	ü üü ü’
4) Altay Dili (16)	a aa	e ee	ı ıı	i ii	o oo	ö öö	u uu	ü üü
5) Şor Dili (16)	a aa	e ee	ı ıı	i ii	o oo	ö öö	u uu	ü üü
6) Hakas Dili (16)	a aa	e ee	ı ıı	i ii	o oo	ö öö	u uu	ü üü

Ayrıca günümüz yaşayan Türk dillerinde bazı durumlarda dar ünlüler bu birleşik olaylara bağlı olarak alçalmaktadır. (redutsiruyutsya).
Kırgız dilinin güney ağızlarında ve Tuva dilinin Tocin diyalektinde yine bir dokuzuncu “ə” (ön “a”) sade ünlüsü vardır: Kırgız ağızlarında: əgər – eğer ve agar – ağar- , aarı – yaban arısı ve əəri – testere. bk. G. Bakinov, “Kırgız Dilinin Oş ağızları”, Kırgız SSC İlimler Akademisi yay. , 1956, sayfa. 21-23. E. Abduldayev, C. Mukambayev, “Kırgız Diyalektolojisi Üzerine Deneme” (Kırgız dialektologiyasının oçerki), Sayfa 31-37, Frunze, 1959.
Özbek dilinde a > ə yumuşaması ve a > o dönüşümü gerçekleşmiştir. (Örn. : ata = Özb. otə - baba vb.) “a” ve “ə”nin birbirlerinin yerine kullanılması olayı (değişik varyantlarla) Uygur, Kazak, Tatar, Türkmen, Azeri dillerinde ve bazı başka dillerde görülmektedir.
Uyg. San – sayı ve sən – sen, bar – var, mevcut ve bər- – vermek; Kazak. al--almak ve əl – kuvvet, güç; bas – baş ve bəs – rehin vb.
İncelemekte olduğumuz altı dilin tek heceli kelimelerinde veya iki heceli kelimelerin ilk hecelerinde aşağıdaki ses uyumu görülmektedir:

1. “a” fonemi kararlılığıyla diğerlerinden ayrılmaktadır.
Yenis. ay – ay (incelenmekte olan bütün dillerde), ak = beyaz, adırıl- = Tuva adırıl- = Hak. azırıl- = Kırg. ayırıl- (Şor. Çarıl-, Alt. d‘ada kal-) – bölünmek, ayrılmak.
Aynı duruma ortak kelimelerin büyük bir bölümünün ikinci hecelerinde de rastlamak mümkündür:
Yenis. ata, ada = Tuva, Hakas, Şor, Altay dillerinde ada = Kırg. ata – baba; ara (altı dilde) – boşluk, aralık; Yenis. başla- = Kırg. , Tuva, Alt. , başta- = Hak. pasta- = Şor. paşta – başlamak.

Bazı dillerin bazı kelimelerinde “a” ünlüsü değişmiştir:
Yenis. anta = Tuva. anda = Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. anda – orda; Yenis. tap- = Tuva. tıp- bul-; Yenis. taşru = Kırg. , Alt. tış – dış (Tuva. daştı); Orhun – Yenis. tart- = Tuva. tırt- – çekmek; Yenis. tab- = Tuva. tıp- - bulmak; Yenis. şan = Tuva. , Hak. , Alt. , Şor. sın – dağ sırtı; Yenis. yat- = Tuv. çıt = Kırg. Cat- – yatmak; Yenis. ana = Kırg. , Şor. , Alt. ene – anne; Yenis. ançag = Tuva ınçaar (morfolojik değişim) – öyle, o kadar.
Tuva dilinde a > ı değişmesi Yenisey grubundaki diğer dillere göre daha çok görülmektedir. F. G. İshakov’un “Tuva Dilinin Fonetiği Üzerine Deneme” adlı eserinin 28-31. sayfalarında örnekler verilmiştir. Türk dilleriyle Moğol dili karşılaştırıldığında “ı > í” ve “a” yer değiştirmesi gözlemlenir: Moğol. síra = Tuva. , Hak. , Şor. vb. sarıg = Kırg. , Alt. sarı - sarı

2. “e” fonemi çoğunlukla Kırgız, Tuva, Altay, Şor, Hakas dillerinde korunmuştur. Hakasçada bazı istisnalarla “i” yaygındır.
Yenis. eder = Tuva. , Şor. ezer = Kırg. , Alt. eer, fakat Hak. izer – eyer; Yenis. el = Kırg, Alt. el = Hak. il – halk;
Yenis. er = Kırg. ,Tuva. ,Şor. ,Alt. er = Hak. ir – kahraman, koca;
Yenis. esen = Kırg. esen = Şor. ,Alt. ezen = Hak. izen – başarılı, sağlıklı
Yenis. et- = Kırg. ,Tuva. ,Şor. ,Alt. et- = Hak. İt- – yapmak,düzene koymak
Yenis. eş = Kırg. ,Tuva. ,Alt. eş – dost, arkadaş, destek(Hak. argıs, Şor. eştig).
Yenis. yer = Tuva. ,Şor çer = Kırg. cer = Alt. d‘er = Hak. çir – yer
Yenis. kel- = Tuva. ,Kırg. ,Şor. ,Alt. kel- = Hak. kil- – gelmek
Yenis. ber- = Tuva. , Alt. ber- = Hak. , Şor. pir- – vermek
Yenis. ben = Tuva. , Kırg. , Alt. , Şor. men = Hak. min – ben
Hakas dilinde yer alan bazı kelimelerde e > a değişimi görülebilir:
Yenis. eçi – Ağabey, dayı = Hak. açı (açı harındas – kuzen); Yenis. serig = Tuva. , Hak. , Şor. sarıg = Kırg. , Alt. sarı – sarı; Yenis. çet = Hak. çat – sınır
F. G. İshakov’un belirttiği gibi “e” ünlüsüne Hakas dilindeki kelimelerin ilk hecesinde az rastlanmaktadır (egerge- – bükmek, teberge- – tekme atmak, sayrerge- – atlamak). Aynı zamanda i > e değişimine de rastlanır: kim? = Hak. kem? – kim?. Hakas dilindeki kelimelerin ilk hecelerinin dışındaki hecelerde bulunan “e” bazı çağdaş dillerdeki ve anıtlardaki “e”ye uymaktadır:
Hak. irte = Kırg. erte = Tuva. erte – erken; Hak. kime = Kırg. keme = Tuva. heme – kayık, gemi.
Hak. píle = Yenis. birle – beraber, birlikte, ile, aynı zamanda; Hak. izen = Yenis. esen – sağlıklı
Anıtların dilinde “e” ve “i” belirtisi açısından iki lehçe görülmektedir. (el ve il – halk, kabile birliği, eki ve iki – iki, beş ve bis – beş). Hakas dili eski “i” lehçesini yansıtmaktadır. Bu belirti Çuvaş, Tatar ve Başkır dillerinde de aynıdır.
Kırgız, Altay ve Şor dillerine gelince onlar “e” lehçesinin kuşaklarıdır. Tuva dilinde “e” belirtisi baskındır. Fakat bazı kelimeler “i” lehçesini yansıtmaktadır: örneğin iyi – iki (eki olması beklenirken).

3. “ı” fonemi. İncelenmekte olan altı dilin kelimelerinin çoğunda Yenisey dilinin kurallarına

göre korunmuştur.
Yenis. ılgat- = Tuva. , Şor. ıglaş- = Kırg. , Alt. ıylat- = Hak. ılgat- – ağlatmak
Yenis. kıl- = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. kıl- = Hak. hıl- - yapmak
Yenis. kıy- = Tuv. , Kırg. , Şor. , Alt. kıy- = Hak. hıy- – kesmek, budamak,
Yenis. kadın = Tuva. katı = Kırg. , Alt. kayın = Şor. kastı = Hak. hazınaga – kaynata, eşinin akrabası,
Yenis. yıl = Tuv. , Hak. , Şor. cıl = Kırg. cıl = Altay. d'ıl – yıl vb.
Fakat bazı kelimelerde eski "ı"nın değiştiği görülür.
İlk olarak Kırgız, Altay, Hakas dillerinde "ı > i" değişimi açıkça görülmektedir:
Yenis. ıd- – göndermek, fırlatmak, çıkarmak = Kırg. , Alt. iy
Yenis. ının = Kırg. , Alt. iyin = Hak. in, iñní – omuz
İkinci olarak Tuva dilinde bazen "ı > e, a" dönüşümü olabilmektedir:
Yenis. yış = Tuv. ıyaş, iyeş, yeş ve yaş – orman, çalılık. Fakat yıl = çıl – yıl;
Tahminen Yenis. ıy = ayt (Yenisey grubunun çağdaş dillerinde) – söylemek.

4. "i" fonemi, bazı istisnalar dışında, Türk dillerinin çoğunda olduğu gibi, incelemekte olduğumuz diller grubunun kelimelerinde de eskiden olduğu gibi korunmuş ve bugün de kullanılmaktadır. Hakas dilinde "i > í" dönüşümü vardır:
Yenis. biz = Kırg. biz = Tuva. , Alt. , bis = Şor. pis = Hak. pís – biz;
Yenis. irig = Tuva. , Şor. irik = Hak. írík – çürük (Kır. , Alt. iriñ – irin; Kırg. çirik – çürük);
Yenis. kir- = Hak. kír-; diğer dört dilde kir- – girmek;
Yenis. kişi = Kırg. kişi = Tuva. , Şor. , Alt. kici = Hak kízí – kişi, insan;
Ortak durumdan sapmalar:
a) * i = ı, Hak. í olasılığı:
Yenis. serig = Kırg. sarı – sarı
Yenis. kim? = Tuva. Kım? – kim?
* til = Tuva. dıl = Yakut. tıl – dil = Kırg. til vb.
b) * i > e dönüşümü:
Yenis. nine = Kırg. , Şor. , Alt. ene – anne, büyük anne; Tuva. ie – anne, ene – büyük anne;
Yenis. isrik – heyecanlı = Tuva. , Alt. ezirik = Şor. ezrik = Kırg. esirik = Hak. izíríg – sarhoş;
Yenis. in- = Şor. en- – inmek (dağdan);
c) Yenis. biñ = Tuva. , Alt. , Şor. , Hak. muñ = Kırg. miñ – bin;

Not: Yazıtlarda yer alan dilin lehçelerindeki "e ‖ i" uyumu konusundan yukarıda bahsettik. "i" fonemi incelenirken "e" lehçesinden örnekler alınmıştır. "e" uyumunda olduğu gibi Kırgız, Tuva, Altay, Şor dillerinde "i" lehçelerindeki örnekler de Yeniseyce'deki gibi "i" olacaktır.

5. "o" fonemi. Orhun – Yenisey alfabesinde bir harf ile iki fonem gösterilebilebilmekteydi: "o" ve "u". Bu yüzden harflerin çoğunun okunuşu şartlı olarak verilmektedir. Eski Türk dillerinde, lehçelerde veya diyalektlerde "o" ve "u" değişmesi olabilir. Örneğin; Kırgızcadaki "kol"a Tatarca'daki "kul" – el uygun gelmektedir. Fakat Kırgızcadaki "kul" =

Tatarca'daki "kol" – köle; Kırgızca otuz = Tatarca utız – otuz vb. Bu olay Orhun-Yenisey alfabesinde "o" ve "u" ya aynı "ö" ve "ü"ye aynı harfi kullanma düşüncesini vermiş olabilir.
Yenisey dilinde kelime başındaki "o" fonemi uzun ünlüye dönüşmemişse de genelde Yenisey grubunun bugünkü dillerinde korunmuştur:
Yenis. on = Tuv. , Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. on – on;
Yenis. orag = Tuva. oraag = Kırg. oroo = Hak. orak = Şor. oram = Alt. oron – örtü, sarma aleti.
Aynı şeyi tek heceli kelimeler için de söyleyebiliriz:
Yenis. bol- = Tuva. , Kırg. , Alt. bol- = Hak. , Şor pol- – olmak, bulunmak;
Yenis. yok = Tuva. , Şor. çok = Hak. çoh = Kırg. cok = Alt. d'ok – yok;
Yenis. tokuz = Tuva. tos = Kırg. , Alt. , Şor. toguz = Hak. togız – dokuz.
Uzun ünlünün oluşmasında Kırgızca ve Altaycada "og", "uu"ya dönüşebilir:
Yenis. ogul = Kırg. , Alt. uul – oğul.

Tek sapma:
a) Yenis. "og" > Kırg. "u": Yenis. oglan = Kırg. ulan – oğul, delikanlı, genç
b) Yenis "o" > Kırg. "a": Yenis. oyar = Kırg. ayar – bilge, ileri görüşlü
c) Yenis "o" > Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. "ı": Yenis. orız = Kırg. ırıs – mutluluk (Tuva. aas – kecik)
Yenis. bodrak – dalgın, dağınık = Hak. pıtırag = Şor. pıtırak; Kırg. Bıtıra- – dağılmak, yayılmak
d) Yenis. kop; Çağdaş dillerde köp - çok
e) Yenis. "o" > diğerlerinde "u": Yenis. sorug = Tuva. , Şor. surag = Hak. surug = Alt. suru = Kırg. suroo – soru;
Yenis. tokum = Kırg. tukum – akraba
f)Yenis. "o" > Hak. , Şor. "u": Yenis. tog- = Hak. , Şor. tug- – doğmak(Kırg. , Alt. tuu-)
Bu sapmalar eski diyalektlerin etkisiyle oluşmuş olabilir.

6. "ö" fonemi önceki fonemler gibi eğer uzun ünlüye dönüşmemişse incelenmekte olan dillerde genelde korunmuştur.
Yenis. öl- = Tuva, Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. öl- – ölmek
Yenis. böri = Tuva. , kırg. , Alt. börü = Şor. pörü, fakat Hak. püür – kurt;
Yenis. kök = diğer beş dilde ve bazı başka dillerde kök – mavi, gökyüzü;
Yenis. kör- = diğer beş dilde ve bazı başka dillerde kör- –görmek;
Yenis. tök- = Tuva. , Kırg. , Hak. , Şor. tök- –dökmek, dağıtmak, yaymak;
Yenis. tört = Tuva. dört = diğerlerinde ve bazı başka dillerde tört – dört
Bazı sapmalar:
a) Yenis. ön = Kırg. on - …yaşa ermek;
Yenis. örüñ = Kırg. ürüñ – açık renk (ürüñ–barañ – gün ağarması);
Yenis. oçuk = Tuva ocuk = Kırg. , Alt. oçok = Şor odcuk = Hak. oçıh – sac ayağ ı(Yenis. , Kırg. , Alt. oçag);
b) Yenis. yör- = Tuva. çör- = Kırg. cür- = Alt. d'ür-, fakat Hak. , Şor. çör- – yürümek. Yeniseyce'de "yür-" de olabilir.

7. “u” fonemi kararlılığıyla dikkat çekmektedir:
Yenis. ug = Tuva. , Hak. , Şor. ug = Kırg. uypala = Alt. uca – buruşturmak, ezmek;
Yenis. udış- = Tuva. , Kırg. , Hak. ut- – yenmek (güreşte, yarışta);
Yenis. uya = diğerlerinde uya – yuva;
Yenis. uz = Kırg. uz, diğerlerinde us – usta, mahir;
Yenis. buluñ = Tuva. , Kırg. buluñ = Hak. , Şor. puluñ – köşe;
Yenis. kuş = Kırg. , Şor. , Alt. kuş = Hak. hus – kuş;
Uygur-Karluk tipindeki bazı kelimelerde birinci hecedeki düz ünlüden sonra - Yeniseyce’de olduğu gibi - ikinci hecede “u”ya rastlanabilir; diğer dillerde ise bu durumda “u” > “ı” dönüşümü söz konusudur:
Yenis. akun – akın = Kırg. , Şor. , Hak. agın – akıntı, akım, eğimli yer;
Yenis. batur = Kırg. baatır, batır = Alt. baatır = Şor. bagatır = Tuva. maadır = Hak. matır – kahraman, bahadır;
Yenis. yaruk = Tuva. , Şor. çarık = Hak. çarıh = Kırg. carık = Alt. d‘arık – parıltı, ışık;
Yenis. yañus = Tuv. çañıs = Kırg. calgız = Hak. çalgıs (Sagayca çagıs) = Şor. çagıs = Alt. d‘añıs – yalnız, tek, biricik;
Yenis. uduk = Tuva. ıdık = Kırg. ıtık = Hak. ızıh = Şor ızıg = Alt. ıyık – kutsal.
Not: Düz ünlülü hecelerden sonra “u,ü”nün kullanılması olayı için aşağıdaki “ü” fonemine bakınız.
Bazı istisnalar:
a) Yenis. bu = Tuv. , Şor. po – bu u > o değişmesi;
b) Yenis. uglat- = Tuva. , Şor. ılgat- = Hak. ılgat- = Kırg. , Alt. ıylat- – ağlatmak.

8. “ü” fonemi aşağı yukarı “u” fonemi özelliklerine sahiptir:
Yenis. ün = diğer beş dilde ve bazı dillerde ün – ses;
Yenis. üç = Kırg. , Alt. üç = Hak. , üs = Tuva. , Şor. üş – üç;
Yenis. üçün = Kırg. , Hak. üçün = Tuva. , Şor. ücün = Alt. üçün – için, uğruna (burada Alt. ü > u);
Yenis. büt- = Tuva. , Kırg. , Alt. büt- = Şor. püt- – bitirmek, tamamlamak (Hak. püt- – yaratmak, kurmak);
Yenis. kün = Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. kün = Tuva. hün – gün, gündüz.
Not: “u” ve “ü” fonemleri - kök durumundaki kelimelerde olduğu gibi- Yeniseyce’deki kelimelerin ikinci hecelerinde ve bazı ağızlardaki eklerde ünlü uyumu kuralına uymaktadır.
Uygur dilinde olduğu gibi bazı eklerde, - gu, -ku, - gü, -kü veya –duk, -dük (-dı – k), yuvarlak ünlü korunmaktadır:
Yenis. beñgü, meñkü = Tuva. mönge = Hak. , Şor. möge = Alt. möñkü = Kırg. mañgi – ebedi, ölümsüz;
Yenis. erdük = Tuva. ertik – olsaydı.
İncelenmekte olan çağdaş dillerde bu durumda u, ü > ı, i dönüşümü söz konusudur.
Demek ki, anıtlarda yer alan sekiz ünlü hem Yenisey grubunun çağdaş dillerinde hem de bazı başka Türk dillerinde tekrarlanmaktadır (veya korunmaktadır).
İstisna olarak sadece bazı karşılıklı yer değiştirmelerden bahsedilebilir.

Yenisey grubundaki çağdaş dillerde M. S. birinci ve ikinci binli yıllarda veya daha sonra oluşan ünlüler (sürekliliğine göre) Yenisey tipindeki sekiz ünlüye uymaktadır.
Bunlara örnek olarak Tuva dilindeki sekiz boğaz ünlüsünü göstermek doğru olur. Bu sesleri çıkarırken yutak duvarlarının kasları ve dil kökündeki kaslar özel yankı yapıcı sistem şeklinde yutağın alt kısmını iterek birbirlerine yaklaşıyorlar ve gırtlak ise yutağın alt yankı yapıcısının hacmini büyüterek aşağı çekiliyor. Bu olay röntgen aleti ile tespit edilmiştir.
Bu ünlüler fonematiktir:
Tuva. ça'ş – saç örgüsü ve çaş – bebek, ı't – köpek, ıt – bırak, e't – et ve et - eşya
Buna benzer Yenisey - Tuva benzerlikleri yaygındır:
Yenis. at = Tuva. a't – at;
Yenis. kuş = Tuva. ku'ş – kuş;
Yenis. katlan- – omuz omuza olmak, birlikte olmak = Tuva. ka't – sıra;
A. A. Palmbah'ın belirttiği gibi Tuva dilinin ünlüleri, boğazsıllaşmanın yanı sıra geniz ünlüsünün kaybolması sonucunda veya komşu dillerde geniz ünsüzü bulunmaması sonucunda nazallaşmış olabilirler.
Orhun-Yenisey metinlerinde uzun ünlüler grafiksel olarak yansıtılmamıştır. Bazı Türkologlar "A T" ve "T" kelimelerinin yazılışını örnek alarak "aat – isim" kelimesinde eski Türk uzun ünlüsünün belirtildiğini ve "at – at" kelimesinde uzunluğun eksildiğini ifade etmişlerdir.
Fakat bu sadece tek örnektir. Büyük çoğunlukla Orhun-Yenisey anıtlarında "aat – isim" ve "at – at" aynı şekilde yazılmıştır.
S. Y. Malov tarafından yayınlanmış olan Yenisey anıtlarıyla ve bazı başka anıtlarla ilgili notlarda "at – isim" "T" (A'sız) şeklinde 15 kez ve bir kere de (32 numaalı anıt) "A T" şeklinde rastlamaktayız. Aynı zamanda "at – at" beş kere "T" şeklinde ve bir kere de "A T" (46 numaralı anıt, ikinci satır) şeklinde belirtilmiştir.
Mogilyan (Bilge-Kağan) anıtında "at – isim = T" (36. satır) ve "at – at = A T" (41. satır) şeklinde fakat aynı zamanda "atlıg – süvari, atlı" "T L G" (41. satır) şeklinde gösterilmiştir.
Köl-Tigin anıtında "at – isim" üç kere "T" şeklinde (20, 25, 31. satırlar) ve iki kere de "AT" (7. satır) şeklinde verilmiştir. "at – at" "T" şeklinde (39. satır) verilmiştir. 1 numaralı Talas anıtında, Ongin ve Moyın Çor anıtlarında isim,ad - "T" şeklinde gösterilmiştir. Köl İç Çor anıtında: isim, ad – "AT", at – "T". 2 numaralı Talas anıtında titreşimli ~ sedalı değişmeler vardır (T ve AT).
Eski Türk uzun ünlüleri "baar – var, mevcut", "bar – git"ten ayrı; "kıız – kız", "oot – ateş", "ot"tan ayrı vb. kelimelerle belirtildiği bilinmektedir.
Orhun-Yenisey anıtlarında "bar –var, mevcut" ("baar" kelimesinden) ve "bar – git" "BR" şeklinde (aynı şekilde) belirtilmiştir. Demek ki burada uzunluk hiç belirtilmemiştir.
"kız – kız" kelimesi çoğunlukla "K I Z" şeklinde belirtilmiştir. Sadece bazı yerlerde "K Z" şeklinde kullanılmıştır (22 ve 3 numaralı metinlerde "K Z G K = kızgak – kızcağız" şeklinde kullanılmış , fakat aynı metinde "K I Z" şekli de kullanılmıştır).
İlk bakışta "K I Z" kelimesinde uzunluk belirtilmiş gibi gelebilir. Fakat anıtların dilinde "K Z" şeklinde olan "kaz- – kazmak" kelimesinin de kullanıldığını unutmamalıyız. (11, 26, 32 numaralı Yenisey anıtları, Bilge Kağan anıtı). Onun için "K I Z" kelimesindeki "I" harfi

ondaki uzunluğu belirtmek için değil, onu "K Z = kaz- - kazmak" kelimesinden ayırmak için kullanılmıştır. Aynı şekilde "ateş" kelimesi "T " = at – I. "at", II. "isim"den ayırmak için "U T" şeklinde gösterilmiştir.
Böylece "A T -at" örneğinde "A"nın kullanılması aynen K I Z, U T (= ot) kelimelerindeki gibi Yenisey anıtlarının dilinde uzun ünlüler foneminin var olduğunu tasdik etmemekte, aksine çürütmektedir. Bunlara aşağıdakileri de ekleyebiliriz.
Eski (Yenisey dilinden önceki?) Türk uzunluklarına bazı dillerin "taaş, daaş – taş", "beeş – beş" vb. kelimelerinde rastlanmaktadır.
Orhun-Yenisey anıtlarında "taş" anlamında "T Ş" şeklinde verilmiş fakat 45 numaralı metinde "T A Ş" kelimesi "taş" anlamında değil "dış" anlamında verilmiştir (taş yagıg yagıladım – ben dış düşmanlarla savaştım. Burada "A" o zamanın yazarları tarafından benzerliğin oluşmaması için yani "taş"ı "dış"tan ayırmak için kullanılmıştır.).
Anıtların çoğunda B2 Ş, B2 S2 = beş – beş ifadesini görebiliyoruz. (11 numaralı Yenisey, 4 numaralı Ongin, 25, 28 numaralı Bilge Kağan, 17 numaralı Köl İç Çor, 1 numaralı Hoyt-Tamir vb. anıtlarda). Bu sayı sıfatında "I" harfi iki durumda belirtilmiştir: Köl – Tigin anıtında B2IŞ (18. satırda) ve Muyın Çor anıtında B2 I S2 (18. satırda). 25 numaralı Yenisey anıtındaki B2 B2 Ş yazısını orijinaliyle karşılaştırmak gerekiyor. (S. Y. Malov'a göre 45 numaralı anıtın ikinci satırında B(än) bäş…ve B2 E Ş okunuşu verilmiştir. Fakat 1961'de anıt tekrar incelendiğinde bu kelimede "Ş" harfi, ondan önce ise okunaksız işaretler (belki orada "B2, E" vardır.) bulundu.)
Ancak bu "istisnalar", sorunun özünü değiştirmiyor. Çünkü anıtlarda eski Türk uzunluklarına uymayan, Türkmen ve Yakut dillerinde korunmuş (veya tekrarlanmış) ünlüleri içeren birçok kelimeyi bulabiliriz.
Örneğin; AntA = anta – orada, BUL- = bol – olmak, B2 I Z = biz – biz, Y U K = yok – yok, K2 Ü2 N2 = kün – gün, M A N2 = men – ben, S2 I Z = siz – siz, T U R = tur- – yaşamak, U G U L = ogul – oğul, Ü Ç = üç – üç, I Ç = iç – orta vb.
Ünlüler çoğunlukla özel isimlerde gösterilirdi. Tabi ki bu isimlerde kısa ünlüler de bulunmakta idi.
Bununla beraber Orhun-Yenisey yazısının birkaç yüzyılda oluştuğunu unutmamalıyız. Zamanla bazı kelimelerin geleneksel yazma yöntemi ünlüleri katma yoluyla geliştirilmiş. Önceki anıtlarda ünlüler çok seyrek, sonrakilerde ise daha fazla kullanılmıştır.
Bütün anlatılanlardan Yenisey anıtlarında sunulan dilde uzun ünlüleri kısa ünlülerle karşı karşıya yerleştirme olayının olmadığını çıkabiliriz. Yenisey grubundaki dillerin kuşakları Orhun-Yenisey yazısı oluşmadan önce uzun ünlüleri kaybetmiş olabilirler. Bu grubun çağdaş dillerinde uzun ünlüler bağımsız fonem olarak kullanılmaktadır ve verilen alfabeyi kullanmaktan vazgeçtikten sonra yani M. S. ikinci bin yılda oluşmaya başlamışlardır. Fakat yeni fonemlerin oluşması bir yazı sisteminin bir başkasıyla değiştirilmesine doğrudan doğruya bağlı değildir. Ancak dillerin gelişme kurallarına bağlıdır.
Yenisey anıtlarında ve Yenisey grubunun çağdaş dillerinde tek heceli kelimelerde tekrarlanmakta olan uzun ünlülere sadece birkaç durumda rastlanmaktadır ve bu olay bütün beş dilde de aynıdır.
Örnek:
1. "-ag" veya "-ub" ile biten kelimeler, bag- – örmek, bağlamak; tag – dağ ve sub – su vb. kelimeler bugün Kırgızcada buu-, too, suu; Altaycada bula-, tuu, suu (fakat Tuva

dilinde bagla-, tag, sug; Hakas dilinde palga-, tag, sug, sup); Yenis. tog- = Kırg. , Alt. tuu- – doğmak, doğurmak şeklinde kullanılır.
Kırgız dilinde kelime sonundaki "g"nin düşmesiyle uzun ünlünün oluşması sadece bir heceli köklerde değil herhangi bir hece sonunda ve eklerde de görülebilir:
Yenis. katıg = Kırg. katuu – katı, sert. Bazı durumlarda Kırgız ve Altay dillerinde "ı, i"den sonra "g" düşebilir:
Yenis. serig = Kırg. , Alt. sarı, Altay dilinde ise "uu" kısalabilir: katuu > katu.
"a – ag > -au > - uu (Alt.) ‖-oo (Kırg.)" kuralı diftong aşamasından sonra - bazı "-ıg > - uu ‖ - ı, u" durumlarında olduğu gibi - Kırgız ve Altay dilleri için genel bir özellik hâlini aldı ve hâlâ gücünü korumaktadır.
2. Yenis. kan = Tuva. haan = Alt. kaan (Kırg. kan, han ve kaan; Şor. kan; Hak. han – han, aynı anlamda kullanılan Moğol dilinin haan kelimesiyle açıklanabilir.)
3. Yenis. ter- = Hak. , Şor. , Alt. ter- (Kırg. ter-) – toplamak.
Bazı durumlarda uzun ünlü içeren iki heceli Moğolca kelimeler bazı Türk dillerinde korunmuş olabilir:
Yenis. batur = Moğol. baatar = Tuva maadır = Kırg. baatır = Alt. baatır – bahadır, kahraman.
İncelenmekte olan beş dilde Yenisey dilinde iki ünlü arasında bulunan "g"nin yerine çoğunlukla uzun ünlü gelir, bazı dillerdeki kelimelerde ise "g" > "y" dönüşümü görülür:
Yenis. bagır = Tuva. baar = Kırg. boor = Hak. , Şor. paar = Alt. buur – kara ciğer;
Yenis. igirme, yegirme = Tuva. çeerbi – yirmi;
Yenis. yagıla- = Tuva. çalaa- (ağızlarda yaala) = Kırg. coola- = Hak. , Şor. çalaa- = Alt. d'uulaş- – savaşmak, fethetmek;
Yenis. iyegin = Tuva. , Hak. çeen = Kırg. ceen = Alt. d'een – yeğen (Şor. çeni);
Yenis. mügüz = Hak. , Şor. , Alt. müüz – boynuz (fakat Kırg. müyüz, Tuva. mıyız, g > y : agıl > ayıl - köy);
Yenis. ogul = Tuva. , Şor. , Hak. ool (fakat oglu - oğlu) = Kırg. , Alt. uul – oğul (burada ogu > Kırg. uu, Alt. uu, Tuva. , Şor. , Hak. oo);
Yenis. ögür = Tuva. , Şor. , Hak. öör = Alt. üür – sürü, grup (fakat Kırg. g > y: üyür – sürü, katar);
Yenis. agıl – oba, ağıl = Tuva. aal = Kırg. ayıl = Alt. ayıl – köy (burada Kırgızca ve Altaycada g > y)
Kırgız, Tuva, Altay, Hakas ve Şor dillerindeki uzun ünlüler, iki ünlü arasında ünsüzlerin kaybolması sonucu oluşmuştur ve bu, tarihe bakılarak anlaşılabilir.
Kırgız dilinde uzun ünlüler g, h, y, v, ñ ünsüzlerinin düşmesi ve bazı başka durumlar sonucunda ortaya çıkmıştır:
maga = ağızlarda maa – bana,
Ağızlarda eger = eer – eyer,
düñ ve düü – şöhret,
teyle-, telee- – düzenlemek,
Rusça zavod = Kırg. (Ekim devriminden önceki normlara göre zoot – fabrika ve soy, saf kan)
Kazak. sagat, Özbek. soat = Kırg. saat – saat;
Özbek. cahon = Kırg. caan – alem, dünya,

Özbek. şahar = Kırg. şaar – şehir,
(Bu örneklerin bazıları Arap – İran kökenlidir.)
Tuva dilinde de aynı özellik görülmekte fakat Tuva dilinde gövde ve ekin birleşmesinde daha yaygındır.
Tuva. turlag – oto park, turlag + ım = turlaam – oto parkım,
Tuva. balık – balık, balık + ım = balıım – balığım,
Tuva. belek – hediye, belek +ım = beleem,
Tuva. şala – taban, şala + ga = şalaa – tabana.
Tuva dilinde "-ıp" ekinin ekleşmesiyle ñ, l, p, k, m ünsüzleri de düşebilir:
doñ + ıp = doop, doñup – donup,
bol + ıp = boop, bolup – olup,
kel + ıp = keep – gelip,
höm + ıp = höop – gömerek,gömüp.
Bu olay bazı başka durumlarda da görülmektedir. Ayrıntılı olarak bilgi almak için F. G. İshakov'un " Tuva Dili" (Tuvinskiy yazık) adlı eserinin 42-51. sayfalarına bakınız. Ele aldığımız örnekler bu eserden alınmıştır. Aynı olay Kırgız dilinde de "p" ile sona eren köklerden sonra "ıp" ekinin gelmesiyle gerçekleşir:
tap + ıp = taap – bularak.
Aynı şekilde Hakas, Şor ve Altay dillerinde gövdede, gövde ve ek sınırlarında uzun ünlülerin oluştuğu görülmektedir.
Hak. kekük, köök = Şor. köök – guguk,
Hak. çıganı, çıırı = Şor. çıış – toplantı,
Şor. pügün ve püü – bugün,
Şor. sañızkan ve saaskan – saksağan,
Şor. adaga ve adaa – babama,
Kardagı ve kardaa – kardaki.
Hak. pasta + gan = pastaan - başlayan
Alt. ezer, eer – eyer; içegen ve içeen – yuva; balaga ve balaa – çocuğa vb.
Yenisey grubunun Kırgızca ve başka çağdaş dillerindeki uzun ünlülerin özdeş olmasından bu ünlülerin meydana gelme süreçlerinin Tyan-Şan Kırgızlarının atalarının daha Yenisey'de iken başladığı sonucu çıkarılabilir. Eğer onların Tyan-Şan'a göç etmelerinin Moğol istilası döneminde yani 13. ve daha sonraki yüzyıllarda gerçekleştiğini göz önünde bulundurursak o zaman uzunlukların meydana gelişi M. S birinci ve ikinci bin yılın sınırına denk gelir (veya ikinci bin yılın başlarına).
Daha geç dönemlerdeki alıntı kelimelerin fonetik açıdan yerleşmesinden de anlaşılacağı gibi bu süreç günümüzde de devam etmektedir.
Sonuç olarak Yenisey grubundaki mevcut dillerin çağdaş ünlüler kuramıyla anıtların dilindeki ünlüleri karşılaştırarak şunları söyleyebiliriz:
1. Kısa ünlüler bu dillerde korunmuştur.
2. Hakas diline "í", Kırgız ve Tuva dillerinin ağızlarında "ə" ortaya çıkmıştır.
3. beş dilin herbirinde uzun ünlüler ortaya çıkmıştır.
4. Tuva dilinde ise boğaz ünlüleri ortaya çıkmıştır.

Ünsüzler

Anıtların dilinde aşağıdaki ünsüz fonemler kendi yansımalarını bulmuşlardır: b, g, d, z, y, k, l, m, n, ñ, ñy, p, r, s, t, ç, ş. Birleşik "kalın" ve "ince" varyantları belirtilmiştir: B ve B2, G ve G2, D ve D2, Y ve Y2, K ve K2, L ve L2, N ve N2, R ve R2, S ve S2, T ve T2.
Anıtlarda v, x,f, h, c, ts harflerine rastlanmamıştır.
Z, N, Ñ, P, Ç, Ş harflerinin birleşik varyantları yansımamıştır,
Kelime başında b, m, n, s, t, ç, ş, y, k harfleri kullanılabilmekte idi.
Yenisey anıtlarında g, d, l, r, p harfleri ile başlayan kelimelere rastlanmamıştır. Anıtların dilinde kelime sonunda - b, d, g, gibi patlayıcı tonlu ünsüzler de dahil olmak üzere – mevcut olan tüm ünsüzler kullanılmıştır.
Aşağıda Yenisey anıtlarındaki ve Çağdaş dillerdeki ünsüz uyumları gözden geçirilmektedir.

I. Anıtlarda kelime başında, ortasında ve sonunda kullanılan ünsüzler:
1. "b" fonemi (hece kadrosuna göre B ve B2 varyantlarında). Kırgızca ve Altaycada kelime başında korunmakta; Hakas ve Şor dillerinde ise birkaç yerde "p"ye dönüşmüştür. Aynı zamanda Tuva dilinde şimdi tonluluğunun az olmasıyla nitelendiriliyor, "p'den farklı olarak nefessiz telaffuz ediliyor. Şartlı olarak onu "yarı tonlu", "geçici" ya da zayıf diye adlandırabiliriz.
Böylece kelime başındaki "b" bir taraftan Tuvacada diğer taraftan Kırgızca ve Altaycada nitelik bakımından farlılık kazanmıştır. Tonluluk derecesine göre onları yukarıdan aşağıya şöyle sıralayabiliriz: 1) Yenis. , Kırg. , Alt. 2) Tuva. 3) Hak. , Şor. (b > p).
Yenisey anıtlarında kelime başındaki "b" yi karşılayan örnekler:
Yenis. bar = Tuva. , Kırg. , Alt. bar = Hak. , Şor. par – var, bulunmakta;
Yenis. bas- = Tuva. , Kırg. , Alt. bas- = Hak. , Şor. pas- – basmak, sıkmak;
Yenis. baş = Tuva. , Kırg. , Alt. baş = Hak. pas = Şor. paş – baş;
Yenis. beg = Tuva. beg = Kırg. bek = Alt. biy = Hak. pig = Şor. pek – bey, prens (Hak. - başkan, yönetici).
Anıtların dilinde iki ağız grubu dikkati çekmektedir: a) Kelime başında nazal ünsüzlerden önce "b" ile b) aynı durumda nazallaşan "m" ile başlayan ("b"nin yerine). Gözden geçirilen mevcut dillerde nazallaşma devam etmektedir. Onun için geniz ünsüzlerinden önce b > m:
Yenis. baña = Tuva. meñee = Kırg. , Hak. maga = Şor. maaga = Alt. mege (n > ñ değişimiyle) - bana;
Yenis. ben ve men = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. men = Hak. min – ben;
Yenis. beñgü (ve meñgü) = Tuva. möñge = Kırg. mañgi = Hak. , Şor. möge = Alt. möñkü – ebedî, ölümsüz;
Yenis. biñ (ve miñ) = Tuva. , Hak. , Şor. , Alt. muñ = Kırg. miñ – bin.
Tuva ve Altay dillerindeki kelimelerin bir kısmında başka şartlartdan dolayı da "b" nin yerine "b" ortaya çıkmıştır: balta > Alt. malta – balta; baatır > Tuva. maadır – kahraman, bahadır.
Şor dilinde ise b > p > m : börü > pörü > mörü – kurt, büyük > mözük – büyük; ters

şekilleri de vardır: mergen ‖ pergen – avcı, mus = pus – buz vb.
Yenisey döneminde "b"nin genizsileşme süreci ağızların bir kısmında kendi yansımasını almakla bitmeyerek daha sonraları tamamlanmıştır. Fakat Kıpçak dillerinin doğrudan ve güçlü etkisinin dışında kalan Tuva ve Şor dillerinde bu olay kendini gösterdiğine göre bunun Kıpçakçalaşma ile ifade edilmesi söz konusu değildir.
Kırgız dilinin Tyan-Şan döneminde kelime başındaki "b", "p"den ortaya çıkmıştır. Bu, Kırgız dilinin kuzey ağızlarına Özbekçe'den, Tatarca'dan ve Tacikçe'den giren Arap-Fars kökenli kelimelerde ve Ekim Devrimi'nden önceki ve sonraki yıllarda Rusçadan giren kelimelerde de görülmektedir: payda ("fayda" dan) > bayda – fayda; pil ("fil"den) > bil – fil; pamoşnik > bömöştük (kelimenin eski fonetik varyantı) – yardımcı vb.
Tuvacada "b" iki ünlü arasında çift dudak ünsüzü "v" ye dönüşür: Yenis. kabay > Tuva. kavay – beşik. Tuva. sava < saba – kap-kaçak; tavak < tabak – tabak; ecivis – arkadaşımız (burada iyelik eki tarihi yönden – "bis" – biz'e yöneliyor). Kırgız dilinin ağızları arasında yine etimolojik "b"nin zayıflama ve onun çift dudak "w"sine dönüşme eğilimi vardır. Ayrıca "a"ların arasında veya "a"dan önce: aba ve ava – hava; cazıp catat > cazıbatat > cazıvatat – yazıyor (şimdiki zaman) vb.
Benzer bir olay Şor dilinde de gözlenmektedir.
Ekim Devrimi'nden önce şekillenen çağdaş dillerde "b" kullanılmamakta, onun yerini "p" almakta idi. Önce "p" olarak telaffuz edilen "b" (örn. klub) Ekim Devrimi sonrasında grafiksel olarak gösterilmeye başlanmıştır. Fakat şimdi grafiğin etkisiyle kendi tonlu şekliyle telaffuz edilmektedir.
Bununla birlikte şunun da vurgulanması gerekir ki, Sovyetler döneminde Hakas ve Şor dillerine Rus dilinden "b" ile başlayan oldukça çok kelime girmiştir. Böylece N. A. Bakakov ve A. İ İnkijekova – Grekul'un "Hakasça-Rusça Sözlük"ünde (Hakassko-russkiy slovar) "b" harfinde 300'e yakın kelime (türemiş kelimeler de dahil) belirtilmiştir.
2. "m" fonemi (M): Yenisey anıtlarında kelime başında sadece 5 kelimede rastlanmıştır: men – ben (diyalektlerdeki "ben"in yanı sıra), meñku (ve bengü) – ebedi, ölümsüz, miñ (ve biñ) – bin, mügüz – boynuz, mar (?) – öğretici, öğütçü.
Elbette o dönemin dilinde "m" ile başlaya çok sayıda kelime vardır fakat bunlar anıtlarda saptanmamıştır.
Okunuşu şüphe uyandıran "mar" kelimesi dışında (2 numaralı anıtın metninde) tüm durumlarda Yenisey diyalektinde kelime başında yer alan "m" ile Yenisey grubunun çağdaş dillerindeki "m" uygunluk göstermektedir.
Tuva. , Kırg. , Alt. , Şor. men = hak. min – ben;
Tuva. möñge = Kırg. mañgi = Hak. möge = Şor. mögü = Alt. Möñku – ebedi, ölümsüz;
Tuva. , Hak. , Şor. , Alt. müñ = Kırg. miñ – bin;
Tuva. mıyas = Kırg. müyüz = Hak. , Şor. Alt. müüs – boynuz.
İlk üç olayda kelime başındaki "m", "b" nin burun ünsüzlerinden önce genizsilleşmesi ve bazı başka ünsüzlerin heceyi kapatması sonucunda ortaya çıkmıştır. Anıtlara yansıyan şivelerin bir kısmı için tipik bir durum olan bu olay gözden geçirilen mevcut dillerde de tam bir uygunluk göstermektedir (bk. "b" fonemi hakkında).
Fakat kelime başındaki "m" kendi kendine de bir karakter taşımış ve taşımaktadır: Kırg., Tuva., Alt., Hak. mal – hayvan; Kırg. , Alt. may – yağ vb. Çok sayıda alıntı kelimelerle birlikte de benimsenmiştir (Kırgızcadaki Moğolca, Arapça, Farsça ve Rusça kelimelerle).

Örneğin, Kırgız dilinde mañday (Moğolca magnay) – alın; mayıp (Arapça'dan) – sakat; mart (Farsça'dan) – yiğit, cesur; meer (Farsça'dan) – istidat, sempati; master, maşina (Rusçadan). Bir de "f > p > m" değişimi olan meş – soba ve mamili – aile (çayı).
Tuva dilinde: maytak – eğri ayaklı (Moğol. maytgar – topal); mañgırzın – yaban sarımsağı (Moğol. mangir – yaban soğanı); Rusçadan: magazin – mağaza, may – mayıs, medal – madalya vb.
Gerek Yenisey dilinde ve gerekse gözden geçirilen çağdaş dillerde "m" kelime ortasında ünsüzlerle birlikte kullanılmış ve kullanılmaktadır.
Yenis. tamga = Tuva. , Hak. , Şor. , Alt. tañma = Kırg. tamga – damga, mühür, işaret (Kırg. - harf).
İki ünlü arasında ve kök sonunda bir kaç kelimede rastlanmıştır:
emik – sıcaklık (Şor. eem);
Kümülüg – rahmetli, gömülmüş, defnedilmiş;
Kümüş- gümüş (Tuva. ağızlarında, Kırg. , Alt. , Şor. kümüş = Hak. kümüs);
Küm – söylentiler
Çağdaş dillerde "m"nin kullanım alanı gözden geçirilen durumlarda genişlemiştir:
Tuva. ama – yaprak; dımıradıg – çise;
imirtiñne – karanlık çökmek; kımıy – tam o; kamertom – diyapozon; im – jest; kam – özen; kım? – kim? vb. Kırg. emi – şimdi; keme – gemi; ömür – ömür; mamık – tüy; kıma – mızrak ucu; saman – saman; tamak – yemek; kum – kum; şam – lamba, mum; tam – duvar, ev vb.
"m" ünsüzü değişik dönemlerdeki Türk dillerinin eklerinde geniş ölçüde yaygınlaşmıştır. Sonu "m" ile biten birçok kelime –gramm kelimesinde olduğu gibi (çift "mm" de dahil olmak üzere)- Türk dillerine Rusça kanalıyla girmiştir (Tuv. , Kırg. , Hak. Şor. , Alt.).
3. "n" (N, N2) fonemi: Yenisey anıtlarında sadece çözülmüş üç kelimenin başında (narsügür – hizmetçi, nine – anne, ne? – ne?) ve şüpheli üç durumda (nal2mşzy, niüm, nrgy) gösterilmiştir.
Anlaşılan o dönemlerde "n" fonemi kelime başında çok az kullanılıyordu. Çağdaş dillerde "n" ile başlayan kelimelerin sayısı buna ispat olabilir. Tuva dilinde "n" ile başlayan kelimeler ya Moğol kökenli ya da Rusçadan giren kelimelerdir. Demek ki bu kelimeler Tuva diline yakın zamanlarda yerleşmişler. Moğolca kelimeler orta yüzyıllarda, Rusçadan giren kelimeler ise Ekim Devrimi'nden önce ve sonraki dönemlerde girmiştir. Moğolca kelimelerden örnekler: nom – kitap, nayır – bayram, nazın – yaş, niiti – genel vb. Rusçadan geçen bazı kelimeler: navigatsiya – denizcilik, natura – karakter, naçalnik – başkan, neytralitet – tarafsızlık, neft – petrol, notariur – noter, vb.
Hakas dilindeki birkaç kelimede kelime başındaki "n" genetik olarak "y"ye dönüşmektedir. F. G. İshakov "Hakas Dili" adlı kitabının 43-48. sayfalarında bununla ilgili örnekler vermektedir: yan > nan – yan, yomak > nımah (Kırg. comok) – masal, yumurtka > nımırha – yumurta vb. Aynı durum Şor dilindeki bir kaç kelimede de bulunmaktadır.
Kırgız, Tuva ve Hakas dillerinin ağızlarında şu ortak kural görülmektedir: Kelime başındaki "n" genel olarak iki heceli kelimelerde a, e, i ünlülerinden önce gelirse düşer. Kırgızcada: nayza ve aysa – mızrak, naçalnik ve açendik – başkan, narı ve arı – o tarafa, niçke ve içke – ince, nez ve ez – dikkatsiz, vb. Tuva dilinde: neleen ve eleen – yeter (Moğolca'dan geçen kelimelerde). Hakas dilinde: nime ve ime – ne, nimes ve imes, emes

- değil.
Tuva dilinin Todcin ağzında “l, d”, “n”nin önünde genizsilleşebilir ve “n”nin yerine “l, ç” gelebilir: nama > lama – lama, nomçuur- > domçuur- – okumak, sonun > solun – ilginç, nemeer- > çemeer- – eklemek vb.
Aşağıda incelenen milli Rusça sözlükler “n” ile başlayan kelime sayısının nispeten az olduğunu göstermektedir:
Tuvaca – Rusça sözlükte 138 (20 000 kelime içerisinden)
Kırgızca – Rusça sözlükte 122 (25 000 kelime içerisinden)
Oyrotça – Rusça sözlük 35 (10 000 kelime içerisinden)
Hakasça – Rusça sözlük 294 (14 000 kelime içerisinden)
Kırıgızcadaki 122 kelimenin arasında Rusçadan alıntı kelimelerin sayısı 16, Arapça-Farsça’dan 64 ve başka dillerden 42’dir. Altay dilinde “n” ile başlayan Rusça kelimelerin sayısı 9, diğer dillerden alınan kelimelerin sayısı ise 26’dır. Hakas dilinde “n” ile başlayan kelimelerin 81’i Rusçadan, geri kalan 213 kelime ise diğer yabancı dillerden alınmıştır. Bütün bunlar ilk olarak “n”nin kelime başında kullanılma derecesinin genişlemesinin Arapça-Farsça’dan (Kırgızcadan) ve Moğolca’dan kelime alınması sonucunda olduğunu; ikinci olarak da Rusçanın incelenen dillerin ve başka dillerin söz varlığını zenginleştirmede ortak kaynak olduğunu göstermektedir.
Gerçekte yabancı kelime sayısı yukarıda verilenden daha çoktur. Kelime ortasında (iki ünlü arasında)ve sonunda “n”nin kullanılma normları Yenisey döneminde olduğu gibi çağdaş dönemde de aynıdır: Yenis. küni – kız arkadaş, cariye, sevgili; Tuva. , Hak. , Şor. küne- – kıskanmak; Kırg. künü (eski) – eş (çok eşlilikte); Yenis. nine – anne, nine = Kırg. , Şor. , Alt. ene – anne, Tuva. ene – nine; Yenisey ve diğer incelenen dillerde on – on; Yenis. kün = Tuva. hün, diğerlerinde kün – gün.
Anıtlarda grafiksel olarak gösterilmeyen “n”nin “b” önünde dudaksıllaşması Kırgızcada yaygındır: Kırg. Alman Bet > Almambet, Asan beken? > Asambeken? – Asan mıymış? vb.
“g, k” önünde “n”nin “ñ”ye dönüşmesi anıtlarda belirtilmiş ve bu olay bugünkü dillerde de görülmektedir: Yenis. beñgü, meñkü = Tuva. möñge = Kırg. mañgi = Hak. möge = Şor. möge = Alt. möñkü –ebedi, ölümsüz; Moğol. mönh – ölümsüz (burada “h”nin önünde “n” var). Oysa Yenis. “ingen – dişi deve”, “n” ile değil “n” ile belirtilmişti(Kırg. ingen, Tuva. iñgen – maral)
4. “S” (S, S2) fonemi: Bütün bu altı dilde ve başka dillerde (eğer bu dillerde “s>ş” veya “z” nin tonsuzlaşması gibi ünsüzlerin benzeşme kuralları bulunmuyorsa) kelime başında ve sonunda tekrarlanır.
Yenis. san = Tuva. , Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. san – sayı, rakam;
Yenis. sekiz = Tuva. ses = Kırg. segiz = Hakas. sigís = Şor. , Alt. segiz – sekiz;
Yenis. señir = Tuva. sın = Kırg. señir = Hakas. , Şor. , Alt. sın – sıradağ, dağ eteği;
Yenis. serig = Tuva. , Hak. , Şor. sarıg = Kırg. , Alt. sarı – sarı;
Yenis. siz = Tuva. , Şor. siler = Kırg. siz = Hak. sirer = Alt. sler – siz;
Yenis. bas- = Tuva. , Kırg. , Alt. bas- = Hak. , Şor. pas- – basmak, sıkmak;
Yenis. bars = Kırg. , Alt. bars = Şor. pars – pars (fakat Tuva. irbiş), Hak. alabarıs – aslan;
Yenis. es = Hak. is – zenginlik, varlık.

Tuva, Hakas, Şor, Altay dillerinde ve Kırgızcanın ağızlarında olduğu gibi “s” iki ünlü arasında tonlulaşıyor ve “z”ye dönüşüyor:
Yenis. tusu = Tuva. duza = Hak. , şor. , Alt. tuza – fayda, yarar;
Yenis. atası = Tuva. adazı = Hak. adazı, pabazı = Şor. , Alt. abazı = Kırg. atası (fakat ağızlarda atazı) – onun babası. Yenisey metinlerinde bir kez “-sı” nın yerine “-zı”nın kullanıldığı görülmüştür (ikizime – ikizime, 29 numaralı metin. Galiba Yenisey döneminde bazı ağızlarda “s” ünlüler rasında tonlulaşıyordu);
Yenis. esen = Hak. izen = Şor. , Alt. ezen (edebî Kırg. esen) – mesut, sağlıklı;
Yenis. isrik (diyalektlerde esrik) = Tuva. Alt. ezirik = Şor. ezrik (< ezirik) = Hak. izírík – coşkun (edebî Kırg. esirik – sarhoş, cinli).
Bazı durumlarda “s”ve “ş” -eski diyalektlerde olduğu gibi- yer değiştirebilir:
Yenis. esit- (isit-, eşit-) = Kırg. eşit- = Hak. is- = Şor. es- – işitmek, dinlemek (Tuva. esker- – dikkat çekmek).
“z” ve “ş” fonemlerini incelerken onlardan ortaya çıkan “s” ele alınacaktır.
5. “t” (T,T2) fonemi: Tuva dilinde kelime başında ya korundu ya da “d” ye (yani zayıf, alçak ton derecesine sahip olan ünsüz) dönüştü. Çoğunlukla eski “t” Kırgız, Hakas, Şor ve Altay dillerinde korunur:
Yenis. tap- = Tuva. tıp- diğerlerinde tap- – bulmak;
Yenis. tamga, tamka = Kırg. tamga, diğerlerinde tañma – mühür, işaret, damga;
Yenis. tarlag = Hak. tarlag = Şor. tarıg = Kırg. talaa = Alt. d‘ala – tarla; Tuva. tarılga – tarla sürme, ekim;
Yenis. tirig = Tuva. , Şor. tirig = Hak. tíríg = Kırg. tirüü, tiri = Alt. tirü – diri;
Yenis. ton = diğer dillerde ton – kürk, üst giysi;
Yenis. tut- = diğer dillerde tut- – tutmak, riayet etmek;
Yenis. tagı = Tuva. dagın = Kırg. dagı, tagı – daha, yine;
Yenis. tay = Tuva. day = diğerlerinde tay – tay (iki yaşında);
Yenis. taş = Tuva. daş = Kırg. , Şor. , Alt. taş = Hak. tas – taş;
Yenis. tüş- = Tuva. düş- = Hak. tüs- = diğerlerinde tüş- – düşmek, inmek;
Yenis. tüñür = Tuva. düñgür = Hak. , Şor. tüür = Alt. tüñür – tef (şaman); Kırg. dañgır-duñgur – takırtı, gürültü; düñgürdüñ – (davul, zurna sesinin taklidi).
“Tagı, tüñür” örneklerinde görüldüğü gibi Kırgızcadaki kelimelerde eski”t” yerine “d” ortaya çıkmıştır. Çağdaş Kırgızcadaki töbö ve döbö – tepe, döböl ve töböl – hayvanların alnındaki tüy lülesi, töböt ve döböt – erkek kurt, töñ ve döñ – tepe, yükseklik (Tuva dili ile benzerlik var) gibi kelimeleri örnek olarak gösterebiliriz.
Eski Yenisey dilinde kelime sonunda yer alan “t” birçok çağdaş dilde korunmaktadır:
Yenis. at = çağdaş dillerde at – 1) at 2) isim 3) nişan almak;
Yenis. büt- = Tuva. Kırg. , Alt. büt- = Hak. Şor. püt- – bitirmek;
Yenis. et- = Hak. it- = diğer dillerde et- – yapmak, düzenlemek.
Eski Yenisey dilindeki “t”, iki ünlü arasında Kırgızcada ve kısmen Hakas ve Altay dillerinde korunuyor, diğer dilerde ise her zaman tonlulaşıyor veya “d” ile yer değiştiriyor:
Yenis. otuz = Kırg. otuz = Hak. otıs = Şor. , Alt. odus – otuz;
Yenis. ata = Kırg. ata = diğer dillerde ada;
Yenis. katıglan- = Kırg. katuulan- = Alt. katulan- = Hak. hatıglan- = Tuva. , Şor. kadıglan- – dayanıklı, cesur olmak;

Yenis. otag – oda, ocak = Hak. otah – odacık = Tuva. , Şor. odag – konut.
Aynı zamanda Yenis. bitig = Tuva. bicig = Hak. píçík = Şor. miçik = Alt. biçik (mektup);
Yenis. kata = Tuva. bir kada – bir kere, defa; Hak. hata- – arttırmak; Şor. kada- (tekrarlamak); Alt. katan – defa, kere.
Altay, Şor, Hakas dillerinin bazı eski kelimelerinde "t" ünlüler arasında korunabilir:
Yenis. batur (ve Moğolca'da) = Hak. matır = Şor. bagatır = Alt. baatır – bahadır.
Kelime kökü sonunda bulunan "t"den sonra ünlü ile başlayan bir ek gelirse Tuva, Hakas, Şor ve Altay dillerinde "t" tonlulaşır, Yeniseyce'de ve Kırgızcada ise bu özellik yoktur:
Tuva. tut + ar = tudar – tutacak kimse,
Alt. tut + ar = tudar – tutaçak,
Hak. çat + ır = çadır – tutacak kimse, tut + ar = tudar – tutacak, fakat Kırgızcada ise tutar – tutacak (tahmin).
Yukarıdan da anlaşılacağı gibi ünlü arasındaki "t"nin tonlulaşması olayı Kırgızlar Yenisey'den ayrıldıktan sonra gerçekleşmiştir. Çünkü Kırgızcada böyle bir olay karşımıza çıkmamıştır.
6. ç (Ç) fonemi: Tuva ve Şor dillerindeki bazı eski kelimelerde "ş"ye dönüşmüştür:
Yenis. çerig = Kırg. çerik = Alt. çeru = Tuva. , Şor. şerig – ordu;
Yenis. çet, çit = Kırg. çet = Hak. çat – sınır. Fakat Tuva dilinde kelime başında "ç" ve "ş" karşılıklı olarak kullanılmıştır: çarı – geyik ve şarı – öküz; çeer- – borç almak ve şeer - küçük; çig , çiğ ve şig – istikamet. Bazı durumlarda eski "ç" korunmuş ve bu "ç" "y"den ortaya çıkmıştır (bu fonem aşağıda ele alınacaktır).
Yenisey "ç"sine Kırgız ve Altay dilleri bütün durumlarda uygunluk göstermektedir:
Yenis. iç = Kırg. iç – orta, iç;
Yenis. üçün = Kırg. , Hak. üçün – için;
Yenis. uçur = Kırg. , Alt. uçur – zaman, şart, durum.
Tuva dilinde kelime sonunda ç > ş değişimi söz konusudur:
Yenis. üç = Tuva. , üş – üç;
Yenis. aç = Tuva. aş – aç;
Yenis. küç = Tuva. küş – güç.
Bu durum kelime başında da yaygınlaşmıştır: çak > Tuva. şak – zaman, saat.
Tuva dilinde eski "ç" fonemi "a,e" gibi geniş ünlülerin önünde korunmuş, "-ı, -i" gibi dar ünlülerin önünde ise çoğu zaman zayıflamıştır.
Kırg. çın = Tuva. şın – gerçek;
Kırg. çımçı = Tuva. şımçı – çimdik;
Kırg. çıdamduu = Tuva. şıdamık - sabırlı.
İki ünlü arasında ise "ç", "ş"nin köklerdeki derecesine göre tonlulaşıyor:
*aç > Tuva. aş – aç; aş + ık = acık – açık;
Kırg. bıçak = Tuva. bicek – bıçak;
Kırg. açuu = Tuva. acıg - acı
"ç > ş" zayıflaması sadece Tuva dili için değil aynı zamanda Kazak ve Kara Kalpak dilleri için de geçerlidir("ç > ş" devamı niteliğinde "ş > s"):
Yenis. üç = Kırg. üç = Tuva. üş = Kazak. , Kara Kalp. üş – üç;
Yenis. beş = Kırg. beş = Tuva. beş = Kazak, Kara kalp. bes – beş.
Hakas dilindeki eski kelimelerde *ç > s (galiba "ş"nin etkisiyle) veya iki ünlü arasında > z

:
*çaç > Hak. sas – saç,
*aç > Hak. as – aç,
*açık > Hak. azıh – açık,
*bıçak = Hak. bıçah - bıçak
F. G. İshakov'un belirttiği gibi bu tür olaylar başka Türk dillerinde de vardır: Başkırt, Yakut vd.
Kelime sonunda *ç > s Kaçin diyalektinde iki ünlü arasında eski hâline dönüşmektedir: agas – ağaç, aga + ı = agaçı – onun ağacı vb.
Şor dilinin bazı ağızlarında *ç > ş, yani bu değişme sürecinin en eski kısmı, Tuva dilinde benzer bir şekilde korunmaktadır:
İç- ve iş- – içmek, çıda- ve şıda- – sabretmek; iki ünlü arasında "ş", "c"ye dönüşebilir açılıg ve acılıg
Hakas ve Şor dillerinde özgün "ç" foneminin olduğunu da unutmamalıyız (kendi tarihiyle).
7. "ş" (Ş, bazen S2) fonemi: Yenisey dönemindeki ağızlarda "s" ile yer değiştirmiştir: beş ve bis – beş, kişi ve kisi – kişi vb.
Bu değişimlerin izlerini çağdaş dillerin kurallara uygunluklarında bulabiliriz (Örn. Kazak. , Kara Kalp. vb.). Aynı zamanda Yenisey metinlerinde sıkça "s yerine – M. Ş. Şiraliyev'in belirttiği gibi- Çuvaş ve Azeri dillerinin lehçe ve ağızlarının batı grubunda yansıtılan "ş" grafiksel olarak gösterilmiştir (47. sayfada gösterildiği gibi): şac ve sac – font diski, şançı ve sançı - sancı
Yenisey grubunda eski "ş"yi koruyan diller arasında Kırgız, Tuva, Şor ve Altay dilleri yer almaktadır. "s – diyalektlerinin" kökü olarak Hakas dili gösterilebilir:
Yenis. beş = Tuva. , Kırg. , Alt. beş = Şor. peş = Hak. pis – beş;
Yenis. baş = Tuva. , Kırg. , Alt. baş = Şor. paş = Hak. pas – baş;
Yenis. aş (AS2) = Tuva. a'ş = Şor. , Alt. aş = Hak. as – aş, yemek.
Şorların ağızlarında "ş", "s" ile yer değiştirmektedir: Örn. pas - baş
Tuva, Şor, Altay gibi dillerde birinci ve ikinci binli yıllarda veya daha sonra Yenisey ve Kırgız dillerinde bulunmayan, iki ünlü arasında "ş" nin "c"ye dönüşmesi yeni bir özellik olarak ortaya çıkmıştır.
Hakas dilinde ise *ş > s > z : Tuva. baş + ı = bacı = Şor. pacı veya ("paş" yerine "pas"ın kullanıldığı ağızda) pazı = Alt. bacı – onun başı, fakat Yenis. başı = Kırg. başı, fakat Hak. pazı.
8. "y" (Y, Y2) fonemi: incelenen beş dilde kelime başında korunmamış ve esaslı değişmelere uğramıştır: Yenis. y > Tuva. , Hak. , Şor. ç > Kırg. c = Alt. d'.
Örnekler:
Yenis. yaruk = Tuva. , Şor. çarık = Hak. çarıh = Kırg. carık = Alt. d'arık – aydınlık, ışık;
Yenis. yaş = Tuva. , Şor. çaş = Hak. ças = Kırg. caş = Alt. d'aş – genç;
Yenis. yegirmi = Tuva. çeerbi = Hak. çibírgí = Şor. çegirbe = Kırg. cıyırma = Alt. d'irme – yirmi;
Yenis. yok = Tuva. , Şor. çok = Hak. çoh = Kırg. cok = Alt. d'ok – yok, hayır.
Tuva dilinde diğer durumlarda eski "y" kelime başında düşebilir:
Yenis. yeg = Tuva. eki – iyi, iyilik.

“y” kelime sonunda çağdaş dillerde korunmaktadır:
Yenis. ay = Tuva. , Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. ay - ay;
Yenis. bay = Tuva. , Kırg. , Alt. bay = Hak. Şor. pay – zengin;
Yenis. kabay = Tuva. kavay = Hak. kubay = Alt. kabay – beşik;
Yenis. kıy- = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. kıy- = Hak. hıy- – kesmek;
Yenis. tay = Tuva. day = Yenisey grubunun diğer dillerinde tay – tay.
Anıtların dilinde iki ünlü arasında yer alan “y” fonemi çağdaş dillerdeki bazı kelimelerde de korunmaktadır:
Yenis. uya = çağdaş dillerde uya – yuva;
Yenis. kaya = Tuva. , Hak. haya = Şor. , alt. kaya – kaya; Kırg. kıya – dağ yamacı;
Yenis. keyik = Kırg. , Şor. , kiyik = Hak. kiik = Alt. keyik – karaca, geyik;
Yenis. oyar = Kırg. ayar = Alt. oygor - akıllı, bilge.
Fakat eski kelimelerin bir kısmında iki ünlü arasında, bugün Kırgız ve Altay dillerinde “y”ye dönüşen “d” fonemi kullanılmakta idi (bk. “d” fonemine bakınız).
9. “k” (K, K2 aynı zamanda k’, k‘) fonemi: Kelime başında ve sonunda “ k’ ” varyantı Kırgız, Altay, Tuva ve Şor dillerinde korunmuş fakat Hakas dilinde “h”ye dönüşmüştür:
Yenis. kul = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. kul = Hak. hul – köle;
Yenis. kuş = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. kuş = Hak. hus – kuş;
Yenis. kıl- = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. kıl- = Hak. hıl- – yapmak;
Yenis. kız = Tuva. , Şor. Alt. kıs = Kırg. kız = Hak. hız – kız;
Yenis. ak = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. ak = Hak. ah – ak, beyaz;
Yenis. kırk = Kırg. kırk = Şor. kırık = Hak. hırıh – kırk.
Kelime sonundaki “k” (k’ ve k‘), “g” den ortaya çıkmıştır.
Tuva dilinde Moğolcalaşmaya uğrayan veya Moğolca’dan geçen başka kelimelerde “ k > h ” değişimi görülebilir:
Yenis. kaya = Tuva. haya – kaya (Moğolca’da had),
Yenis. kan = Tuva. haan (Moğolca’da haan) – han.
Kelime başında ve sonundaki “ k‘ ” varyantı genelde Yenisey grubunun ve başka grupların çağdaş dillerinde korunmaktadır:
Yenis. kel = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. kel, Hak. kil – gel,
Yenis. kök = Tuva. , Kırg. , Şor. , Alt. kök – mavi,
Yenis. küç = Tuva. küş = Hak. küs = Kırg. , Şor. , Alt. küç – güç,
Yenis. yük = Tuva. çü’k = Kırg. cük = Alt. d‘ük – yük.
Ayrıca Tuva dilinde bazı kelimelerin başında eski “k‘ > h” değişimi görülmektedir:
Yenis. kün = Tuva. hün = Kırg. , Hak. , Şor. Alt. kün – gün;
Kırg. köl = Tuva. höl – göl;
Kırg. küröñ = Tuva. hüreñ – kahverengi;
Kırg. kürök = Tuva. hüürek – kürek;
Kırg. keme = Tuva. heme – gemi;
Kırg. kir = Tuva hir – kir.
Bununla birlikte Tuva dilinde “ k‘ ” ile başlayan eski kelimeler de oldukça çoktur: kes – kesik, kidis – keçe, kici – kişi, kiir- – getirmek, kök – mavi, küdee – damat.
İki ünlü arasında “k”(k’, k‘) ünsüzünün değişimi farklı şekillerde olmaktadır. Bu durum çeşitli kronolojik katmanların çağdaş dillere devredilmesiyle açıklanabilir:

1) Yenis. eki, iki = Tuva. iyi = Şor. iygi = Kırg. , Alt. eki = Hak. ikí – iki (Tuva ve Şor dillerinde "k" zayıflatılıyor, diğerlerinde korunuyor);
Yenis. tokum = Kırg. tukum – akraba;
Yenis. ökin = Kırg. ökün – hüzün.
2) Yenis. ekiz = Tuva. iyis = Kırg. egiz = Alt. igis = Hak. ikís = Şor. iygis – ikizler (Kırgız, Altay ve Şor dillerinde tonlulaşıyor, Tuva dilinde ise zayıflatılıyor);
Yenis. öküz = Kırg. ögüz – öküz = Şor. ögüs – büyük baş hayvanların erkeği;
Yenis. sekiz = Kırg. segiz = Hak. sigís = Şor. , Alt. segis – sekiz (Hakas dilinde tonlulaşma ortaya çıkıyor).
3) Yenis. eke = Tuva. egeçe = Şor. ege – hala, kız kardeş = Hak. içegí –"baldız" (Tuva dilinde "k" tonlulaşmak yerine zayıflıyor).
Bazı kelimelerde "k" nin "g"den meydana geldiği görülebilir:
Yenis. buga = Kırg. , Alt. buka – boğa.
Tuva ve Hakas dillerinde aynı kelimelerde ünsüz ve iki ünlü arasında "k" tonlulaşmakta, Kırgız ve Altay dillerinde ise "k" korunmaktadır:
Yenis. yılkı = Kırg. cılkı = Alt. d'ılkı = Hak. cılkı – yılkı = Tuva. çılgı – yılkı. Bu kurala uymayan bazı durumlar da vardır:
Yenis. arkı = Kırg. arkı, fakat Hak. aarxı – uzaktaki, diğer taraftaki.
Yenisey grubunun çağdaş dillerinde, Türkçenin diğer dillerinde olduğu gibi, eklerin üst üste geldiği durumlarda kök veya gövdedeki "k" fonemi iki ünlü arasında tonlulaşıyor veya kayboluyor. (bk. Ünsüzlerin değişme özellikleri).

II. Kelime başında kullanılmayan ünsüzler:
Bu grupta p, d, z, l, g, ñ ve ñy fonemleri incelenmektedir.
1. "p" fonemine anıtlarda az sayıdaki kelimelerde iki ünlü arasında rastlanmıştır. Örn. Tör apa, Tuput gibi özel isimlerde, kapar – kapı, (-ıpan) zarf fiil eki vb. durumlarda rastlanmıştır. Daha çok kelime sonunda rastlanmaktadır(-ıp zarf fiil eki; tap-, tab- – bulmak, kop – çok, alp – alp, kahraman).
2. "p" fonemi kelime başında ancak Yenisey döneminden sonra ortaya çıkmıştır. İlk olarak Hakas ve Şor dillerindeki "b"nin yerine (Yenis. bay = Hak. , Şor. pay – zengin; Yenis. bar = Hak. , Şor. par – var; Yenis. baş = Hak. pas = Şor. paş – baş) ve Tuva dilinde bazı kelimelerde (baka > paga – kurbağa) kullanılmaya başlanmıştır.
İkinci olarak "p" fonemine Altay, Tuva, Şor, Hakas dillerinde Rusçadan geçen kelimelerde ve Kırgız dilinde ise Rusça, Arapça ve Farsça'dan geçen kelimelerde rastlamaktayız. Bu dilin kuzey ağızlarında "p"nin "b"ye dönüşmesi yaygındır (payda > bayda – fayda vb.).
"p" fonemi çağdaş dillerde kelime kökündeki iki ünlü arasında ve kelime sonunda kullanılmaktadır:
Tuva. apaar- – olmak, köp – çok;
Kırg. apa – anne, köp – çok;
Alt. tepiş – ağaçtan yapılan çamaşır teknesi, kap – deri çanta, çuval;
Şor. kep – giysi(fakat ünlüler arasında "b" kullanılmakta)Hak. apar - götürmek, ipek - fırınlanmış ekmek, köp – çok.
Ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde "p" fonemi tonlulaşmaktadır. (bk. aşağıya)
2. "d" (D, D2) fonemi: Yenisey grubunun çağdaş dillerinde kelime başındaki "d" fonemi,

Orhun-Yenisey yazısının yaygınlaştığı dönemden sonra ortaya çıkmıştır. Tuva dilinde ise kelimelerdeki eski "t" sesinin zayıflatılması sonucu ortaya çıkmıştır:

Yenis. tag = Tuv. dag – dağ; taka = Tuva. daga – nal; Yenis. taş = Tuva. taş – taş vb.
Bu durum Moğolca kelimelerin (dombu – çaydanlık, darga – müdür) ve XIX. yüzyılın sonundan itibaren Rusça kelimelerin (dejurnıy – nöbetçi, delegatsiya – heyet , diplom – diploma) etkisiyle daha da arttı.
Hakas ve Şor dillerinde kelime başında "d" Rusçadan alınan kelimelerle ortaya çıkmıştır (Hak. davleniye, dekada, diagonal, yujina vb.).
Kırgız dilinde kelime başında "d" fonemi, ilk olarak " töbö ve döbö – tepe" gibi diyalektik uygunluklarla yansıtılan kelimelerle , ikinci olarak Arapça ve Farsça'dan geçen (dayın – belirli, dat – yardım çağrısı, depter – defter vb.) kelimelerle, üçüncü olarak da Ekim Devrimi'nden sonra Rusçadan geçen (drujina, diyalektika, deputat vb.) kelimelerle ortaya çıkmıştır.
Altay dilinde kelime başındaki "d" fonemi Rusçadan geçen (damba, dekada, diametr, doloto, doska, drujina vb.) kelimelerde göze çarpmaktadır.
Anıtların dilinde iki ünlü arasında yer alan "d" fonemi Tuva dilinde korundu fakat X. – XI. yüzyıllardan sonra Türk dillerinde yer alan kelimelerin önemli bir kısmında esaslı değişmeler meydana geldi: Yenis –d- ‖ Hak. , Şor. –z- ‖ Kırg. Alt. –y-
Yenis. adak = Tuva. adak = Hak. azak = Şor. azak = Kırg. , Alt. ayak – ayak, son;
Yenis. adır- = Tuva. adır- = Hak. azır- = Kırg. ayır- = Alt. ayrı- – ayırmak;
Yenis. küdegü = Tuva. küdee = Hak. (Sagay dil.), Şor. küzee = Kırg. küyöö = Alt. küyü – damat;
Yenis. üdür – birlikte, toplanmış olan bir şey = Kırg. üyürbol- – birbirine dost olmak = Hak. üdür – önüne çıkan (burada "d" fonemi korunmaktadır);
Yenis. ıduk = Tuva. ıdık = Hak. ıdıh = Şor. ızıg = Kırg. , Alt. ıyık – kutsal;
Yenis. eder = Tuva. ezer ("d" yerine "z" kullanılmakta) = Hak. izer = Şor. ezer = Kırg. , Alt. eer – eyer (eder > eyer > eer).
Anıtların dilinde iki ünlü arasında "y" foneminin kullanıldığını da göz önünde bulundurmak gerekir: uya – yuva, ıyu – ne çare, oyar – akıllı. Bu daha V- IX. yüzyıllarda "d" sesinin değişme sürecinin izleridir.
Ele aldığımız fonem iki ünlü arasında her zaman bu şemaya göre değişmeyebilir. Bazı durumlarda d > t : Yenis. bodrak – dalgın, dağınık ve Kırg. bıtıra – dağılmak.
Aynı zamanda Tuva dilinde ve kısmen Hakas ve Şor dillerinde "d" fonemi "t" foneminden ortaya çıkmaktadır: ata > ada – baba; Yenis. otag = Tuva. , Şor. odag – ocak, konut.
Anıtların dilinde kelime donunda "d" fonemi dört kez karşımıza çıkmaktadır: isid- – işitmek, egid- – yüceltmek (Şor. egit- – artırmak = ed – varlık (Tuva. et), ıd- – göndermek (Tuva. ıt- = Hak. , Şor. ıs- = Kırg. , Alt. iy-). Çağdaş dillerde kelime sonundaki "d" fonemi tonsuzlaşarak "t"ye dönüşmüştür. Fakat Tuva, Hakas, Şor, Altay dillerinde ise "t" tonlulaşmaktadır (Tuva. a't + ı, Hak. , Şor. , Alt. at + ı = a'dı, adı – onun atı.
3. "z" (Z) fonemi: Yenisey grubundaki çağdaş dillerde iki ünlü arasında tabiî olarak korunmuş ve geniş bir şekilde yayılmıştır. Çünkü Yenisey grubundaki bazı dillerde "s" foneminin tonlulaşma süreci devam etmektedir.

Yenis. közüñü – ayna (şamanda) = küzüñgü – kurdelalı plak (şamanda) = Kırg. küzgü = Şor. küzgen – ayna (Altay dilinde tonsuz harfin önünde: z > s: küskü),
Yenis. tezig – koşan, tutulamayan = Tuva. dezig – tutulamayan = Şor. tezig – kaçma.
Çağdaş dillerde "z" fonemine kelime ortasında sık rastlanmaktadır. Kırgız dilindeki bazı ağızlarda "z" kelime sonunda korunmaktadır. İncelenen diğer dillerde tonsuzlaşmakta, Hakas dilindeki bazı istisnai kelimelerde ise "s" tonlulaşmaktadır.
Yenis. añız = Tuva. añgıs = Kırg. añız – tarla;
Yenis. yüz = Tuva. , Şor. , Hak. çüs = Alt. d'üs = Kırg. cüz - yüz
Yenis. uz = Tuva. , Şor. ,Alt. , Hak. us = Kırg. uz – uzman, usta;
Yenis. kız = Tuva. , Şor. , Alt. kıs = Kırg. kız = Hak. hız – kız;
Yenis. kaz- = Tuva. , Şor. , Alt. kas- = Kırg. kaz- = Hak. haz- – kazmak.
"s" foneminin incelenmesinde onun bazı dillerde ve Kırgızcanın bazı ağızlarında tonlulaşabildiğini belirtmiştik. Dolayısıyla "z" fonemi "s" foneminden birleşik olarak ortaya çıkmış olabilir ("kıs" fakat "kızı" – onun kızı). Aynı zamanda kelime sonunda "z" fonemi Kırgız dilinin ağızlarında tonsuzlaşabilir (kız > kıs). Fakat bazı durumlarda "z > s" kurallı değişimi de görülmektedir: "kızıl" ve "kısıl" – kırmızı.
4. "l" (L, L2) fonemi: Çağdaş dillerde kelime başında yakın bir zamandan beri kullanılmaktadır. İlk olarak XX. yüzyılda Rusçadan kelime alınması sonucunda bu durum ortaya çıkmıştır: Tuva. lavka – dükkan, lampa – lamba, ledokol – buzkıran, lastik – lastik, lektor – konuşmacı, lotoreya – piyango; Hak. laborant – asistan, lemeh – kulak demiri, lyustra – avize, lyabis – cehennem taşı; Alt. lapşı (lapşa) – erişte, lyotçik – pilot, literatura – edebiyat vb.
Tuva dilinde "l" ile başlayan kelimelerin bir bölümü Çince ve Moğolca'dan alınmıştır: laa – mum (Çince); lançıı – tüfek; limbi – müzik aleti; laaza – konserve.
Şor dilinde "l" ile başlayan alıntı kelimelerin başında ünlü türemesi meydana gelmiştir: laçın > ılaçın – şahin.
Kırgız dilinde Ekim Devrimi'nden önce "l" kelime başında taklit veya yansıma kelimelerde görülmektedir(lıp – lıp, lap – lap; lakıy – uzun boylu olmak). Az miktarda Arapça-Farsça kelimeler de kullanılmakta idi. Fakat bu kelimelerin çoğunda kelime başında ünlü türetilirdi: layık > ılayık – layık; laacı > ılacı – araç, usul vb. Kırgız dilinde "l" fonemi Ekim Devrimi sonrasında Rusça kelimelerin başında sağlam bir şekilde yerleşmiştir.
İki ünlü arasında ve kelime sonunda "l" foneminin kullanılması ise Yenisey dönemine ve çağdaş dönemlere aittir:
Yenis. ulug = Tuva. , Hak. , Şor. ulug = Kırg. uluu = Alt. ulu – ulu, yüce, büyük;
Yenis. al = diğerlerinde al – almak vb.
5. "r" (R, R2) fonemi: Bu fonem Çağdaş dillerde yukarıda bahsedilen fonemle aynı tarihe sahiptir. İstisnai bazı kelimelerin kabulüyle Ekim Devrimi sonrasında Rusça kelimelerin başında incelenen dillere girdi:
Tuva. radiy – radyum, rapsodiya – rapsodi, redkollegiya – yazı işleri heyeti, reys – sefer, rınok – pazar, rupor – megafon, rul – direksiyon vb. ;
Kırg. radius – yarı çap, rayon – bölge, rıçag – kol, rezervi – ihtiyat, vb. (Arapça-Farsça kelimelerin başında ünlü türetilmiştir: rahat > ırakat – rahat, rasim > ırasım – alışılmış, adet);
Hak. radiator – radyatör, raspisaniye – tarife, rejissör – rejisör, rınok – pazar vb. ;

Alt. radio – radyo, revolyutsiya – devrim, rayon – bölge, redaktor – editör vb.
6. “g” (G, G2) fonemi: Çağdaş dillerde kelime başında çoğunlukla Rusçadan kelime alınması sonucunda ortaya çıkmıştır:
Tuva. gabardin – gabardin, gastrol – turne, geografiya – coğrafya, gusenitsa – palet vb. ;
Kırg. garaj – garaj, gigant – dev, grammatika – gramer, gudok – sinyal vb. ;
Hak. gavan – liman, gvardeyets – muhafız asker, gektar – hektar, globus – yerküre, gumanitarhiy – sosyal vb. ;
Alt. gaz – gaz, gazeta – gazete, gramm – gram vb.
Kırgız dilinde başında “g” (g‘, g’) fonemi bulunan kelimeler arasında komşu (akraba) dillerden kelime alınması vasıtasıyla geçen bir kaç Arapça-Farsça kelimenin var olduğunu söyleyebiliriz (Özbek ve Tacik dillerinden): gap ve kep – söz, gazal ve kazal – gazel, gozo – pamuk vb.
Ağız özelliklerine dayalı olarak kül ve gül – çiçek, güü ve küü – ezgi örneklerinde olduğu gibi bazı dalgalanmalar görülebilir.
Uzun ünlülerin incelenmesinde belirtildiği gibi “g” fonemi iki ünlü arasında düşmekte veya zayıflamaktadır:
Yenis. agıl = Tuva. aal = Kırg. , Alt. ayıl – köy,
Yenis. bagır = Tuva. baar = Hak. , Şor. paar = Kırg. boor = Alt. buur – karaciğer,
Yenis. mügüz = Tuva. mıyız = Kırg. müyüz = Hak. , Şor. , Alt. müüs – boynuz.
Geri kalan durumlarda “g” korunmakta ve iki ünlü arasında “k”ye dönüşmektedir:
Yenis. buga = Tuva. buga = Hak. , Şor. puga = Kırg. , Alt. buka – boğa.
Tuva, Hakas ve Şor dillerinde “g” fonemi kelime sonunda korunmakta fakat Kırgız ve Altay dillerinde ya uzun ünlünün oluşmasına katılmakta ya da Tuva ve Şor dillerindeki bazı kelimelerde olduğu gibi “k” fonemine dönüşmektedir:
Yenis. bag- – gözlerini dikmek = Tuva. bakıla- – gizlice bakmak = Kırg. bak- – bakmak = Şor. pak- – bakmak;
Yenis. beg = Tuva. beg = Hak. pig = Şor. peg = Kırg. beg – bey;
Yenis. orag = Tuva. oraag = Hak. orak = Kırg. oroo – örtü;
Yenis. külüg = Tuva. hülüg = Hak. , Şor. , Alt. külük – soylu, mert.
7. “ ñ ” (Ñ) fonemi: kök durumundaki kelimelerde genel olarak esas şeklini korumaktadır:
Yenis. küñ = Kırg. küñ – cariye,
Yenis. meñkü = Tuva. möñge = Kırg. mañgi = Alt. möñkü – ebedi, ölümsüz (Şor. möñü sugu – ölümsüz su),
Yenis. örüñ = Kırg. ürüñ-barañ – şafak,
Yenis. señir = Kırg. señir – dağ burnu,
Yenis. teñ = Tuva. deñ = Hak. tiñ = Kırg. , Şor. , Alt. teñ – denk.
Bununla birlikte bazı kelimelerde bu fonemin kullanımdan düştüğü gözlenmektedir:
Yenis. teñri = Tuva. deer = Hak. tigir = Şor. tegri (fakat Kırg. teñri, Alt. teñeri) – gök yüzü,
Yenis. toñ = Tuva. , Hak. , Şor. , Alt. toy – kil,
Yenis. ınıñ = Tuva. egin = Kırg. iyin = Hak. iññí = Şor. eñni = Alt. iyin – omuz.
Kırgız dilindeki “-nıñ” ilgi hâli eki “-nın” ekine dönüşmüştür.
Altay dilindeki “-ñar” ekinden “-gar” eki ortaya çıkmıştır size ait olan, sizin).
Eklerde “ñ” foneminin yitirilme süreci Yenisey döneminde başlamış olabilir. Çünkü

anıtlarda "-gız" eki "-ñız" ekiyle paralel olarak kullanılmaktadır: aldıñız ve aldıgız – biz aldık.
8. "ñy" ("ÑY") fonemi: Bu fonemin 3 rakamını andıran özel bir işareti vardı: Toñyukuk isminde. Bu fonemin Tuva dilinde iyi – iki, ie – anne, ıyaş – ağaç, hoy – koyun gibi kelimelerde korunduğunu söyleyebiliriz (orta ve doğu diyalektlerinde).

Yeni Fonemlerin Ortaya Çıkışı

İlk olarak, ele alınan grubun çağdaş dillerinde, Tuva dilindeki "ñy" fonemi hariç, eski ünsüz fonemler korunmaktadır.
İkinci olarak, eskiden kelime başında rastlanmayan "p, d, z, l, r, g" gibi ünsüzlerin kullanım alanı yakın dönemde genişlemiştir.
Daha orta çağ döneminde "h" fonemi "k" foneminin (k' veya Tuva dilindeki k') değişimi sonucunda Hakas ve Tuva dillerindeki bazı kelimelerde ortaya çıkmıştır. Tuva dilinde "v" fonemi zayıflamış ve iki ünlü arasında çift dudak "w"sine dönüşmüştür.
Özellikle XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılda birçok dil Rusça sayesinde zenginleşmiştir. En önemlisi Ekim Devrimi'nden sonra bu durum yeni hece türlerinin, fonemlerin ve ses gruplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.
Rusçada diş-dudak ünsüzü durumundaki "v" foneminin benimsenmesi için Tuva dilinde uygun bir zemin vardı.
Zamanla Rusçayı öğrenme ve Tuvalılar ile Rusların konuşmalarının güçlendirilmesi sürecinde "v" foneminin boğumlanmasının yeni şekli Tuvalılar tarafından benimsenmeye başlandı. Edebî Tuva ve konuşma diline "v" fonemiyle birlikte oldukça çok kelime girdi: vazelin – vazelin, velosiped – bisiklet, vojatıy – baş, vtornik – Salı.
Kırgız dilinde "v" foneminin benimsenmesi "b" fonemi vasıtasıyla gerçekleşmiştir. "vagon – vagon" kelimesi "bagon", "vojji – dizgin" kelimesi de "bojji" hâline gelmiştir. Artık "v" foneminin boğumlanması benimsendi: vagon, vitamin, vokzal – gar, vtulka – tıkaç vb.
Kırgız dilinin güney ağızlarındaki Arapça-Farsça kelimelerde bulunan çift dudak ünsüzü "v", zamanla Rusçadan alınan kelimelerin boğumlanmasında kendi özelliğini değiştirmiştir.
"v" foneminin Hakas dilindeki gelişme yolu kelime başındaki "p" fonemi ve iki ünlü arasındaki "b" fonemi sayesinde gerçekleştiği için Hakas dilinde yapısında "v" fonemi bulunan birçok kelime gösterilebilir ("pilke" ve "tabar" kelimelerinin çağdaş "vilka – çatal" ve . "tovar – mal" kelimelerine dönüşmesi).
Yapısında "v" fonemi bulunan birçok Rusça kelime Şor ve Altay dillerinde benimsenmiştir: vagon, vedomost – cetvel, vzvod – takım, vojatıy – baş vb.
Ekim Devrimi'nden sonra artık kendi ara basamaklarıyla (örn. Kırg. "p" ve "b" ile; Alt. "p" ile: Kırg. flot – donanma < pulot < flot; ferma – çiftlik < berme, perme < ferma; Alt. perma > ferma) gelen "f" fonemi incelenen bütün bu çağdaş diller ve bazı diğer diller tarafından benimsendi. İncelemekte olduğumuz diller için "fabrika - fabrika, familiya – soy ad, fizika – fizik, forma – biçim, federatsiya – federasyon, fond – fon" gibi örnekleri gösterebiliriz.
Aynı zamanda Kırgız, Şor ve Altay dillerinde "x" fonemi benimsenmiştir (Hakas ve Tuva dillerinde bu olay Orta Çağ'da gerçekleşmişti).
Kırgız dilinde bu fonem "k" foneminin bir derecesi şeklinde ortaya çıkmıştır: Rusçadan;

ximiya > kıymıye > ximiya – kimya vb. Aynı olay Altay dilinde Sosyalist devrim öncesinde görülmüştür: Fars. xuday > Alt. , Kırg. kuday – tanrı.

Zamanla Şor dilinde "x" fonemi Rusça kelimeler ile benimsendi. Yenisey grubunun incelenen çağdaş dillerinde bu fonemi içeren çok sayıda kelime bulunmaktadır: kolxoz – kolhoz, sovxoz – sovyet kooperatifi, ximiya – kimya, xronika – kronik vb.

Kırgız ve Hakas dillerinde "c", Şor dilinde "ç", Altay dilinde " d' " fonemleri kelime başındaki "y" foneminin değişmesi sonucu X-XI. yüzyıllardan sonra ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Tuva, Altay ve Şor dillerinde "ş" foneminin tonlulaşma zemininde "j" fonemi ortaya çıktı. Daha sonraları bu durum Rusça kelimelerin benimsenme sürecinde güçlendirildi (Tuva. janr – tarz, jneyka – orak makinesi, jurnal – dergi, jyuri – jüri; Alt. jaket – ceket, jurnal – dergi, jyuri – jüri).

Kırgız ve Hakas dillerinde bu fonem ("j" fonemi) Rusçadan alınan kelimeler ile benimsenmiştir (XIX – XX. yüzyıl):

Hak. jaket – ceket; jemçug – inci; jivotniy – hayvan, jmıx – posa, küspe vb. , Kırg. jyuri – jüri; jurnal – dergi; janr – tarz.

Rus dilindeki "s" ve "ts"nin temelinde "ts" (ц) fonemi de benimsendi: tsirkul – pergel, tsement – çimento, tsex – atolye, tsirterna – sarnıç, aktsiya – hisse, akatsiya – akasta vb. Rus dilindeki "şç" (щ) fonemi temelinde "şç" fonemi benimsendi: Tuva, Hakas ve Şor dillerinde: şçeloç –alkali, şçi – lahana çorbası, şçit – kalkan; Kırg. şçotka – fırça, şçi – lahana çorbası, şçup – sonda, yaşçik – kutu vb.

Rusça yüzünden я (ya), e (ye), ë (yo), ю (yu) gibi birleşik fonemler benimsenmiştir: Kırg. yaçeyka – hücre; Yenis. yolka – çam, yubiley – yıl dönümü; Hak. yanvar – ocak, yedinitsa – birim, yoj – kirpi, yubiley – yıl dönümü; Şor. yanvar – ocak, yedinitsa – birim, yoj – kirpi. Tuva dilinde başında "ya" bulunan kelimelere rastlanmıştır: yagan –pembe, yambı – imtiyaz, yañzı – tür (Orta çağda). "я" (ya) ile başlayan kelimeler Ruslarla olan ilişkiler sonucunda daha da artmıştır: yablok – elma, yarmarka – fuar, yarus – galeri, yasen – diş budak ağacı, yasli – kreş vb. Kelime başındaki "e" (ye) ve "ю" (yu) Rusçadan benimsenmiştir: yevropeyets – avrupalı, yeyut – rekun, yefreytor – onbaşı, yubiley – yıl dönümü, yurist – hukukçu.

"ë" (yo) harfine gelince, yozu – ayin, yozuurgak – formalist, yoralıg – iğrenç vb. kelimelerin Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne katılmadan önce başka dillerden benimsediğini söyleyebiliriz. Bu olaydan sonra Tuva dilinde "yolka – çam" gibi rusça kelimeler ortaya çıkmaya başladı (kelime başında "ë" (yo) ile).

Yenisey grubundaki bazı dillerin Moğolca'yla, Kırgızcanın Tacikçe ve Arapça unsurlar içeren Özbek dili ile olan ilişkisi yeni hece türlerinin, özellikle hece sonunda iki ünsüzün yan yana gelmesinin benimsenmesine sebep olmuştur. Fakat hece yapısının genişlemesinde en büyük rolü (stol – masa, stantsiya – istasyon, neft – petrol vb. kelimeler ile ünsüzlerin bir araya getirilmesi temelinde) Rus dili oynamıştır. Bununla beraber Rusçadan yumuşak ünsüz ile birlikte "a, o, u" gibi fonemler ve "я (ya), ë (yo), ю (yu)" gibi grafiksel harfler içeren heceler benimsenmiştir. Örn. Alt. , Kırg. , Hak. ryadovoy – er, slyot – toplantı, zaçyot – ara sınav, tyulen – fok vb. Bu dillerde iki ünlünün bir araya gelmesi olayı da gerçekleşmiştir: Alt. , Tuva. , Hak. poet – şair, oazis – vadi vb.

Fonemlerin Birleşim Değişimleri

Hece uyumu çağdaş dillerde de korunmaktadır. Bu uyumda aynı gruptan ince veya kalın ünlü ve ünsüzler birbirlerine uymaktadır: al (a + l) – al; el, il (e + l2, i + l2) – halk. Rusçadan geçen kelimeler sonucunda incelemekte olduğumuz ve bazı başka dillerde bu uyuma aykırı heceler ortaya çıkmıştır: nol – sıfır, rul – direksiyon (Kıg. , Tuva. , Hak. , Alt.) veya sol – tuz (Kırg. , Tuva. nota – nota).
Komşu hecelerin birbirlerine uygunlukları anıtların dili için tipik bir özelliktir. Bu olay çağdaş dillerdeki birçok kelimede korunmaktadır. İki veya ikiden fazla heceli bir kelime ya kalın ya da ince heceleri içerir:
Yenis. tamga = Tuva. , Hak. , Şor. , Alt. tañma = Kırg. tamga – damga, mühür, işaret, harf;
Yenis. kelin = Tuva. kelin, xelin = Hak. kilín = Kırg. , Şor. , Alt. kelin – gelin.
Eğer "narsügür – hizmetçi" kelimesinin okunuşu doğru ise hece uyumunun yitirilme sürecinin Yenisey döneminde başladığını fakat bu sürecin uzun sürdüğünü söyleyebiliriz. Orta Çağ döneminde – belki de XVIII – XIX. yüzyıllarda – Kırgız diline ince ve kalın hecelerin bir arada bulunduğu Arapça-Farsça kelimeler girmiştir. Örn: adabiyat – edebiyat, aşkere – âşikar, beçaara – çaresiz.
Aynı zamanda yeni kelimelerin türetilme sürecinde bir kelimeye çeşitli türden kökler eklenebiliyordu (ince ve kalın): "kantip" (kanı etip) – nasıl, "Akılbek" (özel isim) vb. Hece uyumunun yitirilme süreci sadece Kırgız dilinde değil başka dillerde de görülmektedir. (özellikle özel isimlerde Hak. Aytes, Saburey, Abdek; Alt. Sanariy, Maken vb.)
İnce ve kalın hecelerin bir arada bulunduğu birçok Rusça kelime bu dillere girdi. Önceleri bu tür kelimeler fonetik değişimlere uğruyordu. Zamanla Ruslarla konuşma sürecinde bu kelimelerin boğumlanması hece uyumuna aykırı olarak benimsendi: peçat – mühür (önceleri Kırg. beçet), kırovat – yatak (önceleri Kırg. kerebet) vb.
Komşu hecelerde ünlülerin dudaksıllaşması olayına anıtların dilindeki bazı kelimelerde rastlanmıştır. Bunların genelinde ikinci hecedeki dar ünlünün dudaksıllaşmadığı birçok örnek de bulunmuştur:
Ü Ç N2 = üçin (3) – isim ve Ü Ç Ü N2 = üçün (13) – için; B U Ñ S I Z = buñsız (26) – üzüntüsüz ve B U Ñ U M = buñum (46) – üzüntüm, fakat B2 Ü R2 I = börü – kurt vb.
Yenisey döneminde iki ağız grubunun bulunduğunu söyleyebiliriz. Birincisinde dudaksıllaşma faaliyette idiyse de ikincisine bu olay yansımadı ya da sadece bazı kelimelerle sınırlı kaldı. Bu da ağız özelliklerine bağlı olarak incelediğimiz işaretlerin düzensizliğinin artmasına sebep olmuştur. Ünlülerin dudaksıllaşmaları daha çok Tuva'daki 6, 9, 10, 20, 28, 45, 46 numaralı metinlerde karşımıza çıkmaktadır (Abakan havzasındaki 28 numaralı Altın-Kel anıtı dışında). Bununla birlikte Tuva'da dudaksıllaşma olayının görülmediği çok sayıda anıt vardır.
Metinlere göre geniş ünlüler Yenisey döneminde komşu hecelerde dudaksıllaşmazdı (dudaksılardan sonra): otag – barınak, ocak; üze – üst.
Eski Yenisey dudaksıllaşma kuralları Hakas ve Şor dillerinde daha çok korunmuştur. Hakas dilinde sadece dar ünlüler kök durumundaki kelimelerde dudaksıllaşır, eklerde ise değişmez:
Yenis. kümüş = Hak. kümüs = Şor. kümüş – gümüş;
Yenis. buluñ = Hak. , Şor. puluñ – köşe, ana yön, Fakat Hak. kümüzí; Şor. kümüci – onun gümüşü, puluñı – onun köşesi.

Bu dilleri, dar ünlülerin eklerde dudaksıllaşmasının gösterilmediği eski Yenisey ağızlarının doğrudan devamı olarak gösterebiliriz.
Tuva dilinde dar ünlülerin dudaksıllaşma süreci daha ileri gitmiştir. Bu dilde eklerde yer alan dar ünlüler önce kapalı, sonra açık hecelerde dudaksıllaşır: nom + ım = nomum – kitabım, xöl + ı = xölü – onun gölü vb. (Fakat nomnar – kitaplar, xölder – göller).
Altay dilinde dar ünlülerin dudaksıllaşmasının devamında geniş "a" ve "e" ünlüleri "o" ve "ö" ünlülerinden sonra dudaksıllaşmaya başlamıştır: tur + dı = turdu ve turdı – yaşadı, durdu; bol + ba + gan + lar = bolbogondor – olmayanlar; köl + ga = kölgö – göle (Fakat "u, ü"den sonra "a" ünlüsü değişmemektedir: budak – dal, d'ürek – yürek).
Kırgız dilinde bu olayların yanına geniş kısa ünlülerin "ü"den sonra dudaksıllaşması eklenmiştir (Fakat "u"dan sonra değil): cürök – yürek, (fakat butak – dal)
Galiba Tuva, Altay ve Kırgız dilleri Yenisey döneminde dar ünlülerin dudaksıllaştığı ağız ve dillerin devamı durumundalar. Dolayısıyla bu olayın gerçekleşme tarihini M. S. ilk bin yılın ikinci yarısı olarak gösterebiliriz. Geniş ünlülerin "o, ö" ünlülerinden sonra dudaksıllaşması olayına gelince, bu olay Altay ve Kırgız dillerinde ortaya çıkmıştır (XIII-XIV. yüzyıllardan önce bu dillerin taşıyıcıları bir araya geldiklerinde). "a" ünlüsünün "ü" ünlüsünden sonra dudaksıllaşması XIII. yüzyılda Kırgızların Tyan-Şan bölgesine gitmelerinden ve Altaylılardan ayrılmalarından sonra ortaya çıkmıştır.
Ünlülerin düşme izlerini anıtların dilinde tek olan örneklerde bulabiliriz: ogul – oğul ve oglı, oglu – onun oğlu vb. Bu olay incelemekte olduğumuz çağdaş dillerde daha çok görülmektedir: Kırg. erin = Hak. irín – dudak; Kırg. murun = Hak. purun – burun ve erdi, irní – onun dudağı; murdu, purnı – onun burnu vb.
Köklerde bulunan tonsuz ünsüzlerin eklerdeki ünlülerle yan yana geldiğinde tonlulaşması anıtlardaki kelimelerde doğrudan yansıtılmamıştır. Çağdaş dillerde ise bu olay geniş bir şekilde yansıtılmıştır:
Yenis. at + ım = atım – 1) benim ismim 2) benim atım = Tuva. , Hak. , Şor. , Alt. adım (Kırg. atım);
Yenis. taş + ım = taşım – taşım= Tuva. dajım = Şor. tajım = Alt. tajım (Hak. tazım, Kırg. taşım);
Yenis. yüki = yükü – onun yükü = Kırg. cügü = Hak. çügü = Şor. çügi = Alt. d'ügi, d'ügü (Tuva. şanak + ı = şanagı, şanaa – onun kızağı)

Tablo: İki ünlü arasında ünsüzlerin değişimi

Ünsüzler	Diller					
	Yenis.	Tuva.	Kırg.	Hak.	Şor.	Alt.
t	t	d	t	d	d	d
ş	ş	j	ş	(z)	j	j
p	p	v	b	b	b	b
s	s	z	s	z	z	z
k	k	(g)	g	g	g	g

Yenis. kap + ug = kapug – kale; Hak. xabıl- – yakalanmak; Alt. kabu – ağ; Şor. kap + ı = kabı – onun kabı (Tuva. tıp + ar = tıvar- – bulmak);
Yenis. bas + ar = basar – sıkı = Tuva. bazar- – basmak, ezmek; Hak. paaz = Alt. bazar (Kırg. basar) – sıkı.

Yenisey grubunun incelemekte olduğumuz çağdaş beş dilinde ilk olarak “p” ve “k” fonemleri tonlulaşmıştır. Bu olay galiba incelenen dillerin taşıyıcılarının atalarının birbirleriyle konuştukları dönemde gerçekleşmeye başladı. Kronolojik şahıslara göre değerlendirildiğinde bu, Kırgızların Tyan-Şan bölgesine yerleşmelerinden önceki dönemde ortaya çıkmıştır. Çünkü bu olay Kırgız dilinde ve Yenisey ile Altay’da kalan halkların dillerinde de mevcuttur.
İkinci olarak, “ş > j”, “t > d” tonlulaşma olayları (Kırgız dilinde gösterilmeyen) Kırgızların Tyan-Şan’a gitmelerinden sonra, yani XIII. yüzyıldan sonra veya bu zamana yakın bir dönemde gelişmeye başlamıştır.
Kırgız ağızlarının bazılarında izleri net bir şekilde görülebilen “s > z” tonlulaşması Yenisey döneminde yani XIII. yüzyıldan önce başlamıştır.
Yenisey döneminden sonra Hakas dilinde “k > x” değişimi ortaya çıktığı zaman beraberinde yeni bir olay “x > g” değişimi ortaya çıkmıştı: azax + ı = azagı – onun ayağı
Anıtların dilinde yer alan kelimelerin sonunda “b, g, d, z” gibi gürültülü tonlular geniş bir şekilde yayılmış durumda idi.
Kelime sonunda bulunan “b” Kırgız, Tuva, Şor ve Altay dillerinde ve kısmen de Hakas dilinde tonsuzlaşmıştır:
Yenis. tab- = tip- = Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. tap- – bulmak;
Yenis. çab = Şor. şap – şöhret;
Yenis. sab – kelime = Hak. sap – haber.
Bazı durumlarda Hakas dilinde kelime sonundaki eski “b” korunmaktadır:
Yenis. eb – ev = Hak. ib – çadır vb.
Yenisey grubunun çağdaş dillerinde “d” kelime sonunda tonsuzlaşmış veya değişmiştir:
Yenis. ıd- – göndermek, çıkarmak = Tuva. ıt- = Kırg. , Alt. iy- = Hak. , Şor. ıs-.
Kelime sonunda bulunan “z” Kırgız ağızlarının bazılarında korunmuş, bazılarında ise tonsuzlaşmıştır:
Yenis. biz = Kırg. biz ve bis = Tuva. , Alt. pis = Hak. pís – biz;
Yenis. kız = Kırg. kız ve kıs = Tuva. , Şor. , Alt. kıs = Hak. hıs - kız;
Yenis. uz = Kırg. uz = diğerlerinde us – uzman, usta.
Kelime sonunda bulunan eski “g” Tuva, Şor dillerinde ve kısmen Hakas dilinde korunmuş, Kırgız ve Altay dillerinde ise ünlünün uzunlaşması dolayısıyla ya yitirilmiş ya da tonsuzlaşmıştır. Hakas ve Şor dillerindeki bazı kelimelerde tonsuzlaşmıştır (veya g > k > x):
Yenis. katıg = Tuva. Şor. kadıg = Hak. xatıg = Kırg. katuu = Alt. katu – sert;
Yenis. tirig = Tuva. , Şor. dirig , tirik = Hak. tírig = Kırg. tirüü = Alt. tirü – canlı;
Yenis. külüg – zekalı = Tuva. xülüg – mert = Hak. , Şor. , Alt. külük – zeka;
Yenis. teg-, tig- = Tuva. tig- = Kırg. tik- = Hak. tík- = Şor. tik- - koymak, dikmek;
Yenis. teg- – dokunmak = Tuva. deg- = Kırg. , Alt. tig- = Hak. tig- = Şor. teg-;
Yenis. otag – barınak, ocak = Hak. otax – alacık .
XIX.–XX. yüzyıllarda, incelenen dillere kelime sonunda grafiksel olarak gösterilen “b, d, g, z” fonemli birçok Rusça kelime girmiştir (Rusçada bu fonemler tonsuz olarak boğumlanmaktadır): ştab – kurmay, parad – geçit, utyug – ütü, kolxoz – kolhoz. Bazen grafiğin de etkisiyle böyle kelimelerin sonunda ünsüzlerin tonlu boğumlanış şekli de benimsenmiştir.

Anıtların dilinde eklerde yer alan "l" sağlam bir şekilde korunmuştur (taşlar –taşlar vb.). Yenisey grubunun çağdaş dillerinde esaslı değişmeler olmuştur. Bu dillerdeki eklerde yer alan "l" ve "n" tonlu fonemlerden sonra "d" fonemi yerine geçmiş, "l" ise genizsilerden sonra "n"nin yerine, tonsuzlardan sonra ise "t"nin yerine geçmiştir (bazı dillerde):

Tuva. l > d > t > n n > d > t
Kırg l > d > t n > d > t
Hak. l > t > n n > t
Şor. l > t > n n > d > t
Alt. l > d > t n > d > t

Örnekleri kelime türetme bölümündedir (çoğul ve hâl kategorisi).
Anıtların dilinde çoğu zaman tonlular ve tonsuz sessizler hece ayrımında birbirlerine uymaktadır: mk, lt, nt, vb. (elimke – halkıma, adırıltı – ayrıldı, bunta – burada) fakat o zamanlar bile edkü ve edgü – iyi yürekli, tamka ve tamga – harf, damga gibi şekiller görülürdü.
Çağdaş eklerin birbirlerine uymalarında tonlu veya tonsuz özelliklerine göre benzeşme olayı baskın durumdadır. Tonlulardan sonra tonlu gelmektedir: ayılga, aalga – köye (ayılka, aalka değil), ayılda, aalda – köyde (ayılta, aalta değil). Aynı zamanda Yenisey grubunun çağdaş dillerinde –başka dillerde olduğu gibi- Yenisey dönemi sonrasında ünsüzlerin konulma alanında, özellikle "n" fonemi yanında "b" foneminin genizsileşmesi (Şor. alganbıs ve alganmıs- biz aldık) ve aksine "n" foneminin dudaksıl "m" fonemine dönüşmesi gibi süreçler benimsenerek gelişmiş ve güçlenmiştir (Kırg. ün + bı = ümbü? – ses mi?). Bu, tanımları verilen bilginin sınırlarını aşan, başka dillerin fonetik özelliklerine ait bir durumdur.

Kelime Hazinesi

Özel isimler

Tuva bölgesinde yer alan anıtlarda yer alan özel isimler:
Ak Baş At Ik ınal öge (49) – Kbş T I K I N L Ü G2 A (Beyaz başlı At Ik ınal öge)
Ak Kul (44) – K K U L (beyaz köle). At ismi de olabilir. bk. Kırgızların "Manas" destanındaki Akkula.
Alp Uruñu Tutuk (10, 16) – L P U R Ñ U T U T K (pehlivan, ünlü tutuk)
Anñın (24) – N Ñ I N2 (veya N Ş I N2). 24 numaralı anıtı yazdı.
Bayna Soñun (7) – B Y N A W Ñ U N (Komutan Bayna)
Bele Tugma (15) – B2 L2 A T U G M A.
Bilge Çişken (13) – B2 I L2 G2 A Ç I K2 Ş N2 (Bilge Çişken)
Böñgü Çur (Saygın anıtı) – B2 Ñ Ü Ç U R (beñgü çur – ölümsüz çur)
Böd (24) – B2 Ü D2
Buga (50) (boğa?) (Moğol. geyik)
Aynı kişiye Kök Amaş Tutuk veya Ertük denmiş (?)
Yaruk tegin (159 – Y R K T2 G2 N2 (Aydın, parlak prens)
Yaş Ak Baş (2) – Y Ş K b ş (Genç beyaz saçlı, Genç kır saçlı baş)

Kök Amaş Tutuk (50) – K2 K2 M Ş T U K – Mavi Amaş tutuk(Aynı metinde Buga ve Ertük kelimeleri de vardır)
Külüg Apa (20) – K2 Ü L2 G2 P A (Namlı Baba)

V. V. Radloff ve S. Y. Malov "külüg" kelimesini "namlı" diye yorumladılar. Şorcada bu kelimenin karşılığı "bilge", Tuva dilinde "kabadayı". Xülüg kelimesi Tuva folklorunda korunmaktadır.
Külüg Tugan (44) – K2 Ü L2 G2 T U G N. Metne göre, o Üçin Külüg Triga'nın oğludur. (bk. 3 numaralı anıt). Kabadayı Tugan olarak çevirebiliriz.
Külüg Çur (7) – K2 Ü L2 Ü G2 Ç U R. (Kabadayı Çur).
Kümül Öge (45) – K2 Ü M Ü L2 Ü G2 A. Aynı kişi için Şubuş Inal adı kullanılmış.
Küni Tirig (6) K2 Ü N2 I T2 I R2 G2 – (Küni canlı, onun günleri diri).
Küç Bars (4, 17) - K2 Ü Ç B R Ş (Güçlü Bars)
Küç Kıyagan (4) – K Ü Ç K I Y G N – (Güçlü Kıyıcı)
Tok Bögüt (10) T K B2 Ü G2 Ü T.
TÖR Apa ya da Törpe (11) – T2 Ü R2 P A (Saygıdeğer Baba)
Tugrak (24) ?
Tüz Bay Küç Bars Külüg (17) – T2 Ü Z B Y K2 Ü Ç B R Ş K2 Ü L2 G2 – (Tüz Zengin Kuvvetli Namlı Bars).
Udur Çigşi (24) – U D U R Ç G2 Ş I.
Uluñ Şad (a) (14) – U L Ñ Ş D A.
ÜZÜT Ugdı (42) - Ü Z T2 U G D I.
Üçün Külüg Tirig (3) – Ü Ç N2 K2 Ü L2 G2 T2 R2 G2. (Üçin Bilge, Canlı. Onun oğlu – Külüg Togan. bk. 44 numaralı anıt).
Çikşen, Bilge Çikşen (13) – B2 I L2 G2 A Ç I K2 Ş N2 – Bilge Çikşen
Çoçuk Böri Sañun (12) – Ç U Ç K B2 Ü R2 I Ş Ñ U N (Çoçuk Kurt Komutan)
Çur Apası (18) – Ç U R P A Ş I
Şogur (42) – Ş U G R (kör ?), Şugra.
Şubuş Inal (45) – Ş U B U Ş I N L . . .
Inançu (24) – I N nç U. Inançu Külüg çigşi beg. (Güvenilir, şöhretli çigşi Beg)
Inañ Ugraç (22) - (I) N Ñ U G R A Ç (güvenilir Ugraç).
El Tugan Tutuk (1) - E L2 T U G N T U T K
Etrük (50) - E T2 R2 K2 (bk. Buga, Kök Amaş tutuk)
Tuva sınırları dışında bulunan anıtlarla Yenisey anıtlarındaki ortak özel isimler:
Aza Tutuk (48) - Z A T U T K (bununla beraber Tuva. aza - şeytan, Şor. azalan - büyücülük yapmak)
Altu (30) - L T U
Anar (40) - N R (Moğol. anar - nar, onun meyvesi).
Bay Apa (39) - B A Y P A (zengin baba)
Bödb . . . (24) - B2 Ü D2 B2 - N2 (?)
Bıñ Eçü (27) - B I Ñ Ç Ü
İl Çur (32) – I L2 Ç U R
Kara Kan (30, 37) – K R A K N
Kögşın (48) – K2 Ü G2 Ş N2

Kül. . . (27) – K2 Ü (?) L2 . . .
Künç Tutuk (35) – K2 Ü N2 Ç T U T U K
Küç (26) – K2 Ü Ç (kuvvetli)
Küç Kül Tutuk (25) – K2 Ü: Ç K2 Ü L2 T U T U K (Güçlü Kül Tutuk)
Ögdem Inal ya da Egdem ın alp (38) – Ü G2 D2 M I N L P
Ö (z) (26) – Ü (z) –(usta)
Sabık Basar (32) – S B K B S R (Sabık kaçıran)
Töleş Bilge (48) – T2 Ü L2 Ş B2 L2 T2 A (Bilge Torun).
Umay Beg (28) – U M Y B2 G2 (Umay – kadın tanrıçası).
Urı Beg (26) - U R B2 G2 (Beg Torun).
Çañşı (31) – Ç Ñ Ş I (Uz Bilge Çañşı – Usta ve Bilge Çañşı).
Şatun Tarkan (30) – Ş T U N T R K N
Inançu Bilge (26) – I N nç U B2 I L2 G2 A (Güvenilir Bilge)
Ezgene (37) – Z G2 N2 A
Eren Ulug (29) – R2 N2 U L G A (Büyük kahraman)
Esin (29) – S2 I N2 ("esin – saadet" de olabilir) (bk. S. Y. Malov, "Türklerin Yenisey Yazısı" (Yeniseyskoy pismennost tyurkov), sayfa 58).
Talas Anıtlarında:
Kara Bars (1) = K R A B R S (siyah pars).
Ogul Bars (1) = O G L B R S.
Oglan Çur (2) = U G L N Ç U R.
Kara Çur (4) = K R A Ç U R.
Agult (4) = A G U L T.
Umaç (6) = U M Ç.
Kutlug Özin (9) = K U T L U G Ü Z N2.
Aguş (10) = A G U Ş.
Küç Öge (8) = K2 U Ç Ü G2 A.
Tek kadın ismi – Tuçayan (4) = T U Ç Y N.
Yenisey metinlerinde (Suci hariç) rastlanan 70 özel isimden 45'i Tuva bölgesinde bulunan anıtlarda ve 25'i Tuva sınırları dışındaki anıtlarda (Genelde Hakasya'da) yer almaktadır. Bu isimlerdeki iki grubu karşılaştırdığımızda bunlardan birinin devamlı olarak tekrarlandığını görmekteyiz:
1) Apa (bk. Bay Apa, Yol Apa, Külüg Apa, Çur Apası, Tör Apa).
2) Küç (Küç Bars ve Küç Kıyagan – Tuva'da; Küç Kül ve Küç – Tuva dışında).
3) Inançu (Inançu Külüg çigşi beg ve Inançu Bilge). 24 numaralı anıtta Külüg yazılmış olabilir. (verilen: kül. . .). Eğer öyleyse onu Tuva anıtlarındaki Külüg Tugan, Külüg Apa, Külüg Çur ile karşılaştırabiliriz.
Bununla beraber özel isim ve lakapların yapısına unvan, görev ve rütbe adları da girmiştir: Kan, Çur, Tutuk, Sañun, Inançı veya Inançu, Inal, Bay vb.
Böri – Kurt, Bars – pars, Bilge vb. sıfatlar isimlerin bir parçası olarak sıkça kullanılmıştır. Genelde isimler bölgesel olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bu, farklı iki geleneğin varlığının yani bu isimlerin taşıyıcılarının farklı kabilelerden meydana geldiğinin veya onların yaşam farklılıklarının ifadesidir. Demek ki Tuva'da ve Tuva dışında bulunan anıtlar farklı fakat akraba olan iki etnik gruba aittir.

Yenisey dönemindeki bazı özel isimler Tuva, Şor dillerinde ve bazı başka dillerde korunmuştur.

Tuva dilinde:
Ak Baş (Ak Başlı)
Buga (öküz. Moğol. - boğa)
Duñmayak (erkek ya da kız kardeş. bk. Yenis. Tugma).
Kök (mavi). Alt. köküş (yeşilimsi).
Möñge (ölümsüz. bk. Beñgü Çur).
Targan (demirci?).
Tugançı (tapınağa giden kişi).
Tülüş (soy, kabile gruplarının adlarından biri. İsim olarak kullanılmaktadır.)
Ulug (ulu, büyük. Birleşik özel isimlerin bileşenlerinden biri).
Çoçu (alt basamaklardaki lamaların adlarından biri).

Şor dilinde ve diğer dillerde:
Ak Paş (ak başlı), Alt. Akçaç (ak saçlı).
Yenis. Anñın veya Anşın, Alt. Anış.
Puga (öküz. Çocuk lakaplarında).
Çarık (ışık, parıltı. bk. Yaruk).
Çaş-Ool (genç. bk. Yaş Ak Baş).
Külük-Ool (şöhretli).
Özel isimlerin bir öğesi olarak Bars (Şor. Pars), Kurt (Şor. Pörü. Cins ismi), bay, pay - zengin (Tuva. Karabay, Sarıgbay, Kırg. Sayakbay, Hak. Axpay), Kul – köle (Tuva. , Kırg. Esenkul), beg, bek – prens (Tuva. Xügbek, Kırg. Kuşbek) vb. korunmuştur.
Türkçe kökenli özel isimler çağdaş Türk dillerinde yaygındır. Örn. Alt. Añçı (avcı), Darkın (parıltı), Tadın (tat), Borbok (tombul), Çeçek (çiçek); Şor. Karool (Kara-Ool – kara oğul), Karagıs (Kara Kıs – esmer kız); Hak. Sarıg-Ool (sarı, kumral delikanlı), Timir (demir) vb.
Unutmamak gerekir ki, Yenisey isimlerinden sadece bazıları ya da onların birleşenlerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Bu grubun isimlerinin biçimlendirilmesinde sadece usuller korunmuştur (bazı olayları ve olguları ifade eden yaygın kelimeler kullanılmıştır). Bu isimlerin ezici çoğunluğunun yerini başka isimler almıştır: Devrim öncesi dönemde Kırgız dilinde Arapça ve Farsça, Tuva dilinde Moğolca ve Tibetçe (Torcu, Oçur, Telger, Arañmaa, Serciñmaa, Açıtı), Şor, Hakas ve Altay dillerinde Rusça isimler yer almıştır. O dönemde bu isimler fonetik değişikliklere de uğramıştır: Alt. Apsiley (Vasiliy), Lılene (Yelena), D'eremey (Yeremey), Mörön (Miron); Hak. Krile (Kirill), Matçey (Matvey), Tança (Tatyana) vb.
Ekim Devrimi'nden sonra incelemekte olduğumuz çağdaş dillerin tümüne Rusça isimler genel yapısı bozulmadan, olduğu gibi girmiştir (Örn. Tuva. Zoya, Georgiy, Yuriy, Stepan, Mariya).

Coğrafî İsimler

Altu Şañ (38) – L T U Ş Ñ A bk. Tuva. "aldı – aşağı", örn. Aldıı Bugaş, Aldıı İskin, Aldıı Şivey gibi isimlerde; Alt. "altıgı" – Altıgı–Kara–Su, Altıgı–Çopoş, Altıgı–Şigilik vb.

2. Altun Kapar (29) – L T U N K P R. S. Y. Malov “altun kaparka” yı iki şekilde çevirmiştir: “altın çıkarmak için” ya da “Altun Kapar’da. ”
Tuva dilinde “xavir-” fiili “toplamak, tahsil etmek” anlamına gelmektedir. 29 numaralı metinde “Altun Kapa” coğrafî isim olmayabilir.
Çağdaş dillerde “altın, altun – altın” coğrafî adların bileşeninde yaygınlaşmış bir öğedir: Alt. Altın-Köl, Tuva. Aldın-Bulak, Şor. Altın-Tayga, Kırg. Altın-Araşan.
3. İdil (36) – I D2 L2.
4. Kazañ (16) – K Z Ñ. Şor bölgesindeki Kazanak-kol nehri, Dağlı-Altay’da Kazandu-Kazanka, Hakasya’da Kazanovtar-Kazanovka. Yine de bu, yakın dönemde ortaya çıkan bir tesadüf olabilir. Tuva. “kazanak – gecekondu, izbe, hayvan yavruları için ahır, köpek klubesi”, “kazan –büyük kepçe”, Kırgız dilinde ve diğer dillerde “kazan – kazan”, Alt. “ayak-kazan – bulaşık, ev eşyası”.
5. Kara señir (24) – K R A S2 Ñ R2 – Kara sıradağ. Xemçik sını (Tuva’nın kuzeybatısında Krasnoyar ili sınırında. Anıtın içeriği ve bulunduğu bölge göz önünde bulundurulursa bu sıradağın güney yamacı ve Xemçik bölgesindeki vadi söz konusudur (A. A. Palmbah). Aynı zamanda burada rastlanan “Kara – siyah” çağdaş Türk dillerindeki birleşik coğrafî isimlerde yaygınlaşmıştır:
Tuva’da: Kara-Adır, Kara-Balık, Kara-Beldir, Kara-Buluñ, Kara-Dag, Kara-Sug, Kara-Tayga, Kara-Tal, Kara-Turug, vb. Hakasya’da: Xara-Xol, Xara-Tas. Şor bölgesinde: Kara-Gol, Kara-Sug vb. Dağlı-Altay’da: Kara-Ayrı, Kara-D‘arık, Kara-Kool, Kara-Korım, Kara-Suu, Kara-Taş. Kırgızistan’da: Kara-Kol, Kara-Suu.
6. Kaşuk (34) – K Ş K – S. Y. Malov’un metnine göre “çit yabanıñ yerde Kaşuk taş bal (balı) – Taş-Kaşuk balbalı sıcak toprağın sınırıdır. ” Burada “Kaşuk” iki şekilde düşünülebilir. 1) Yer adı olarak, 2) Kişi adı olarak (Tuva dilinde “kacıg – ayak bileği, aşık kemiği).
7. Keşdim (24) – K2 Ş D2 M. bk. Etnik isimler.
8. Taçam (32) – T Ç M.
9. Tüpüt (29) – T2 Ü P Ü T2, yani Tibet. Tuva. Töbüt. “Tibet”in incelenmekte olan dillere yakın zamanda Rusçadan girdiği düşünülmektedir. Tuva diline ise önce Moğolca’dan girmiştir (Tuva. Tüvd).
10. Egük katun (3) – G2 K2 K T U N. Tuva’da bugünkü Öök bölgesi(Rusça – Uyuk) Hakasya’da: Öök Kamışta ve Öök Piltír. 3 numaralı anıtın bulunduğu yere bakılırsa “Egük” daha çok Tuva’daki “Öök” kelimesine uymaktadır(Biy-Hemsk bölgesindeki Yenisey’in sol kolu, yaklaşık olarak 52° Kuzey enlemi ve 94° Güney boylamında).
Yenisey anıtlarında karşılaşılan coğrafî isimlerle bu isimlerin bugünkü şekillerini karşılaştırdığımızda aşağıdaki sonuçlara ulaşabiliriz:
1. “kara –siyah”, “altın (veya bugünkü Tuva. “aldın”, Kırg. “altın”) – altın, “altu – aşağı” (günümüzde “ald(ı), aldıı, altı”) gibi bileşenler incelemekte olduğumuz ve bazı başka dillerde korunmuştur.
2. Yenisey metinlerinde karşılaşılan coğrafî isimlerin çoğu günümüzde tamamen yitirilmiş ya da başka isimlerle değiştirilmiştir.
3. “Egük” Tuva ve Hakas dillerinde korunmuş fakat fonetik yapısı değişikliğe uğramıştır(öök).
4. Bin yıllık dönemde, başka halklarda olduğu gibi, Türklerde de komşu ülkeler ve

halklarla ilişkiler sonucunda birçok coğrafî isim türetilmiştir. İncelemekte olduğumuz ve bazı başka dillerin taşıyıcıları özellikle coğrafî isimleri (ülke, nehir, deniz, dağ, şehir adları) Ekim Devrimi'nden sonra bilgisizliğin ortadan kaldırılması sonucunda öğrenmiştir. Gazeteler, radyo yayınları ve SSCB halkları arasındaki ilişkiler coğrafî isimlerin öğrenilmesini kolaylaştırmıştır.
Bu isimlerin aktarılmasında en büyük rolü Rusça oynamıştır. Coğrafî isimlerin çoğu Rus dilindeki biçimiyle alınmıştır. Uluslararası ilişkilerin artması coğrafî isimlerdeki değişiklikleri en aza indirir (coğrafî isimlerin değişmesi posta ve telgraf işlerini, harita ve kılavuzların kullanılmasını zorlaştırır). Aynı zamanda bu isimler uluslararası kelime hazinesine ait olup bu isimlerin değişik dillere girmesi o dilin özelliklerine göre gerçekleşmektedir. İncelemekte olduğumuz beş dilde Moskova, Leningrad, Sevastopol, Rossiya, Ukrayna, Kuba, Afrika vb. isimlere rastlanmaktadır (aynı zamanda Tuva. Moskva reka (Moskova nehri) – Moskva xem, Mramorneye more (Marmara denizi) – Mramor dalay vb.).

Etnik İsimler

Çok az sayıda olan etnik isimler korunmamış ya da başka isimlerle değiştirilmiştir. Aşağıda bu isimlerin listesi verilmiştir:
1. Alpagu (39) – L P G U (fakat "alp Agu" da olabilir. 4 numaralı Talas anıtındaki "agult" ismiyle karşılaştırınız).
2. Aç (30) – Ç. Birinci Uybat anıtında (30 numaralı) 3. satırın başında yer almaktadır. V. V. Radloff "Aç budun" olarak okumuştur. S. Y. Malov "Çab Şatun – şöhretli Şatun" olarak okumuştur. Aç – eski Kırgız kabilelerinden biri.
3. (Kır) kız (24) - . . . K Z. S. Y. Malov: "Bu (24 numaralı) epigrafinin 1947'de S. V. Kiselev tarafından incelenmesi, bu anıtta kırgız kelimesinin olmadığını göstermiştir" diye belirtmiştir ("Güney Sibirya'nın Eski Tarihi") (Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri), sayfa 336)
4. Keşdim (24) – K2 Ş D2 M. S. V. Kiselev bu kelimenin Xemçik vadisinde yaşayan Keşdim kabilesinin adını belirttiğini ifade etmektedir. S. Y. Malov ise V. V. Radloff'un çevirisine dayanarak "keşdimde" olarak vermektedir. Demek ki "keşdim" kelimesini yer adı olarak kabul etmektedir.
5. Tabgaç (11) – T B G Ç, yani Çinliler (Tuva. kıdat, Kırg. kıtay, Şor. kıdat ve kıday).
6. Ters (38) – T2 R2 S2.
7. Tülber (i) (3) – T2 Ü L2 B2 R2 I. S. Y. Malov bu kelimeyi "yetenek" olarak tercüme etmiştir. Fakat S. V. Kiselev'in "Güney Sibirya'nın Eski Tarihi" (Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri) adlı eserine dayanmaktadır (316. sayfa). Bu eserde VII – VIII. yüzyıllarda Ulug - Xema ve Biy – Xema havzasında Tülberi kabilesinin yaşadığı ifade edilmiştir.
8. Türgis (37) – T2 Ü R2 G2 S2. Yani Türgeşler.
9. Türk (32) – T2 Ü R2 K2. Yani Türkler.
Bunlar arasından "Türk" ve "Kırgız" kelimeleri üzerinde durulması gerekmektedir.
24 numaralı anıtta Kırgız kelimesinin varlığı şüphelidir. Fakat bu kelimeye Suci ve Orhun anıtlarında rastlanmıştır.
"Kırgız" ismi Kırgızlar arasında 1400 yıldır korunmaktadır.
"Kırgız" ismi bugüne kadar Tuva'nın güney ve güneydoğusunda soy – kabile ismi olarak

yaygın bir şekilde kullanılmakta idi. Bu gün ise isim ve soy isimlerde (kadın ve erkek) yaygın olarak görülmektedir.
"Kırgız" ismi Altaylılar arasında son zamana kadar soy ve kabile isimlerinin alt bölümü olarak kullanılmıştır. (Altay kici kabilesinin mensubu).
Xırgız soyu Hakaslıların Sagay ve Xızıl kabilesine mensuptu. Şorlarda Kırgız etnonimi "Kırgıs" şeklinde kullanılıyordu.
Türk ismi folklora göre Kırgız diline Tatarca veya Rusçadan, Tuva diline ise yakın bir dönemde Moğolca'dan (XIX. yüzyıl ın sonu veya XX. yüzyıl ın başı) girmiştir.
Eski kabile ve halkların çoğu başka gruplara, kabile birliklerine ve uluslara karışmışlardır. Artık isimleri unutularak yeni isimler ortaya çıkmıştır. İnsanların ufku devamlı bir şekilde genişleyerek bilinçleri kendi sınırlarını aşmıştır. Çağdaş insanlar çok uzaklarda yaşayan halklar hakkında fikirler elde edebilmekte ve bu da dili etkilemektedir. SSCB'deki eğitim faaliyetlerinin, gazetelerin ve uluslararası ilişkilerin artması bu sürece yardımcı olmaktadır. Eğer anıtların dilindeki etnonimlerle çağdaş dillerdeki etnonimlerin sayısını karşılaştırırsak bu sayının binlerce kat arttığını kolayca görebiliriz.

Rütbe, Unvan ve Görev Adları

Baga = B G A – Unvan adlarından biri. Moğol. "baga – küçük". Fakat anıtlarda "küçük" anlamında kullanılmamıştır.
Beg = B2 G2 – bey, prens, komutan; varlıklı, soy – kabile grubuna veya küçük bir bölgeye sahip olan kimse.
İçregi = I Ç R2 G2 I (37), I Ç R2 K2 I (4, 11) – iç unvan.
Yalabaç = Y L B Ç. Tuva. "çala- – davet etmek, çağırmak".
Yargan = Y R G N – mahkeme hükmünü uygulayan kişi. Tuva. "çarıkçı – yargıç, hakem (eskiden)", Hak. "çargı – mahkeme, ceza".
Kan = K N – han, hükümdar, reis.
Katun = K T U N – prenses, hanım efendi, ev hanımı. Daha sonraki anlamı: kadın, karı.
Kunçuy = K U nç U Y (1, 22, 27, 45), K U nç Y (3, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 16, 25, 29, 48), K U nç: Y (10). Çincedeki ilk anlamı - "prenses".
Mar = M A R, M R (2, 47). 2 numaralı metinde "matı" – bir kabilenin adı. Tuvalılarda "maadı" – kabilelerden biri (A. A. Palmbah, "Orhun ve Yenisey Anıtları Ne Anlatmaktadır" (O çom govoryat drevniye pamyatniki Orhona i Yeniseya), sayfa 21), S. Y. Malov: "mar – Hıristiyan ve Maniheist Suriyeli din adamlarının unvanı" (Türklerin Yenisey Yazısı (Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov), sayf. 14). Anıt, Biy – Xem bölgesinde yer almakta idi. Aynı yerde Tuva maadı kabilesi bulunuyordu. 2 numaralı metinde "matı" yazılmış olabilir. Ancak 47 numaralı metinde "mar" kelimesine rastlamaktayız.
Oglan = U G L N – 1) oğul, gelecek nesil, 2) genç yiğit, asker, muhafız. Şor ve bazı başka dillerde "oglan – gençler, çocuklar, gelecek nesil" anlamlarına gelir.
Ög = Ü G2 (Ü G2 A) (45, 49) – bilge, yönetici, memur.
Sañun = Ş Ñ U N - komutan, general.
Tarkan = T R K N. bk. Tarkan sañgun (32). Soylu yüksek mertebe sahibi (Tuva. "targan – demirci").
Tegin, tigin = T2 G2 N2 – Prens.
Tutuk = T U T U K (35), T U T G (32), T U T K (48, 1, 16, 24, 25) – soy bölüm başkanı

Udış = U D Ş – savaşçı.
Çigşi = Ç I G2 Ş I (19), Ç G2 Ş I (24). Hükümdar. Kutlug çigşi (19) – mutlu hükümdar. "V. V. radloff "çigşi"nin insan ismi olduğunu düşünüyor. " (S. Y. Malov, "Türklerin Yenisey Yazısı", sayfa 41.)2 D2 M2 N L P
Çur = Ç U R – yüksek unvanlardan biri.
Şad = Ş D – vezir, vali, han veya kağandan sonraki kişi.
Inal = I N L. Ak Baş At ık ınal öge = K bş T K : I N L Ü G2 A (49), Ögdem ınal = Ü G D2 M2 I L P (38), Şubuş ınal (45) = Ş U B U Ş : I N L. . . Bu kelimeye Tuva anıtlarının dördünde (45, 49 vb.), Tuva bölgesi dışındaki anıtlarda (38) ve Talas anıtlarında rastlanmıştır. 38 ve 45 numaralı anıtlarda kelimenin sonu birleştirilmiş ya da kesilmiş(ya da belirsiz). 49 numaralı metinde net olarak: "I N L U G2 A = ınal öge" şeklindedir. Anlaşılan "ınal" unvan adıdır.
Inançı = I N nç I ya da I N nç U (24) – vekil (yetkisi olan ?). 32 numaralı metinde: "Uruñ başı ertim, ınançı etim – ben ordu başı idim (veya kendi bayrağı olan ordu bölüğünün), ben ınançı (vekil, tam yetkili temsilci) idim".
Elçi = E L2 Ç I (B2 L2 Ç I) – büyükelçi, ulusal temsilci. Yalabaç – elçi, yönetici, halk (kabile birliği) koruyucusu, derebeyi anlamlarında kullanılmıştır.
Eş = Ş "kadaş" kelimesiyle özdeş anlamlı kullanılmıştır. L. V. Grebnekov'a göre ilk zamanlar "eş" terimi aynı soy grubunda yaşayıp birbirleriyle akrabalık bağları olan insanlar için kullanılmıştır. Daha sonra bu kelime arkadaş, yoldaş, soy ya da bir grup liderinin silah arkadaşı anlamında kullanılmıştır. L. V. Grebnev, Tuva destanlarına dayanarak "kadaş" kelimesini "kadı eş" (kadı – beraber, birlikte,; eş – arkadaş) kelimesiyle bağdaştırıyor.
Ele aldığımız bu isimlerin büyük bir çoğunluğu Tuva ve çevresinde bulunan anıtlara aittir. Tuva'da bulunan anıtlarda sadece şu üç kelimeye rastlanmıştır: yalabaç, tarkan, udış. Ele aldığımız unvanların tamamı adlarına anıt dikilen insanlara ait değildir. Metinlerde ölen insanın hizmet ettiği han, hatun vb. şahsiyetlerin unvanları anılmıştır.
Ele aldığımız unvanlar çağdaş Türk dillerinde (aynı zamanda Güney Sibirya'da) eskisi gibi korunmuş olamaz. Çünkü bu unvanları ortaya koyan toplulukların ilişkileri değişik boyutlar kazanmıştır. Sadece bazı kelimeler halkın sözlü geleneğiyle veya günlük konuşmalarla günümüze kadar ulaşmıştır.
Bunlar:
1) "beg – prens, küçük prens". Tuva ve Kırgız dillerinde eski anlamıyla "bek" şeklinde korunmuştur. Alt. "biy", Şor. "peg", Hak. "pig" – memur, beyefendi, komutan (eski). Bunun dışında "bek" farklı bir şekilde erkek isimlerinin bir öğesi olarak kullanılmaktadır: Tuva. Hügbek, Kırg. Kadırbek, Üsenbek, Kuşbek vb.
N. A. Baskakov ve A. İ. İnkijekovoy-Grekul'un "Hakasça-Rusça Sözlük" ünde (Hakassko-russkiy slovar') 480 tane erkek ismi vardır. Bunların içinden sadece "ügbek" ismi "bek" öğesini içermektedir. N. A. Baskakov ve T. M. Toşakova'nın "Oyratça-Rusça Sözlük"ünde (Oyrotsko-russkiy slovar') de yaklaşık 350 erkek ismi vardır ve bunların içinden sadece "kübek" ismine rastlamaktayız fakat bu bizim incelediğimiz anlamdaki "bek" öğesini karşılamayıp "bela, ölüm" anlamına gelmektedir.
2) "kan – han". Kırgız dilinde "kan" şeklinde korunmuştur. Tuva dilinde "xaan" ("kağan" kelimesiyle doğrudan bağlantılıdır) , Hakas dilinde "xan", Altay dilinde "kaan", Şor dilinde

“kan” şeklindedir.
3) “katun – prenses, hanımefendi, ev hanımı”. Tuva destanında “kadın – hanın veya saray görevlilerinin karısı”; Kırgız dilinde “katın– karı, evli kadın” (kaba anlamda - karı); Altay dilinde “kadıt”(Kırgız diliyle aynı anlamda); Şor dilinde “kadın – kraliçe” (folklorda). Bu kelimenin izlerini Hakas dilinde de görebiliriz: “xat – karı” (kaba anlamda), “xazım” – evlilik, akrabalık (xazın aga – kayın birader)
4) “elçi – büyük elçi, elçi, ulusal temsilci”. Kırgız ve Altay dillerinde “elçi – büyük elçi, haberci”. Altay dilinde “milli münadi”; Tuva dilinde “elçi – ulak” (“elçin – büyük elçi”); Şor dilinde “elci”; Hakas dilinde “nımıskan, ızılgan kizi” şeklinde kullanılır.
5) “er – koca, kahraman, yiğit, asker”. Kırgız, Tuva ve Şor dillerinde asıl anlamını korumaktadır. Altay ve Hakas dillerinde (ir) “koca, erkek” anlamındadır.
6) “eş – arkadaş, dost, silah arkadaşı”. Kırgız dilinde “eş – destek, yardım, umut”; Altay dilinde “arkadaş, dost, yoldaş, takipçi”; Tuva dilinde “arkadaş” (koca veya karı anlamında da kullanılır); Şor dilinde “eştig argış – samimi arkadaş”.
Yukarıda verdiğimiz kelimelere aşağıdakileri de ekleyebiliriz: Yenis. “kadaş – arkadaş, öz (ve silah arkadaşı), Kırg. “(k)adaş > ayaş – arkadaş (karı veya koca olarak da kullanılır); Yenis. “oglan – yiğit, asker, muhafız, müfrezedeki kuşak” ve Tuva. “orlan – kıvrak, becerikli, cesur”; Yenis. “içreki – iç unvan”, Tuva. “iştiki – iç”, diğer dillerde de olduğu gibi “iç, iş – orta, içeri”; Yenis. “sañun – komutan, general”, Tuva. “çan-çın – general”(Çince’den); Yenis. “ınançı – vekil”, Tuva. “ınan – güven, umutlan”, Kırg. “ınan – inan”; Yenis. “öge – bilge, yönetici (ve memur), Kırg. “öödösü – yüksek, daha iyi görünmeye çalışmak, kibirlenmek”; Yenis. “tarkan” (yüksek unvanlardan biri), Tuva. “tarkan – demirci” ve etnik olarak “targat” kelimeleri arasındaki ilişkilerin açıklanması gerekmektedir.

Diğer Kelimeler

Bunlar anıtların kelime hazinesinin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Fakat bunlardan başka kelimelerin olmadığını düşünmek yanlış olur.
Bu gruba giren kelimelerin listesi ekteki sözlükte verilmiştir. Çağdaş dillerde bu kelimelerin ne derece korunduğunu anlamak için bu kelimeleri 4 alt gruba ayırdık. İncelemeye kökler ve bazı türemiş kelimeler alınmıştır.
Bu alt gruplardaki örnekler sözlükten seçilerek alınmıştır. (diğer kelimeleri sözlükte bulabilirsiniz)

Her altı dilde de özel fonetik ve anlamsal değişikliklere uğramayan kelimelerden örnekler:
Yenis. ada – baba; Tuva. , Hak. , Şor. , Alt. “ada”, fakat Kırgızcada “ata” (bu varyant anıtlarda da var);
Yenis. ay – ay; diğer dillerde de aynı;
Yenis. ak – beyaz (ve beyaz saçlı); Hak. ax, diğerlerinde – ak;
Yenis. al – 1) al veya ala – rengarenk, alaca, çizgili; 2) almak; Tuva. 1) kıp-kızıl, çıs-kızıl – al al, ala, alaca, çizgili, 2) al- – almak; Kırg. 1) açık kızıl – al, ala, rengarenk, 2) al- - almak; Hak. 1) alay – al, ala, alaca, rengarenk, 2)al- – almak; Şor. 1) ala – rengarenk, alaca, çizgili, 2) ala- – almak; Alt. 1) kan kızıl – al, 2) al- – almak;

Yenis. alp – bahadır, pehlivan, büyük kahraman; Kırg. “alp”; Hak. , Şor. “alıp”; Tuva. “maadır”;
Yenis. altun – altın; Tuva. “aldın”; Kırg. , Hak. , Şor. ve Alt. “altın”;

Yenis. kel-, kil- – gelmek; Hak. “kil-”, diğerlerinde “kel-”;
Yenis. kir- – girmek; diğerlerinde “kir-” (Hak. “kír-”);
Yenis. ün – ses; diğer dillerde de aynı şekilde;
Yenis. öl- – ölmek; diğer dillerde de aynı şekilde;
Yenis. ton – elbise, kürk; diğer dillerde de aynı şekilde;
Yenis. uya – yuva; diğer dillerde de aynı şekilde;
Yenis. et- – yapmak; diğerlerinde de aynı şekilde (Hak. it-)

2. Her altı dilde de tekrarlanan, doğal fonetik ve ve kısmen anlamsal değişikliklere uğrayan kelimelerden örnekler:
Yenis. agıl – ağıl; Tuva. aal – köy; Kırg. , Alt. ayıl; Moğol. ayl – köy, aile, avlu, ev işleri;
Yenis. adak – ayak, aşağı, son; Tuva. adak – bir şeyin alt kısmı, aşağı, son; Kırg. ayak – ayak, son; Hak. azax; Şor. azak; Alt. ayak(diyalektlerde);
Yenis. adas, adaş – arkadaş, dost, ahbap; Kırg. ayaş; Tuva. attaş – adaş; Hak. adas – adaş; Şor. adaş – adaş;
Yenis. adır- – yoksun bırakmak, ayırmak; Tuva. adır-; Hak. azır-; Şor. çar-; Alt. ayrı-; Kırg. ayır- – ikiye ayırmak, kesmek;
Yenis. adırıl- – uzaklaşmak, ayrılmak(ve ölmek), ayrı olmak; Tuva. adırıl-; Kırg. ayrıl-; Hak. azırıl-; Şor. çarıl; Alt. d‘adakal-;
Yenis. ben – ben; Hak. min; diğerlerinde men,
Yenis. yer, yir – yer; Tuva. çer; Kırg. cer; Hak. çir; Şor. çer; Alt. d‘er;
Yenis. otuz – otuz; Tuva. üçen; Kırg. otuz; Hak. otıs; Şor. odus; Alt. odus;
Yenis. saç – saç; Kırg. çaç; Hak. sas; Şor. şaş; Alt. çaç; Tuva. çaş – saç örgüsü;
Yenis. ekiz – iki, ikiz; Tuva. iyis; Kırg. igiz; Hak. ikis; Şor. iygis; Alt. igis vb.

3) Belirgin anlamsal değişikliklere uğrayan kelimeler:
Yenis. ag- – yükselmek, dağa çıkmak; Kırg. , Tuva. ak- – akmak; Hak. ah- – akmak;
Yenis. az-, azı- – sağır olmak, görmemek, duymamak; Tuva. , Şor. as- – kaybolmak; Kırg. as- – dolaşmak;
Yenis. akun – akın; Tuva. agım; Kırg. , Hak. , Şor. agın – sel, akıntı, eyim;
Yenis. ig – toka, asma; Hak. igmen – kadınların gömleklerinin omuzlarındaki şerit(süs için);
Yenis. ingen – deve; Tuva. iñgen – dişi geyik (fakat eñgin – deve);
Yenis. tutug – rehin; Hak. , Şor. tudıg – avlanma, gecikme;
Yenis. eçin- – saygılı olmak, saygı duymak; Hak. , Şor. açın- – acımak, ilgilenmek ve benzeri kelimeler

4) İncelemekte olduğumuz modern dillerde korunmamış veya konuşma dilinde kullanılmayan fakat Yeniseyce’de bulunan kelimeler:
akı – cömert
ayı – torun, yeğen
balbal – heykel, taş tokmağı

basık tagım – 1) hendek, ses yarığı; 2) çene
budun – halk
iñez- – tereddüt ederek
yaba – nafile
yotuz – karı
ködik – iş
narsügür – hizmetçi
sab – söz
egriteb – at örtüsü, halı vb.
Bu gruba, kullanımdan düşmüş unvan ve rütbelerin, eski özel isimlerin ve etnonimlerin büyük bir bölümü girmektedir.
Yenisey anıtlarının kelime hazinesi çok az sayıda kök durumundaki kelimelerle temsil edilmiştir. Bunların yapılarını anlamak için kök hâlindeki cins isimler (yukarıda ele aldığımız etnonimler ve unvanlar hariç) ve bazı sözlerle birlikte anlam olarak biraz farklılık gösteren az sayıdaki türemiş gövdeler ele alınmıştır.
Analizde tam olarak 379 tane Yeniseyce kelime kullanılmıştır
Çağdaş dillerdeki olgulara göre bunlar aşağıdaki verilerle karakterize edilmektedir.

İncelenmekte olduğumuz çağdaş dillerdeki Yeniseyce kelimerin sayısı:

Diller	**Korunan kelimeler**					**Kullanımdan düşenler**
	Anlamsal değişikliklere uğramayanlar		Toplam	Anlamsal değişikliklere uğrayan	Toplam	
	Belirgin fonetik değişikliklere uğramayan	Doğal fonetik değişikliklere uğrayan				
Tuvaca	87	141	228	26	254	125
Kırgızca	118	131	249	12	261	118
Hakasça	56	182	238	25	263	116
Şorca	73	169	242	23	265	114
Altayca	83	133	216	8	224	115

Not: Tablonun birinci sütununa şu şekildeki kelimeler de dahil edilmiştir: a) Tuva dilinde kelime başında "d" yazılan fakat "t" olarak telaffuz edilen, b) çağdaş dillerde e – i , o – u, ö – ü doğal karşılıkları içeren ("il" ve "el" - halk), c) değişik derecelerde dudaksıllaşan dar ünlülü kelimeler. Son iki kullanış Yenisey dilinin ağızlarında da görülmektedir.
İncelenmekte olan çağdaş dillerde anlamsal ve fonetik değişikliklere uğramayan Yeniseyce kelimelerin korunma derecesini aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

Kırgızca (118) 2. Tuvaca (87) 3. Altayca (83) 4. Şorca (73) 5. Hakasça (56).
Aynı zamanda fonetik değişikliklere uğrayan Yeniseyce kelimeler en çok Hakas dilinde

karşımıza çıkmaktadır (182, Kırgızcada ise 131). Arkaik (Yenisey) öğelerin toplam sayısı Tuva, Kırgız, Hakas ve Şor dillerinde hemen hemen aynıdır (265, 263, 261, 254 kelime). Altay dilinde ise bu sayı daha da azdır (224). Fakat her dildeki arkaik öğelerin korunma derecesiyle ilgili soruyu sadece bu verilere dayanarak değil başka bilgileri de göz önünde bulundurarak cevaplamak gerekir.
Türk dillerinin kelime hazinesi kendi gelişim süreçleri içerisinde zamanla bir kaç katına çıkmıştır. Çünkü bu dillerin taşıyıcılarının yaşam şartları değişmiştir. Kelime hazinesinin genişlemesi hem kendi yaratıcılıkları hem de başka dillerden aldıkları kelimeler sonucunda olmuştur.
XIII-XV. yüzyıllarda ve daha sonraki dönemlerde Türk dillerine çok sayıda Moğolca kelime girmiştir. Örn. : Tuva. "nom – kitap", "nam – parti", "agaar – hava, gaz", "alban – hizmat", "süge – balta", "çapsar – ara", "bölgüm – grup, toluluk", "bürgeg – kapanık", "nugu- – buruşturmak", "bürütke- – kaydetmek".
Hak. "örge (< orgoo) – saray", "mindír (< mender) – dolu", "saxsarga (< segsuurge) – kuzu kürkü", "xuragan (< xurgan) – kuzu", "purtax (< burtag) – kirli", "xaxsa- (< xagsax-) – çatlamak"
Alt. "üre- – dağıtmak, har vurup harman savurmak, mahvetmek", "selit- (<seldü-) – değiştirmek", "şıla- (< şılga-) – sorgulamak, denetlemek, kontrol etmek", "key – hava, rüzgar", "töl – kuşak, soy", "tura – şehir, kale", "emegen – ihtiyar kadın, karı", "tübek – endişe", "too (< toga) – nicelik, sayı", "çagan – beyaz", kamık (< xamug) – tüm, her şey" vb.

Kırgız dilinde de az sayılmayacak ölçüde Moğolca kelime bulunmaktadır.
Moğolca unsurlar Türk dillerine değişik dönemlerde girmiştir: Eski dönemlerde (Yenisey öncesi) , XIII. yüzyılda ve Cungar Hanlığı'nın genişlediği dönemlerde. Tuva diline ise XX. asrın ortasına kadarki dönemde girmiştir.
Yenisey döneminden sonra Türk dillerinde Moğolca kelimelerin sayısının önemli derecede arttığını ifade etmeliyiz.
Hakas ve Altay dillerine bazı Arapça – İranca kelimeler girmiştir. Örn. Altay dilinde: "agıl – akıl, mizaç, hâl ve gidiş", "samın – sabun", "saat – saat, vakit", "kat – mektup", "kalık – halk", "baa – fiyat", "ok taarı – barut, av azıkları".
Hakas dilinde: "mal" – hayvan", "sabın – sabun", "xabar – haber, söylenti", "paa (< baha) – fiyat", "xuday – tanrı".87

Kırgızlar Tyan – Şan'da Tacik, Özbek vb. halklarla sıkı temasta bulunup çok sayıda Arap ve İran kökenli kelime beninsediler. Örn. "depter – defter", "kitep – kitap", "ilim – ilim", "paxta – pamuk", "cin – cin", "düm – kuyruk", "kerik – gergedan", "nan – ekmek", "kayrat – gayret", "selde – sarık", "tartip – tertip, düzen", "urmat – hürmet" vb.
İncelemekte olduğumuz dillere Çin, Tibet ve bazı başka dillerden kelimeler girmiştir. Türk halkları Rusya'ya katıldıktan sonra Türk ve Rus halkları arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin artması sonucu bazı Rusça kelimeler fonetik değişikliklere uğrayarak benimsenmiştir. Örneğin, Kırgızcada "dogo (duga) – yay", "baderke (vederko) – kova", "bölkö (bulka) – çörek" vb. Geçen yüzyılın atmışlı yıllarından beri, yani Kırgızistan'ın Rusya'ya katılmasından Ekim Devrimi'ne kadar olan dönemde yukarıdakilere benzer nitelikte yüze yakın kelime Kırgız diline girmiştir.

19. yüzyılın ortalarında başlayan Tuva – Rusya ilişkileri sonucunda Tuva diline aşağıdakilere benzer nitelikte kelimeler girmiştir: "sıydoluka (sidelka) – hasta bakıcı", "mooca (vojji) – dizgin", "bödüree (vedro) – kova", "sapık (sapog) – çizme", "saraat (zarod) – kuru ot tınazı", "koçol (kotel) – kazan", "kalaçık (kalaç) – kalaç" ve birtakım başka kelimeler.
Devrim öncesi dönemde Altay diline giren Rusça kelimelerden bazı örnekler: "sakon (zakon) – kanun", "markov (morkov) – havuç", "pedrek (vedro) – kova", "samavar (samovar) – semaver", "butulka (butılka) – şişe", "boçko (boçka) – fıçı" vb.
Hak. "çaynik", "ıstan (ştanı) – pantolon", "ıstul (stul) – sandalye", "pool (pol) – taban" "sanabar (samovar) – semaver", "klüs (klyuç) – anahtar" vb.
Buna benzer kelimeleri Şor dilinde ve başka dillerde de bulmak mümkündür.
Büyük Sosyalist Ekim Devrimi'nden sonra SSCB halkları devlet sistemine sahip oldular ve komünist bir topluluk kurmaya başladılar. Önceleri yazı dili olmayan Rus Çarlığı halklarının çoğunun dilleri yazı dili hâline geldi. Sovyetler Birliği insanının eski dünya görüşü değişti, ufukları ölçülemeyecek derecede açıldı, yeni üretim alet ve araçları, yeni yaşayış biçimleri ortaya çıktı, bilimin temelleri kavrandı, endüstri alanında yeni bilimsel kavramlar ortaya çıktı, tarımda yeni teknolojik aletler kullanılmaya başladı. Sovyet insanlarının faaliyetleri SSCB halklarının ana dillerine yansıdı. Onların kelime hazineleri ilk olarak iç kaynaklarla, ikinci olarak başka dillerden – genelde Rusçadan – alınan kelimelerle zenginleşti ve bugün de zenginleşmeye devam etmektedir. Böylece kendi kelimelerinin anlamı bazı durumlarda daralmış ve bazı durumlarda da genişlemiştir. Edebî diller diyalekt ve şivelerden çok sayıda kelime benimsediler. Eski kelime ve ekler kullanılarak yeni kelimeler türetildi (Kırg. "uçkuç – pilot", Tuva. "ederinçi – uydu" vb.). Eski düşünceleri ifade eden kelimelerin bir kısmı da artık kullanımdan düşmüştür. Aynı zamanda Rus dili SSCB halklarının dillerinin zenginleşmesinde kuvvetli bir kaynak oldu. Benimsenen kelimelerin çoğu toplumsal-siyasal (meclis, inkılap, sosyalizm, millet vekili, komünist vb.), teknik ve bilimsel (araba, tribün, traktör, hipotez, matematik, ürün, radyo, telefon vb. günlük hayatta kullanılan kelimeler), üretim ve muhasebe (rapor, gider, kredi vb.) ve kültürel alandaki terimler ve çok sayıda bazı başka kelimelerdir. Bazı fonetik değişikliklerle benimsenen ve yazılışı Rusçaya yakın olan kelimelerden bazıları Ruslarla sıkı ilişkiler sonucunda asıl şekillerini almıştırlar. Örn. : Kırgızcada "traktır" yerine artık "traktor", "fabirik" yerine "fabrika"; Tuvacada "marşına" yerine "maşina", "erevdüüs" yerine "revolyutsiya" vb. Rusçanın rolü aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır: Rus halkı değişik alanlardaki başarılarını SSCB halklarıyla paylaştı, Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesinde aktif rol oynadı, Lenin'in eserleri Rusça yazılmış, Marks ve Engels'in eserleri ise Rusçaya çevrilmiştir. Rus dili SSCB halklarının uluslar arası arenada millî dil oldu. Rus dilinin ve yeni kelimelerin benimsenmesi, millî dilin kelime hazinesinin yerini almamakta aksine onu tamamlayıp zenginleştirmektedir. Aynı zamanda ortak unsurları artan SSCB halkları dillerinin yakınlaşmasına yardımcı olmaktadır.
Türk dillerinin kelime hazinesinin genişlemesiyle, özellikle Ekim Devrimi'nden sonra, Yeniseyce kelimelerin oranı önemli derecede azalmıştır.

Dilbilgisi Soruları

Dilbilgisi Kaynakları ve Kelime Yapısı

Hem Yenisey döneminde hem de çağdaş dönemde Türk dillerinde aşağıdaki dilbilgisi ile ilgili temel kaynaklar kullanılmıştır ve kullanılmaktadır:
1. Kelime Düzeni: Örnek: Yenis. Türgiş el – Türgeş kabile birliği; Tuva. Tıva ulus – Tuva halkı; Kırg. taş kömür – taş kömür; Tuva. uçar-xeme – uçak, demir üçük – tükenmez kalem; Alt. temir sogor us – demirci; Hak. xırna xanat – yarasa vb.
2. Edatlar: Genelde son takılar (bk. Diğer sözcükler)
3. Ekler: Eklerin listesi ve nitelikleri kelime grupları özetlerken ve kelime değişikliklerini incelerken verilmektedir.
Dilbilgisi kaynaklarının kullanılmasına bağlı olarak kelimeler aşağıdaki gibidir:
1) Kök (al – al, incelenmekte olan bütün dillerde aynı; Yenis. , Kırg. , tuva. , Alt. baş, paş; Hak. pas – baş vb.);
2) Türemiş (Yenis. başla-, Kırg., Tuva. , Alt. başta-; Hak. , pasta-; Şor. paşta- – başlamak);
3) Birleşik (Yenis. kız-oglım – çocuklarım, Kırg. , bala-bakıra – çocuklar, Tuva. ada ene – ebeveyn, Alt. üy kici – kadın, Hak. ool pala – oğlan. Dillerin gelişmesi sırasında bazı durumlarda birleşik kelimeleri oluşturan öğelerin birleşmesi söz konusudur: Örn. : bu, po – bu ve kün – gün birleşerek Kırg. , Alt. bügün, Tuva. bögün, Hak. püün).

Kelime Çeşitleri ve Kelime Yapısı

Bu bölümden sonra ele alacağımız konulara bakılırsa kelime çeşitleri Yenisey dilinde olduğu gibi korunmaktadır. Fakat kelime türeten yeni eklerin ortaya çıkması ve bu eklerin sıkça kullanılarak yeni kelimeler türetilmesi, kelime sayısını artırmış, kelimelerin anlamlarını değiştirmiştir.

İsimler

Özel isimleri diğer isimlerden ayırma işlemi çok daha önceki halkların gelişme dönemlerinde başlamıştır ve Orhun-Yenisey anıtlarının dilinde de kendi yansımasını bulmuştur. Daha sonraki dönemde bu özel isimler çok az korunmuştur. Bu isimler, kelime hazinesi bölümünde de belirtildiği gibi, çok sayıdaki başka isimlerin ve çok tuhaf gelse bile, başka dillerden alınan onomastik elementlerin içinde kaybolmuştur.
Bu isimlerin nitelikleri ve sayıları değişse bile, bu grup hâlâ var olmaya ve gelişmeye devam etmektedir.
Mantıksal olarak cinsiyet ayrımı kelime hazinesinde yansıtılmıştır ve hâlâ modern Türk dillerinde de görülmektedir: Yenis. "ogul – oğul", "kıs – kız", "er – koca, erkek", "kişi – karı, kadın", "iñgen – dişi deve" vb. Aynı zamanda Tuva dilinde ool, kıs, er, xereecen, eñgin; Kırg. "uul, kız, er, ayal, ingen; Hak. ool pala, xız pala, ir, ipçí, tizi tibe; Şor. ool, kıs, er; Alt. uul, kıs, er, üy kici, tici töö.
Canlı ve cansız sınıflar dilbilgisel olarak Yenisey dilinde de bugün de doğrudan ifade edilmemektedir. Bu hem isim çekimlerinde hem de diğer eklerde yansıtılmamıştır.
Yenisey döneminde topluluk isimleri mevcuttur. Örnek: "çerig – ordu, askerler", " yış – orman", "urı – kuşak", "yont – sürü" vb. Modern dillerin gelişme sürecinde topluluk

isimlerinin sayısı, iç kaynaklar ve başka dillerden alınan kelimeler sayesinde artmıştır. ”ordu”, “orman”, “halk” vb. kelimeler bu gruba girer. Aynı şekilde Tuva. şerig, arıg, çon; Kırg. asker, tokoy, el; Hak. çaadjı, çıs, çon; Şor. şerig, çış, kalık, çon; Alt. çerü, d‘ış, kalık, d‘on vb.
Başka dillerden alınan kelimelere bir kaç örnek: takım, artel, kolxoz, kollektif vb.
Bununla beraber incelemekte olduğumuz sınıfı ifade etmek için kullanılan kelime hazinesinin yanı sıra bugünkü dillerde isimlerden sonra “ – lar” eki kullanılmaktadır. (Değişik fonetik variyantlarla): Kırg. “ordu – askerler”, “”çiftçiler – dıykandar”; Tuva. “şerigler”, “taraaçınnar”; Hak. “saldattar”, “krestyannar”.
Elimizde bulunan Yenisey yazılarındaki örneklere dayanarak subjektif değerlendirme sınıfını ifade eden biçimlerin yaygınlığını belirlemek oldukça zordur. Metinlerdeki tek örnek ve daha tam olarak çevrilmemiş olan “kızgak” örneğine rastlamaktayız. Onu “kızcağız” şeklinde çevirmekle birlikte başka bir anlam da taşıyor olabilir. Ele aldığımız bu özellik çağdaş dillerde bazı sınırlamalarla küçültme ve sevgi ifadesi için kullanılmakta olup sayıları çok azdır. Küçültmeler çoğunlukla akrabalık adlarında kullanılmaktadır: Tuva. açamay – babacığım, avamay – anneciğim; Kırg. atake, aneke, initay – küçük kardeşçik; Alt. uulçgaş – oğulcuk vb.
Bazı dillerde özel isimlerle küçültme yapmak yaygındır. Kırgız dilinde bu durumda gövde bölünerek – keş, - ken (- kön) ekleri kullanılır. Örn. : Cumaş ve ondan türeyen Cukeş, Rakıya’dan Rakeş, Bübü’den ve Bükön vb. Fakat bu kategori bütün dillerde dilbilgisel olarak net bir şekilde ifade edilmemiştir. Örn. :Tuvacada cins isimlerden küçültme yapma alanı sınırlıdır ve küçültmeler cansızlara göre canlılarda daha çok kullanılmaktadır.
Kırgız dilinde küçültmeler genelde canlı isimlerine -ek, -ke, -çar, -çer eklerinin yardımıyla oluşturulur. Cansız isimlerde ise -ça, -çe, -ço, -çö, -çar, -çer ekleri kullanılır (saz – bataklık, sazça – küçük bataklık, kitep – kitap, kitepçe – kitapcık, depter – defter, depterçe – deftercik, buka – boğa, bukaçar – küçük boğa, teke – teke, tekeçer – tekecik vb.).
Tuva dilinde ise özel isimlere göre daha çok cins isimlerden küçültmeler yapılmaktadır. Küçültmeler yapılırken en çok şu ekler kullanılmaktadır:
1) –çak, -çek, -çık, -çik, -çuk, -çük, -cak, -cek, -cık, -cik, -cuk,- cük: kulun – tay, kulunçak – küçük tay, dilgi – tilki, dilgicek – tilkicik, dıt – melez, dıtçık – melezcik, kıs – kız, kızıcak – kızcağız (küçültme).
Aynı ek bazı fonetik değişikliklerle Hakas ve Altay dillerinde de karşımıza çıkmaktadır: Hak. puga – öküz, pugaçax – öküzcük; tülgü – tilki, tülgüçek – tilkicik. Alt. buka – öküz, bukaçak – öküzcük; böörü – kurt, böörüçek – küçük kurt.
2) –çıgaş, -çigeş, -çugaş, -çügeş, -cıgaş, -cigeş, -cugaş, -cügeş: ool – çocuk, oolçugaş – çocukcağaz; nom – kitap, nomçugaş – kitapcık; bacıñ – ev, bacıñçıgaş – evcik. Alt. uul – oğul, uulçagaş – oğulcuk, kıs – kız, kızçagaş – kızcağaz.
3) –ak, -ek: koygun – tavşan, koygunak – tavşancık; ool – çocuk, oolak – çocukcuk, xeymer – en küçük, xeymerek – daha da küçük. Hak. xozan – tavşan, xozanak – tavşancık; töñöş – kütük, töñöcök – kütükçük.
4) –ay, -ey: duñmam – küçük erkek kardeşim (veya küçük kız kardeşim), duñmamay – kardeşçik; çerim – tarafım, çerimey – tarafçığım.
Hakas ve Altay dillerinde yukarıda belirtilerden başka şu ekler de kullanılmaktadır:

1. Hak. –as, -es: xulax – kulak, xulagas – kulakçık; çistek – meyve, çisteges – meyvecik; Alt. –aş, -eş, -oş, -öş: kayıñ – ak ağaç, kayıñaş – ak ağaççık; biçik – kitap, biçigeş – kitapçık.
2. Hak. –agas, -eges: ool – oğlan, oolagas – çocuk, tiin – sincap, tiineges – sincapcık.
Kırgız dilinde küçültmeler leksikolojik araçlarla ifade edilir. Kırgız dilinde "evcik" vb. şeklinde oluşumlar yoktur. İncelemekte olduğumuz kategorinin anlamını ifade etmek için "caman – kötü", "çoñ – büyük" vb. kelimeler kullanılmaktadır.
Tuva. "ulugbacıñ – büyük ev", "ulugxol – büyük akım";
Kırg. "çoñ üy, çoñ kol".
Subjektif değerlendirme biçiminin Türk dillerinde Yenisey döneminden sonra gelişmeye başladığını söyleyebiliriz.
Modern dillerle anıtların dilindeki isim yapma yöntemlerini karşılaştırarak şunları söyleyebiliriz:
Yenisey döneminde birleşik kelimeler çok az kullanılmışsa da (eçü-apa – babalar, örüñüm karam – benim ak ve karam: değişik hayvan tüyleri; özel isimler: Yaş Ak Baş, Kümül Üge), zamanla onların sayısı çoğalmış ve çoğalmaya da devam etmektedir. Şu kelimelerin yakın zamanda oluştuğu çok açıktır: Kırg. temir col – demir yol, Tuva. demir oruk, Hak. temír çol vb. ; Tuva. çunar bacıñ – hamam, Hak. as-tamak – besin maddeleri, Alt. beşd'ıldık – beş yıllık.
Yenisey anıtlarının dilinde rastladığımız bazı yapım ekleri bazı özel fonetik değişikliklerle çağdaş dillerde de korunmuştur.
Örnekler:
1) yenis. –çı, -çi
Tuva. –çı, -çi, -çu, -çü, -cı, -ci, -cu, -cü
Kırg. . –çı, -çi, -çu, -çü
Hak. –çı, -çí, -cı, -cí
Şor. –çı, -çi, -çu, -çü
Alt. –çı, -çi
Bu ekler kişinin yaptığı işi göstermektedir.
Örnekler:
Yenis. yolçı – rehber, bedizçi – usta, oymacı;
Tuva. saançı – inek sağıcı kadın, emçi – hekim, koloxozçu – kolhozcu, örtçü – itfaiyeci, taraacı – ekinci, ivici – geyik yetiştirici, övürcü – övürlü (Övür bölgesinde yaşayan);
Kırg. malçı – çoban, işçi – işçi, okuuçu – öğrenci, ötükçü – ayakkabıcı;
Hak. palıxçı – balıkçı, añcı – avcı, píçíkçí – okur yazar,;
Alt. malçı – çoban, küreşçi – güreşçi.
2) Yenis. –lıg, -lig, -lık, -lik
Tuva. –lık, -lik, -luk, -lük, -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük, -nık, -nik, -nuk, -nük
Şor dilinde de aynı ekler bulunmaktadır.
Kırg. –lık, -lik, -luk, -lük, -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük
Hak. –lıx, -lík, -tıx, -tík, -nıx, -ník
Alt. –lık, -lik, -luk, -lük, -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük.
Çoğunlukla soyut isimler türetir fakat bazı durumlarda ilgi sıfatları da yapar(bk. Sıfatlar)

Örnekler:
Yenis. antlıg – vasifeye sadakat, küçlig – güç, beglik – yönetim, beylik;
Tuva. aylık – bir ayda katedilecek yol, ortulug – ada, çıldık – bir yılda gidilecek yol, kolduk – koltuk altı, ottuk – çakmak, köstük – gözlük, xünnük – bir günde gidilebilecek yol;
Kırg. balalık – çocukluk, şaardık – şehirli, kentli, beştik – beşlik;
Hak. xoltıx – koltuk altı, töstik – göğüslük;
Alt. baylık – zenginlik, çındık – gerçek, adalet, tündük – kuzey.
3) Yenis. –çıl, -çil,
Tuva. –çıl, -çil, -çul, -çül, -cıl, -cil, -cul, -cül
Kırg. –çıl, -çil, -çul, -çül
Alt. –çıl, -çil,
Şor. –çıl, -çil, -çul, -çül.
Bir kişinin taraftarlığını veya bir cisme eğilimli olanların isimlerini belirtir.
Örnekler:
Yenis. atçıl – at meraklısı; Tuva. xatçıl – rüzgarlı yer; Kırg. sençil – yandaşın; Alt. kocoñçıl – şarkı söylemeyi seven; Şor. uyguçul – uykulu.
Tuva dilinde bu ekin eski hâli sadece bazı kelimelerde korunmuştur. Eski şekli değişmiştir: -(a)açıl, -(e)eçel, -(ı)ıçal, -(i)içel, -(u)uçal, -(ü)çel şeklinde kullanılır. Anlam kayması olmuş ve sıfatlara eğilimli hale gelmiştir: doñuuçal – çabuk üşüyen, çok üşüyen, cınııçal – öfkeli, adargaaçal – kıskanç.
Bu ek fiillerde de olduğu gibi bazı kurallarla birleşmektedir.
4) Yenis. –sız, -siz, -suz, -süz
Tuva. –sıs, -sis, -sus, - süs
Kırg. –sız, -siz, -suz, -süz
Bir cismin veya ifadenin olmadığını belirtir. Çoğunlukla sıfatın karşılığını verir.
Örnekler:
Yenis. buñsuz, buñsız – kedersiz, ögsüz – öksüz, sansız – sayısız, tonsuz – elbisesiz;
Tuva. öksüs – öksüz, yetim
Kırg. balasız – çocuksuz, suusuz – susuz.
Tuva dilinde bu ek sadece bazı kelmelerde kullanılır. Hakas, Şor ve Altay dillerinde ise bu ekin anlamı başka bir yöntemle verilmektedir.
Örnek:
Tuva. sug çok – susuz, Hak. sug çox, Alt. suu d'ok – susuz; Alt. kudayga bütpes – dinsiz.
Orhun-Yenisey anıtlarında isimden isim yapan bir takım ekler belirtilmiştir:
1) –nç (közünç – istek, görünüş, anlayış; ezenç – adalet),
2) –gun (iniyigün – küçük kardeşler),
3) –lı, -li (eçili inili – abiler ve kardeşler)
Tuva. –lışkı, -lişki (çekimli hâli: -şkı, -şki): adalışkılar, adaşkılar – baba çocuklarla, akılışkılar – kardeşler,
4) –n ("er" kelimesinden "eren" – koca, kahraman, "ogul" kelimesinden "oglan" – oğlan)
Bu ekler Yenisey grubundaki çağdaş dillerde tam olarak yansıtılmamıştır.
Anıtların dilinde yapım eklerinin çoğu belirtilmemiş olabilir fakat incelenmekte olan

dillerde yapım ekleri yeni biçimlerde ortaya çıkmıştır:
Örneğin Tuva dilinde:
1) –çın : acılçın – işçi,
2) –dırık: moyunduruk – yaka,
3) –dal: aldagdal – yanlış, isabet ettirememe,
4) –tan: amıtan – canlı varlık.
Son iki ek Moğol kökenlidir.
Kırgız dilinde:
1) –keç: arabakeç – ulaştırıcı, arabacı,
2) –gar: soodager – satıcı,
3) –çıl: çañıçıl – yenilikçi vb.
Hakas dilinde yukarıda incelenen subjektif değerlendirme kategorisini belirten ekler çok yaygındır.
Şor dilinde:
1) –çak: añçak – haycancık,
2) –daş: çoldaş – yoldaş,
Altay dilinde:
1) –sak, -zak: uykuzak – uykucu,
2) –sık, -zık: karamsık – cimri,
3) –taş, -daş: karındaş – Ağabey, kardeş.

Sıfatlar

Eskiden Yenisey ırmağının üst ve orta havzasına yerleşen halkların maddî ve manevî kültürlerinin gelişme seviyesi –çok sayıda olmasa da- değişik sıfatlarla yansıtılmıştır. Bunların bazıları çağdaş dillerde korunmuş bazıları ise değişikliğe uğramıştır.
Örnekler:
1) Renk adları:
Yenis. ak – beyaz, kök – mavi, kara – siyah, yalın;
Tuva. ak, kök, kara;
Kırg. ak, kök, kara;
Hak. ax, kök, xara;
Şor. ak, kök, kara;
Alt. ak, kök, kara.
2) Eşitlik, sayı, büyüklük ve soyutluk belirten kelimeler:
Yenis. teg – eşit, benzer; üküş – çok; ülken – yüce;
Tuva. deg – gibi, benzer; xöy, köp, ulug;
Kırg. teñ – eşit; sıyaktuu – gibi; köp, uluu;
Hak. tiñ – eşit; köp, ulug;
Şor. teg, köp;
Alt. teñ, köbizi, ulu.
3) Estetik algılamalarla ilgili belirtilerin ifade edilmesi:
Yenis. körk – güzel; edkü – sadık, iyi kalpli; ediz – yüce, yüksek;
Tuva. körüştüg, eki, bedik;
Kırg. körük, körköm; kımbat, cakşı, kötörüñkü;

Hak. kürke – güzel perde; çaxsı sagıştıg, oñdaydı, çaxsı;
Alt. d‘araş, d‘akşı, biyik.
Çağdaş dillerde sıfatlar, Yenisey dilindeki bazı sıfatların korunması, iç kaynaklarla yeni sıfatlar türetilmesi ve başka dillerden alınan kelimelerle zenginleşmiştir.
Örnekler:
Dilin kendisinde oluşan ve doğu dillerinden alınan sıfatlar:
Tuva. barıksançıg – gitmek istenilen yer, çaygı – yazlık, körüngen – her yerde hazır, dıñnangır – uysal, nogaan (Moğol.) – yeşil.
Kırg. şaardık – şehirli, bügünkü – bugünkü.
Hak. xarlıg – karlı, puungí – bugünkü, xatxıraaçı – komik, atarxax – kıskanç.
Şor. karlıg – karlı, kışkı – kışlık.
Alt. büdümçilü – sadık, bügüngi – bugünkü, ölöñdögi – çöp üzerindeki.
İncelenmekte olan dillere Rus dilinden giren sıfatlar:
Kırg. dejurnıy, aktivdüü – aktif;
Hak. aritmetiçeskiy – aritmatik, velikay – ulu, yüce, komsomolskay – komsomol, udarnay – öncülük;
Alt. pedegogiçeskiy, yunnatskiy, meditsinskiy;
Tuva. kommunistig, sotsiyalistig, şkolalıg, plannıg.
Hem Yenisey döneminde hem de günümüzde kök durumundaki sıfatlar niteleme sıfatlarına girmektedir. İlgi sıfatlarının rolünü türetilmiş olan gövdeler ya da isimler yerine getirmiş ve getirmektedir.
Örnekler:
1) Yenis. tamkalıg – damgalı; Tuva. tañmalıg; Kırg. tamgaluu; Hak. tañmalıg; Alt. tañmalu.
2) Yenis. altun keş – altın kemer; Tuva. aldın kur; Kırg. altın kur; Hak. altın xur; Şor. altın kur; Alt. altın kur.
Anıtlarda isim hâline gelmiş olan sıfatlara çok az rastlanmışsa da (örüñüm karam – benim aydınlığım ve karam gibi) zamanla zamanla onların sayısı çoğalmıştır:
Tuva. dagnıñ bedii – dağın yüksekliği, dalaynıñ tereñi – deniz derinliği;
Kırg. cumurtkanın sarısı – yumurtanın sarısı;
Hak. stol uzunı – masa uzunluğu;
Alt. d‘ımırtkanıñ agı – yumurtanın beyazı.
Dillerin çoğu için sıfatların türetilmesinde en verimli ekler aşağıdakiler olmuş ve olmaktadır:
1) Yenis. –lı, -li (sahiplik bildirir): çablı – şöhretli, atlı – atılı;
Kırg. –luu, -lü, -duu, -düü, -tuu, -tüü: ataktuu, attuu;
Hak. –lıg, -líg, -nıg, -níg, -tıg, -tíg : tastıg – taşlı, attıg – atlı, müüstíg –boynuzlu;
Şor. –lıg, -lig, -tıg, -tig, -nıg, -nig ve dudaksıllarla: uyalıg – yuvası olan, konuktug – müreffeh;
Alt. –lu, -lü, -tu, -tü, -du, -dü : koylu – koyunu olan, attu – atlı, kemelü – gemisi olan.
Tuva dilinde bu anlamda –lıg eki kullanılmaktadır: aldarlıg – şan, şöhret sahibi, a’ttıg – atlı.
2) Yenis. –lıg, -lig (bu ek, soyut isimleri ifade etmenin yanı sıra, çağdaş dillerde yer alan ilgi sıfatlarını ifade etmek için de kullanılır.): altunlıg – altınlı, içinde altın bulunan, inilig –

küçük kardeşleri olan, erkilig – güçlü, hüküm sahibi, özlik – kendi.
Bu ekin, incelenmekte olan diğer dillerdeki karşılığı yukarıda verilmiştir.
3)Yenis. –kı, -ki : yerdeki – yerdeki, teñrideki – göyüzünde olan, aşnukı – öncü, önde gelen;
Tuva. –kı, -ki, -ku, -kü, -gı, -gi, -gu, -gü : kışkı – kışlık, daartagı – yarınki, burungu – erken, xooraydagı – şehirdeki, şöldegi – tarladaki;
Kırg. –gı, -gi, -gu, -gü, -kı, -ki, -ku, -kü : şaardagı – şehirdeki, kışkı – kışlık;
Hak. –gı, -gí, -xı, -kí : püüngí – bugünkü, pıltırgı – geçen yılki, çirdegí –yerdeki, turadagı – izbedeki;
Şor. –kı, -ki, -gı, -gi : çaskı – ilkbaharlık, bügüngi – bugünkü, eskidegi – eskideki, ölüñdögi – çöpteki.
4)Yenis. –sız, -siz, -suz, -süz (olumsuz yapılar için yukarıdaki isimler bölümüne bakınız)
5)Yenis. –ıg, -ig: katıg – katı, tirig – diri; Tuva. kadıg; Kırg. katuu, tirüü ya da tiri; Hak. xatıg, tíríg; Şor. kadıg, tirig; Alt. katu, tirü.
Bazı sıfatlar fiilden önce gelip onu belirterek Yenisey döneminde bile zarf işlevi görmekte idi. Bu kural hâlâ korunmaktadır:
Örnekler:
Yenis. buñ baña bat ermis – keder bana çabuk geldi;
Tuva. dürgen çorup olur – hızlı yürüyor;
Kırg. bat cürdü – hızlı yürüdü;
Hak. caxsı pala caksı ürgençe – iyi çocuk iyi okur;
Alt. kırdan suular türgen agıp tüşti – sıra dağlardan sular hızla aktı.
Değişik derecelerdeki ifadeleri belirten biçimler anıtların dilinde yansıtılmamıştır. Bu biçimler çağdaş dillerde çok yaygındır.
I. Tuva dilinde:
kızıl – kırmızı, kızılzımaar – kırmızımsı, kızılgar – az kırmızı, kıpkızıl, çıskızıl – kıpkırmızı.
II. Kırgız dilinde:
kızıl – kırmızı, kızgımtıl – kırmızımsı, . . . -dan kızıl – dan kırmızı, kızılıraak – daha kırmızı, eñ kızıl – kıpkırmızı.
III. Hakas dilinde:
xızıl – kırmızı, xızıl-arax – kırmızımsı, xıpxızıl – açık kırmızı.
IV. Şor dilinde:
kızıl – kırmızı, kızılaraak – kırmızımsı, daha kırmızı; karamdık – siyahımsı; eñ kızıl – kıpkızıl.
V. Altay dilinde:
kızıl – kırmızı, kızılzımak = kızarık, kızılzu – kırmızımsı, kıpkızıl – kıpkırmızı.
İncelemekte olduğumuz dillerde ve diğer Türk dillerinde belirttiğimiz ekler dışında sıfat türeten birçok ek vardır. Onlardan bazıları:
Tuva dilinde:
1) –sıg, -zıg: sütsüg – süt kokan, bicigsigi – yazıya benzer;
2) –kır, -kir, -kur, -kür, -gır, -gir, -gur, -gür: ünüşkür – bereketli, bildingir – anlaşılır;
3) –sak, -sek, -zak, -zek: a’tsak – atları seven, urugzak – çocuğunun olmasını isteyen, oyunzak – oynamayı seven;
4) –ık, -ik, -uk, -ük: çırıg – parlak, dücük – aşağı, turuk – sallanan;

5) –çak, -çek: acınçak – öfkeli, öttünçek – taklit etmeyi seven;
6) –çıg, -çig, -çug, -çüg: dıñnaksançıg – sonsuza kadar dinlenilebilir kişi, körüksençig – görmek istenilen kişi, katırınçıg – komik vb.
Kırgız dilinde:
-çak, -çek, -çok, -çök: tarınçak – alıngan, köñülçök – iyi kalpli.
Hakas dilinde:
1) –çax, -çek, -cax, -cek, -çıx, -çík,-cıx, -cik: tarıncax – öfkeli, kírlencík – kir tutan;
2) –x, -(x)ax, -(k)ek: payorxax – zenginliğiyle övünen, ırgaax – gözü yaşlı vb.

Bütün bunlar incelemekte olduğumuz dillerin kelime hazinesinin zenginleştiğini göstermektedir.

Zamirler

Zamirlerin çeşitlerinin (şahıs, işaret, soru, ilgi vb.) biçimlenmesi erken döneme büyük bir ihtimalle Yenisey öncesi döneme aittir. Çünkü anıtların dilinde bunların herbiri belli ölçüde verilmiştir.
Yenisey tipindeki şahıs zamirleri temelde çağdaş Türk dillerinde korunmaktadır. Ancak fonetik yönden ve bazı durumlarda ise kelime hazinesi yönünden (bk. "siz") çok az değişikliğe uğramıştır.
Anıtların dilindeki "ben" ve "men"i diakronik çeşitlilik olarak kabul edebiliriz. Bunlardan birincisi daha arkaiktir, ikincisi ise "b"nin nazallaşması sonucunda oluşmuştur. Aynı zamanda bu zamirin iki türü diyalektik belirtilerin de ifadesidir.
Yenisey tipindeki dillerde nazallaşmış ünsüz kullanılmaktadır. Yani "men", "min" variyantı korunmuş ve yaygınlaşmıştır. "ben" variyantı ise bu dillerde hiç korunmamıştır. Tuva, Şor, Altay ve Kırgız dillerindeki "men, sen" zamirlerinin Hakas dilindeki karşılığı "min, sin" şeklindedir. Bu olay diyalektik belirtilerin yansıması olarak kabul edilebilir. Çünkü anıtların dilinde kurallara uygun olarak "e" ve "i"li şekiller yaygındır ("el" ve "il" – *halk, kabile birliği*; "eki" ve "iki" – *iki* vb.)
Bunun dışında Tonyukuk vb. anıtlarda "sen" yerine "sin – *sen*" şekli de tespit edilmiştir(bk. 10. satır).

Kırgız dilinde "ol" yerine "al – *o*" kullanılmaktadır. Fakat bu zamirin arkaik bir özellik yansıttığını belirtmeliyiz. Çünkü anıtların dilinde "ol" zamirinden türemiş biçimlerin oluşmasında "ol"un "a"ya dönüşmesi gerçekleşmektedir (Kelimelerin değişmesi bölümünde zamirlerin çekimine, ve "andag – böyle", "anda – orada", "ança – onca", "anı – onu" vb. kelimelere bakınız.). "ol" zamirindeki "o" ünlüsünün "a"ya dönüşmesi Şor ve Hakas dillerinde zamir çekiminde ve aitlik bildirmesi durumunda gerçekleşir: Şor. "anıyı", Hak. "anı – onu".

"biz" zamiri Kırgız dilinde eski fonetik şekliyle korunmaktadır. Tuva, Hakas, Şor ve Altay dillerinde kelime sonunsaki "z"nin boğuklaştırılması, aynı zamanda Hakas ve Şor dillerinde kelime başındaki "b"nin sertleşmesi söz konusudur. Sonuç olarak "biz", "pis" şeklini almaktadır. Kırgız, Tuva dillerinde ve bazı başka dillerde bu zamirin "–lar" çoğul ekiyle beraber kullanıldığı görülmektedir: Tuva. bister, Kırg. bizder – *biz* (Tuva dilinde çok sayıdaki kişileri ifade etmek için, Kırgız dilinde ise konuşmakta olan kişinin muhatabına

olan üstünlüğünü belirtmek için kullanılır). Bunun dışında Tuva dilinde daha karmaşık şekiller de görülmektedir: bisterler – *biz* (çok fazla).
"siz" zamiri Kırgız dilinde ve bazı başka Türk dillerinde (Örn. : Özbek, Azeri, Türkmen vb.) korunmuştur.

Şahıs Zamirleri

Zamirler	Orhun-Yeni-sey dili	Tuva dili	Hakas dili	Şor dili	Altay dili	Kırgız dili
ben	ben, men	men	min	men	men	men
sen	sen	sen	cin	sen	sen	sen
o	ol	ol	ol	ol	ol	al
biz	biz	bis	pís	pis	bis	biz
siz	siz	siler	síler, sírer	siler, sler	sler	siz, sizder, siler
onlar	---	olar	olar	olar, ılar, alar	olar	alar

Bu zamir Tuva, Altay, Hakas ve Şor dillerinde ilk şeklini kaybederek yeni bir biçim kazanmıştır: siz + lar > siler, sler. Aynı biçim Kırgız dilinde de görülmektedir. Burada bu zamir birkaç kişiye -saygı belirtmeden- hitap edildiğinde kullanılmaktadır. Bununla beraber Kırgız dilinde saygı ifade eden şekli de vardır (sizder). İncelenmekte olan diğer dillerde "siler", "sler" hem bir, hem de birkaç kişiye hitap edildiğinde kullanılmaktadır. Tuva Dilinde birkaç kişiye saygı belirtmeden hitap edildiğinde "silerler" biçimi kullanılır. Bu zamir tarihi bakımdan iki kat türemiş sayılır: (siz + ler = siler) + ler.
"olar, alar" zamiri kök ve ek durumundaki "l"nin temelinde oluşmuştur: ol, al + lar = olar, alar.
Tuva dilinde "olar"ın yanı sıra "ılar"(diyalektik) zamiri de kullanılmaktadır.
Anıtlarda "biz" ve "siz" şahıs zamirlerinin I. Tekil şahıs iyelik ekiyle yönelme hâlinde birleşmesi oldukça sık görülmektedir (siz + im + e = sizime – *size*(*benim olan*)). S. Y. Malov, eski Uygur el yazmalarında "siziñe, biziñe" zamirlerinin tespit edildiğine dikkat çekmektedir.
İncelemekte olduğumuz çağdaş dillerde bu tür iyelik ekiyle yapılan birleşmeler kendi kullanım alanlarını daraltmakla beraber hala görülmektedirler: Tuva. Silerim – *benim* (*olan*) siz, olarım – *benim*(*olan*) *onlar*.
Aynı zamanda Yenisey anıtlarında I. ve II. tekil ve çoğul şahıs zamirlerinin yapım ekleriyle birleşmelerine hiç rastlanmamıştır. Fakat bu şekil birleşmeler çağdaş dillerde oldukça yaygındır. Bu durum belirtilen kişi zamirlerinin daha sonraki dönemde gelişmesinin sonucu olarak kabul edilebilir.
Böylece Kırg. meniki, Tuva. Meeñii vb. (men + niñ + ki) – *benimki* vb. şekillerde iyelik biçimleri oluşmuştur.
Bu tür oluşumlar için tabloya bakınız. Yenisey metinlerinde böyle şekillere rastlanmamıştır.
Bazı dillerde zamirlerin –da + gı ekleriyle birleşimi oldukça yaygındır: Kırg. , Tuva. , Alt. mendegi, Hak. Mindeg – *bendeki*.
Kırg. , Alt. mençe, Hak. "mince – *benim* (*büyüklüğümde*), *benim kadar*" tipindeki şekillere sık sık rastlanmaktadır. Karşılaştırma veya benzetme ifade eden şekiller çoktur: kırg. mendey, Alt. mendiy, Tuva. menzig, - *benim gibi*; Tuva. mengileştir – *benim gibi*, *bana benzer*.

Kırgız dilinde kişi zamirinin –lık ekiyle birleşmesi mümkündür: mendik – *taraftarım*, sendik – *taraftarın* vb.

Zamirlerin –nıkı, -nıyı, - nıı, -nii vb. eklerle birleşimi:

Kırgız Dili	**Altay Dili**	**Şor Dili**	**Hakas Dili**	**Tuva Dili**
meniki – benim	meniyi	meniyi	mini	meeñii
seniki – senin	seniyi	seniyi	sini	señii
anıkı – onun	onıyı	anıyı	anı	ooñuu
bizdiki – bizim	bistiyi	pistiyi	písti	bistii, bisternii,
sizdiki, sizderdiki, silerdiki – sizlerin	slerdiyi	slerdiyi	sírerni	silerlernii
alardıkı - onların	olordıyı	ılardıyı	olarni	olarnıı

Zamirlerin diğer çeşitleri Yenisey yazıtlarında çok az sayıdaki örneklerle verilmiştir. Fakat onlar çağdaş dillerde değişik şekillerde korunmaktadır.
Örnek:
Yenis. **bu** – *bu*; Kırg. **bu**, Alt. **bu**, Hak. **pu**, Şor. **po**, Tuva. **bo**.
Yenis. **ol** – *o*; Kırg. **al**, diğer dört dilde ise –**ol**.
Yenis. **oş** (veya **oşo**, **uşu**?) – *öteki*, Kırgızcada ise **oşo** şeklinde verilmiştir. Diğer dört dilde ise farklıdır.
Yenis. **öz** – *kendim, kendi*; Kırg. "**öz**-" korunmaktadır. Diğer dillerde farklıdır: Alt. **boy**-, Şor. **poz**-, Tuva. **bod**-.
Yenis. **ne**? – *ne*?, Altaycada korunmuştur: **ne**?
Diğer dillerde ise farklı şekillerdedir: Şor. *noo*?, Hak. *nime*?, Kırg. e*mne*?
Anıtlarda, çağdaş dillerde de rastladığımız türemiş şekiller tespit edilmiştir:
Yenis. **andag** – *öyle, öylece*; Hak. **andag**, Tuva. ındıg, **andıg**; Kırg. **anday**, Şor. **andıg**, **endin**; Alt. **andıy**;

Yenis. **anta** – *orada*; Tuva. **ında**, **anda**; Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. **anda**;
Yenis. **ança** – *onca, bunca*; Kırg. , Alt. **ança**; Tuva. **ınça**, **ança**; Hak. **anca**; Şor. **ençe**;
Yenis. **ançag** – *böyle, bu kadar, demin*; Tuva. **ınçaar**, ançaar; Kırg. **ança**; Hak. **anca**; Şor. **ençe**; Alt. **d'añıla** ve **emdi le**.
Yenisey dönemi dillerinde başka zamirlerin de olabileceği şüphesiz fakat onların sayılarının giderek arttığı açıktır. Her şeyden önce, bazı modern dillerde işaret zamirleri kullanılırken anlamsal ifadelere dikkat etmeliyiz: Kırg. bu – *bu*, al – *öteki*, şu, oşo, uşu – *şu*, tigi – *öteki*, *daha uzakta olanı*, tetigi – *öteki, daha da uzakta olanı* (Hak. tigi, Şor. tigi, Alt. tu ol, Tuva. doo, döö, duu, düü – *işte o*).
Soru zamiri de çok gelişmiştir. İlk olarak **kim** (Kırg.), **kem** (Alt. , Şor. Hak.), **kım** (Tuva)? – insanlar için ve **ne** (Alt.), **noo** (Şor.), **nime** (Hak.), **emne** (Kırg.), **çü**, **çü**ü (Tuva.) ? – hayvanlar ve cisimler için kullanılmış ve kökleşmiştir. İkinci olarak ise "**kança**? – *ne kadar*?" (Kırg. ve diğer dillerde) gibi zamirler ortaya çıkmıştır.
Genel olarak çağdaş dillerin herbiri çok sayıda ve değişik kategoride zamirler ve onlardan türemiş şekiller içermektedir (daha fazla bilgi için her dilin kendi dilbilgisi kitaplarına bk.).

Sayı Sıfatları

Yenisey sayı sıfatlarının leksikolojik temeli modern Türk dillerinde de korunmuştur. Ancak bazı durumlarda bu sıfatların bir kısmı kurallara bağlı olarak fonetik değişikliklere uğramıştır.
Aslında incelemekte olduğumuz çağdaş dillerin beşinde de bir tek "on – on" sayı sıfatı olduğu gibi korunmuştur. (Tabloya bakınız). "bir – *bir*" sayı sıfatı Kırgız, altay ve Tuva

dillerinde eski fonetik şekliyle korunmuştur; Şor ve Hakas dillerine gelince kelime başındaki "b" tonsuzlaşmaktadır: Şor. pir, Hak. pír.

Sayı Sıfatları

Yeniseyce	Kırgızca	Altayca	Şorca	Hakasça	Tuvaca
1 bir	bir	bir	pir	pír	bir
2 iki, eki	eki	eki	iygi	íkí	iyi, ici
3 üç	üç	üç	üş	üs	üş
4 dört	tört	tört	tört	tört	dört (tört)
5 beş	beş	beş	beş	pis	beş
6 altı	altı	altı	altı	altı	aldı
7 yeti, yiti	ceti	d'eti	çetti	çití	çedi
8 sekiz	segiz	segiz	segiz	sigíz	ses
9 tokuz	toguz	togus	toguz	togız	tos
10 on	on	on	on	on	on
20 yegirmi, igirme	cıyırma	d'irme, d'iirme	çegirbe	çibírgí	çeebri
30 otuz	otuz	odus, otus	odus	otıs	ücen
40 kırk	kırk	törtön	kırık	xırıx	dörten
50 elig, ilig	elüü	becen	elig	ilíg	becen
60 altmış	altmış	altan	alton	alton	aldan
70 yetmiş	cetmiş	d'eten	çetton	çiton	çeden
80 segizon	seksen	segizen	segizon	sigízon	sezen
90 toguzon	tokson	toguzon	toguzon	togızon	tozan
100 yüz	cüz	d'üs	çüs	çüs	çüs
1000 biñ	miñ	müñ	muñ	muñ	muñ, mıñ

Diğer İsimler ve Onlara Bağlı Kelime Grupları

Anıtlarda onlarla ilgili çok az örnek vardır. Bazılarının varlığı hakkında ise sadece tahmin yürütebilmekteyiz. Her şeyden önce Yenisey anıtlarında yer alan zarflar hakkında söz etmemiz gerekmektedir:
üze – yukarıda, üzerinde;
aşnu – önce, önceden;
tüketi – büsbütün, tamam, tamamıyla, kesin olarak;
iñez- – tereddüt etmek, şaşırmak vb.
Çağdaş dillerde zarflar çok sayıda kelimelerle ifade edilmektedir. Bu dillerdeki zarfların hepsini ele alma olanağımız olmadığından sadece birkaç örneği ele aldık:
Tuva. düün – dün; bögün – bugün, çayın – yazın; çaskaar – ilkbahara doğru; açar – yavaşça, xenerten – birden bire, ansızın, aniden; çaraştır – güzel, mengileştir – menim gibi, bana benzer; dalaştın-bile – acilen, aceleyle; eki kıldır – iyilikle; öcegeer – mahsus.
Kırg. keçe – dün, bügün – bugün, cayında – yazın vb.
Hak. çaygızın – yazın; agrin – ağır, yavaşça; ıraxtın – uzaktan; çasxar – baharda; xaydar? – nereye?, xaydan? – nereden?, xayda? – nerede?; pírge – beraber; xakastap – Hakasça; anda-mında – orda burada; püün – bugün; püül – bu yıl; çadap-çadap – zar zor.
Şor. püün – bugün; püül – bu yıl; karagızın – gece; arayın – ağır ağır, yavaşça; seniyinçe

– sence; tışkarı – dışarı; altırtın – aşağıdan, alttan; tigde-mında – orda burada; kayda-kayda – bir yerde; pirede – bazen; antebe – buna karşılık, onun yerine vb.
Alt. emdi – şimdi; aray – yavaşça; bügün – bugün; tañda – yarın; birge – beraber; anda – orada; d'akşı – iyi; kenetiyin (kenetiin) – birden bire, aniden; içkeeri, içkeri – içeri; altaylap – Altayca; udura – birinin karşısına; keçire – enine; katap – yine; beri – buraya; arı – oraya; önötiyin – mahsus; emeş – biraz.
Yenisey dilinde de zarf çeşitleri vardı:
1) –ça, -çe : Çağdaş dillerin çoğunda korunmuştur. Kırg. kırgızça – Kırgızca;
Yenis. kuşça – kuşça; marımınça – öğretmenim gibi; özünçe – kendince (Tuva. bodunuu-bile).
2) –ra, -re, -ru, -rü, -ya, -ye (Hal eklerinden): Orhun. taşra – dışarıda; içre – içeride; yagru – yakın, yakınlarda; yıraya – sola (kuzeye). Kırg. ilgeri – önceden; cogoru – yukarıya. Alt. içkeri – içeri. Hak. çasxar – baharda; andar – oraya. Tuva. işkeer – içeri; daşkaar – dışarı.
3) –tı, -ti : amtı – şimdi; edgüti – tamam vb.

Çağdaş dillerde zarfların oluşumunda bir takım ekler kullanılır:
1) –ın (eski vasıta hâli eki): Tuva. kıcın – kışın; Kırg. kışın, kışında – kışın; Hak. xıs, xızın (Alt. kışkıda).
2) –dan (-dañ veya –dın - ayrılma hâli eki): Tuva. ıraktan; Kırg. ıraktan; Hak. ıraxtın; Alt. mınañ – buradan.
3) –da (bulunma hâli): Tuva. ında – orada; Kırg. anda; Hak. anda; Şor. , Alt. anda;
4) –ga (yönelme hâli): Kırg. , Alt. birge; Hak. , Şor. pírge, pirge.
5) –la, -p; (zarf fiil): Tuva. üştep – üçer; Kırg. üçtöp; Hak. , Tuva. , Şor. hakastap – Hakasça vb.
Eski yazıtlarda örnekleri çok az görülen ve çağdaş dillerde çok gelişmiş olan son takı sistemi, büyük olasılıkla Yenisey öncesi dönemde oluşmaya başlamıştır(Yenis. birle – ile, beraber, Tuva. bile; Kırg. menen; Hak. pıla, pile ya da –la, -le; -mañ, -meñ, -nañ, -neñ; Şor. pıla; Alt. la, le, lo, lö; Yenis. üçün – için, çünkü; Tuva. ucun; Kırg. üçün; Hak. üçün; Şor. ücün; Alt. uçun vb.).
Türk dillerinin gelişmesi esnasında sayıları çok artmıştır:
a) Son takılı yardımcı kelimeler:
Tuva. çanında – yanında, üstünde - üzerinde, iştinde – içinde, kırında – üzerinde, adaanda – altında, murnunda – önünde, ducunda – karşıda, ortuzunda – ortasında. Kırg. canında, üstündö, içinde. Hak. azanda – sonunda, altında – altında, ístínde – içinde, tastında – dışında. Alt. aldına – altında, üstüne – üstünde, bacında – içinden vb.
b) Son takılı zarflar:
Tuva. beer – ile, dolgandır – etrafta, çedir – kadar, soonda – sonra, ondan sonra, Kırg. kiyin – sonra, murun – önce. Hak. teere – kadar, üçün – için, çíli – gibi. Şor. saara – bir şeye doğru, peere – buraya, acıra – üstünde vs. Alt. ozo – önce, d'etire – kadar, ötküre – içinden, beeri – buraya, üzeri – üstünde.
Son zamanlarda bazı dillerde bazı son takılar edat ve eklere dönüşerek gramer özelliği kazanmaya başlamıştır.
Örnekler:
Hak. 1) –ar, -er – birşeyle, bir şey yardımıyla: togıstañar – iş hakkında, sinneñer – snin hakkında, senin yardımınla;
2) –ça, -çe, -ca, -ce – içinden, üzerinden. Diğer dillerdeki eşitlik hâline karşılık gelir: çolca – yol boyunca, taygaca – tayga içinden vb.
Alt. 1) –ça, -çe, -ço, -çö – bir şeye benzerlik: sençe – sence, uulça – oğul gibi;
2) –tıy, -dıy, -tiy, -diy – karşılaştırma, benzetme : karıp bergendiy – yaşlanmış gibi.
Yenisey yazıtlarında cümle dışı unsurlara da rastlanmıştır. Örn. : "erinç – belki, öyle olabilir, olabilirdi". Günümüzde bu tür kelimelerin sayısı artmıştır. Örn. : çadavaş – olabilir, muhtemel; kiçi bodaarga – öyle olmalı; ışkaş, deg – mış gibi, herhalde vb.
Yenisey tipindeki anıtlarda bugüne kadar sadece tek ünleme rastlanmıştır: "yıta! – heyhat!". Yansıma kelimelere ise hiç rastlanmamıştır.
Çağdaş dillerde bu tür kelimeler çok yaygın olup yansıma kelimelerden türemiş olanlar da görülmektedir.

Örnekler:
Tuva dilindeki ünlemler:
Uyo – acı hissini belirtir; xaa! – hayranlık, şaşkınlık belirtir; dadayım! – korku, dehşet, ürperti belirtir; oyt! – aniden ortaya çıkma ifadesi; eçigey – üşüme ifadesi, çu-çu! – atı dehlemek için kullanılır; xöök-xöög – ineği çağırmak için kullanılır vb.
Yansıma kelimeler:
Ööle – ağlama ifadesi; mööle – ineğin bağırışı hakkında; aala – devamlı duymayıp tekrar soran kişi için kullanılır; a; xi-xi veya xa-xa – gülüş ifadesi; tıñ-tiñ – tel sesi ifadesi; kıñırt – çınlama ifadesi; kızaş de, kızaş kılın – kırmızı bir cismin parıltısı ifadesi; karaş de, karaş kılın – çok çabuk görünüp kaybolan siyah cisim hakkında; xerteñne – çok fazla dik yürüme ifadesi; oytañna – fazla yaslı yürüme hakkında.
Kırgız dilindeki ünlemler:
Töx – ah!; kokuy – oy! oy!; zır – (metalin çınlaması) yansıma sesi; dıydıy – tıknaz olmak.
Hakas dilindeki ünlemler:
Ax! – sıkıntı ve şaşkınlık ifadesi; yo! – sevinç, hayranlık, acı ifade eder; agaa! – sevinç ifadesi; küçük-küçük – eniği çağırmak için kullanılır.
Yansıma kelimeler:
xa-xa-xa – kahkaha taklidi; ap-ap-ap – köpek havlaması ifadesi; xıyır-xayır – bir cismin zik zaklı hareketini belirtir; toltay – ayakları açık durmak; añmay – ağzı açık kalmak, şaşkın şaşkın bakmak.
Şor dilindeki ünlemler:
ee! – ay!; pay-pay! – oha.
Yansıma kelimeler:
xa-xa – kahkaha taklidi; ap-ap – havlama taklidi.
Altay dilindeki ünlemler:
Kalak! – pişmanlık, korku, dehşeti belirtir; o d'ayla! – pişmanlık, üzgünlük, sıkıntı ifade eder; bataa! – hayranlık ifade eder.
Orhun-Yenisey yazıtlarında sadece birkaç bağlaç belirtilmiştir: yeme – ve, yine; tagı – ve, …de. .
Çağdaş dillerde değişik şekillerdeki birleşik cümlelerin ortaya çıkması ve gelişmesiyle bağlaçların sayısı da artmıştır.
Tuva. bolgaş, baza – ve; azı, iyikpe, çok bolza – veya, ya da; birle – bazen; a – ise; xarın – fakat; ınzalza-daa, ındıg bolza-daa, ıncalza cok – ancak, fakat, ise.
Kırg. cana, da – ve; tagı – …da; ce – veya; eger – eğer.
Hak. paza – ve, da, yine; daa, dee, taa, tee – bir de; alay, alay ba – veya, ya da; nime ze – veya, ya da; arsa, tañ – veya, ya; çe – fakat; tizeñ – ise.
Şor. paza – ve; ebeze – eğer.
Alt. emeze – veya, ya da, olmazsa, o zaman; baza – da, yine; deze – ise; d'e – e haydi; aysa – veya.

Fiiller

Yenisey döneminde olduğu gibi çağdaş Türk dillerinde de fiiller şu gruplara ayrılmaktadır:
1) Türk dillerinin takip edilen gelişme dönemlerinde ayrıştırılamayan yani kök durumundaki fiiller: kel, kil – gel; bar, pir – git, yönel vb.
2) Türemiş fiiller: (aşağıya bk.)
3) Birleşik fiiller: adırılmay itü – ayrılmadı, tike berdi – tespit etti vb.
Fiil oluşturma sistemi incelemekte olduğumuz ve diğer Türk dillerinde eskiden beri değişmeyerek kendi temelinde korunmuştur.
Yenisey anıtlarında rastlanan isimden fiil yapma eklerinin üçü de çağdaş dillerde korunmaktadır:
Yenis. –la, –le: başla- – başlamak, yerle- – mesken kılmak, bir toprağı yurt edinmek.
Tuva. –la, -le, -da, -de, -na, -ne: sugla- – su boyu gitmek, başta- – başlamak, acılda- – çalışmak, emne- – tedavi etmek.
Kırg. –la, -le, -lo, -lö, -da, -de, -do, -dö, -ta, -to, -tö: cañıla- – yenilemek, dayarda- – hazırlamak, başta- – başlamak.

Hak. –la, -le, -ta, -te, -na, -ne: sugula- – sulamak, kögle- – şarkı söylemek, paşta- – başlamak, imne- – tedavi etmek.
Şor. –la, -le, -ta, -te, -na, -ne: sugla- – sulamak, kögle- – şarkı söylemek, paşta- – başlamak, emne- – tedavi etmek.
Alt. –la, -le, -lo, -lö, -da, -de, -do, -dö, -ta, -te, -to, -tö: suula- – sulamak, toolo- – hesaplamak, örölö- – kalkmak, başta- – başlamak, işte- – çalışmak, otto- – otlamak, döptö- – tavsiye etmek, añda- – avlamak vb.
Yenis. –k, -ık, -ik, -uk, -ük: yoluk- – rastlamak.
Tuva. –k, -ık, -ik, -uk, -ük: çañçık- – alışmak, birik- – birleşmek.
Kırg. –k, -ık, -ik, -uk, -ük: coluk- – rastlamak.
Hak. –x, -k, -ıx, -ík, -ux, -ük: mayıx- – yorulmak, irík- – üzülmek, xarıx- – korkmak, pírík- – birleşmek, ürük- – telaşa düşmek.
Şor. –k, -ık, -ik, -uk, -ük: mayık- – zayıflamak, erik- – üzülmek, koruk- – korkmak, ürük- – hayran olmak, turuk- – durulmak.
Alt. –k, -ık, -ik, -uk, -ük: d'oluk- – rastlamak, erik- – özlemek, birik- – birleşmek.
Yenis. –a, -e: buña- – üzülmek, yarlıka- – emretmek, buyurmak.
Tuva. –a, -e, -ı, -i, -u, -ü: sana- – hesaplamak, ada- – adlandırmak, döze- – tevârüs etmek, bize- – keskinleştirmek, bayı- – zenginleşmek.
Kırg. –a, -e, -o, -ö: caşa- – yaşamak, cönö- – yönelmek.
Hak. –a, -e: sana- – hesaplamak, ada- – adlandırmak, töze- – döşemek, sermek.
Şor. –a, -e: sana- – hesaplamak, ada- – adlandırmak, töze- – döşemek, pize- – keskinleştirmek.
Alt. –a, -e, -ı, -i, -o, -ö: ada- – adlandırmak, tüne- – gecelemek, bayı- – zenginleşmek, d'olo- – yitmek, takip etmek, tözö- – döşemek, temel atmak.
Fakat çağdaş dillerde daha sonraları ortaya çıkan bazı yapım ekleri de vardır.
Örnek: -ar, -sın, -ay, -ra (Kırg. ak + ar = agar- – ağarmak, cakşısın- – iyileştirmek, çoñoy- – büyümek, alıñkıra- – alıcı olmak).
Anıtların dilinde ve çağdaş dillerde şu fiil çatıları görülmektedir:
1) Edilgen çatı:
Yenis. –l, -ıl, -il: adırıl- – ayrılmak, ayrı olmak, etil- – yetkin olmak.
Tuva. –l- ıl, -il, -ul, -ül: kadal- – batmak, adırıl- – ayrılmak, çarıl- – yarılmak, parçalamak, kezil- – kesilmiş olmak, orul- – parçalanmak, üzül- – kopmak.
Kırg. –l, -ıl, -il, -ul, -ül ("l" ile biten kelime köklerinden sonra -n, -ın): karal- – kontrol edilmiş olmak, cazıl- – yazılmış olmak, alın- – alınmış olmak, körül- – gözden geçirilmek, burul- – dönmek.
Hak. –l, -ıl, -íl: xazal- – batmak, çarıl- – ayrılmak, kizíl- – çakmak, takmak, üzíl- – ayrılmak, kopmak.
Şor. –l, -ıl, -il, -ul, -ül: kazal- – batmak, çarıl- – yarılmak, parçalanmak, ayrılmak, kezil- – çakmak, takmak, ugul- – duyulmak, orul- – parçalanmak, üzül- – ayrılmak, kopmak.
Alt. –l, -ıl, -il, -ul, -ül, ol, -öl : kadal- – batmak, darıl- – yarılmak, parçalanmak, kezil- – çakmak, takmak, ugul- – duyulmak, tögül- – dökülmüş olmak.
2) Dönüşlü çatı:
Yenis. –n, -ın, -in: katlan- – değmek, dokunmak.
Tuva. –n, -ın, -in, -un, -ün: maktan- – övünmek, kazın- – kazınmak, kezin- – kesilmek, yaralanmak, çun- – yıkanmak, körün- – görünmek.
Kırg. –n, -ın, -il, -un, -ün: cuun- – yıkanmak, açın- – açınmak, bolun- – olunmak.
Hak. –n, -ın, - ín (-un, -ün): maxtan- – övünmek, xazın- – hançerlenmek, kizín- – kesilmek, körín- – görünmek.
Şor. –n, -ın, -in, -un, -ün : paktan- – övünmek, kazın- – gömülmek, kezin- – kesilmek, çunun- – yıkanmak, körün- – görünmek.
Alt. –n, -ın, -in, -un, -ün, -on, -ön: maktan- – övünmek, d'unın- – yıkanmak, kezin- – kesilmek, körün- – görünmek, tudun- – tutunmak.
3) İşteş çatı:
Yenis. –ş, -ış, iş : tutış- – (ortak) tutuşmak, kaçış- – kaçışmak.
Tuva. –ş, -ış, -iş, -uş, -üş : bodaş- – beraber düşünmek, maktaş- – karşılıklı övmek, övüşmek, tıvış- – yardımlaşmak, keziş- – kesişmek, tuduş- – tutuşmak, körüş- – görüşmek.

Kırg. –ş, -ış, -iş, uş, -üş : cazış- – yazışmak, tutuş- – tutuşmak, dövüşmek.
Hak. –s, -ıs, -ís: maxtas- – karşılıklı övmek, kizís- – kesişmek.
Şor. –ş, -ış, -iş, -uş, -üş: paktaş- – karşılıklı övmek, kocış- – kaçışmak, keziş- – kesişmek, tuduş- – tutuşmak, körüş- – görüşmek.
Alt. –ş, -ış, -iş, -uş, -üş : ermekteş- – söyleşmek, beriş- – bölüşmek, tuduş- – dövüşmek, körüş- – bakışmak.
4) Ettirgen çatı:
Yenis. –t, -ur, -ür : ıglat- – ağlatmak, ölür- – ödürtmek, tüşür- – düşürtmek, indirtmek.
Tuva. –t, -ıt, -it, -ut, -üt, -ur, -ür, -tır, -tir, -tur, -tür, -dır, -dir, -dur, -dür, -gıs, -gis, -gus, güs: ıglat- – ağlatmak, dücür- – düşür-, kastır- – kazdırmak, kestir- – kestirmek, çagdır- – toplatmak, berdir- – verdirmek, turgus- – kaldırmak, körgüs- – göstermek.
Kırg. –dır, -dir, dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür, -r, -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er, or, -ör, -t vb. : aldır- – aldırmak, körüştür- – güreştirmek, kaçır- – kaçırmak, körsöt- – göstermek, akkız- – akıtmak.
Hak. –t, ır, -ír, -ur, -ür, -tır, -tír, -dır, -dír, -dur, -dür, -gıs, -gis, -gus, -güs: ıglat- – ağlatmak, tüzür- – düşürmek, indirmek, kizír- – nehirden karşıya geçirmek, xastır- – kazdırmak, çıgdır- – çıkarmak, pirdír- – verdirmek, turgıs- – kaldırmak, körgís- – göstermek, baktırmak.
Şor. –t, -ır, -ir, -ur, -ür, -tır, -tir, -tur, tür, -dır, -dir, -dur, -dür, -gıs, -gis, -gus, güs: ıglat- – ağlatmak, acır- – bir şeyin üzerinden geçirmek, koydurmak, kecir- – nehirden geçirmek, ucur- – ağaç kestirmek, kestirmek, tücür- – düşürmek, düşürtmek, kastır- – kazdırmak, çıgdır- – toplatmak, saklatmak, perdir- – verdirmek, tirgis- – canlandırmak, turgus- – kaldırmak, körgüs- – göstermek, göstertmek.
Alt. –t, -ır, -ir, -ur, -ür, -tır, -tir, -dır, -dir, -gıs, -gis, -gus, -güs: ıglat- – ağlatmak, acır- – dağdan aşırmak, keçir- – nehirden geçirmek, uçur- – uçurmak, tucur- – düşürmek, indirmek, kastır- – kazdırmak, kestir- – kestirmek, sındır- – kırdırmak, berdir- – verdirmek, turgıs- – kaldırmak, körgüs- – gördürmek, d'ürgüs- – yürütmek.
Olumsuz şekiller
Yenis. –ma, -me: kalma – kalma, bökme - tatma, ölürme – öldürme.
Tuva. –ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be, -va, -ve: çanma – dönme, xömme – gömme, kaspa – kazma, kespe – kesme, kalba – kalma, öltürbe – öldürme.
Kırg. –ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö: cazba – yazma, kelbe – gelme, bolbo – olma, bölbö – bölme, çıkpa – çıkma, ketpe – gitme, köçpö – göçme.
Hak. –ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be: nanma – dönme, kömme – gömme, xaspa – kazma, kispe – kesme, xalba – kalma, üdírbe – öldürme.
Şor. –ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be: nanma – dönme, kömme – gömme, kaspa – kazma, kespe – kesme, ölürbe – öldürme, kalba – kalma.
Alt. –pa, -pe, -po, -pö, -ba, -be, -bo, -bö: kaspa – kazma, kespe – kesme, öspö – büyüme, kalba – kalma, öltürbö – öldürme, köktöbö – dikme.
Çağdaş dillerde "-ma" ekinde fonetik değişiklikler gerçekleştiği görülmektedir.

Basit Zamanlı Fiiller
I. Emir Kipi
Fiil kök veya gövdeleriyle ifade edilmiş ve de edilmektedir.
Yenis. tab = Tuva. tıp = Kırg. , Hak. , Şor. , Alt. tap – bul.
Yenis. başla = Kırg. , Alt. başta = Hak. pasta = Şor. paşta (Tuva. egele) – başla.
Birkaç kişiye aşırı derece saygı ile veya normal olarak hitap etmenin çağdaş dillerde şu şekilleri vardır:
Tuva. –ıñar, -iñer, -uñar, -üñer, -ñar, ñer;
Kırg. –ıñız, -iñiz, -uñuz, -üñüz, -ñız, -ñiz, -ñuz, -ñüz;
Hak. –ñar, -ñer;
Şor. –aar, -eer, -laar, -leer;
Alt. –ıgar, -iger, -gılagar, -gileger, kılagar, -kileger.
Örnek:
Tuva. barıñar = Kırg. Barıñız (ve barıñızdar) = Hak. parñar = Şor. paraar = Alt. barıgar – gidiniz.
Bu şekillerin tamamı Türk dillerinin Yenisey sonrası gelişme döneminde ortaya çıkmıştır.

Yukarıdakilerden başka Kırgız dilinde "bargın – hadi git" şekli de vardır.
II. İstek Şekli
Tekil:
Yenis. –ayın, -eyin, -yın, -yin;
Tuva. –ayn, -eyn, -ıyn, -iyn, -uyn, -üyn;
Kırg. -ayın, -eyin, -oyun, -öyün, -yın, -yin, -yun, -yün;
Hak. –ım, -ím;
Şor. –ayın, -eyin, -ıyın, -iyin, -üyün;
Alt. –ayın, -eyin, -oyin, -yın, -yin.
Örnek:
Yenis. yolukayın – buluşayım, yüz yaşayın – yüz yıl yaşayayım; Tuva. barayn = Kırg. barayın = Hak. parim = Şor. barayın = Alt. barayın – gideyim.
Çoğul:
Yenis. –alım, -elim, -lım, -lim;
Tuva. –aalıñar, -eeliñer, -ıılañar, -iiliñer, uuluñar, -üülüñer;
Kırg. –alı, -eli, -olu, -ölü, -(y)-lı, -(y)-li, -(y)-lu, -(y)-lü (ve –alık, -elik vb.);
Şor. –aañ, - eeñ, -aañnar, -eeñner;
Hak. –añ, -eñ;
Alt. –alık, -elik, -olık, -ölik veya –alı, -eli, -olı, -öli.
Örnek:
Yenis. baralım = Tuva. baraalıñar = Kırg. baralı (ve baralık) = Hak. paraañ = Şor. paraaañ = Alt. baralık (ve baralı) – gidelim.
Yenisey grubundaki dillerde bu eklerin ası şekilleri değişmiştir. Farklı dillerdeki bu değişimi şu şekilde gösterebiliriz: -alık > -alı > -(y)-lı. Şorcada ise "–aañ" şeklindedir.
Gözden geçirdiğimiz tekil ve çoğul şekillerin yanı sıra Tuva dilinde bunlara benzer (ve yeni) –aal(ı), -eel(i), -ııl(ı), -iil(i), -uul(u), -üül(ü) ikilik ifade eden şekiller bulunmaktadır.
Örn. : baraalı – gidelim (ikimiz, birlikte).
III. İstek Şekli
Yenis. –zun, -zün;
Tuva. –zın, -zin, -zun, -zün, -sın, -sin, -sun, -sün;
Kırg. - sın, -sin, -sun, -sün;
Hak. –zın, -zín, -sın, -sín;
Şor. –zın, -zin, -zun, -zün, -sın, -sin, -sun, -sün;
Alt. –zın, -zin, -sın, -sin, -sun, -sün.
Örnek:
Yenis. barzun = Tuva. barzın = Kırg. barsın = Hak. parzın = Şor. parzın = Alt. barzın – gitsin.
Kırgız dilinde –zın > -sın; diğer dillerde ünlülerden ve yumuşak ünsüzlerden sonra eski şekil korunmakta sert ünsüzlerden sonra ise z > s değişimi gerçekleşmektedir.
IV. Dilek – Şart Şekli
Yenis. –gay, -gey;
Tuva. –gay, -gey, -kay, -key, -ay, -ey,
Kırg. . –gay, -gey, -goy, -göy, -kay, -key, -koy, -köy;
Hak. , Şor. . –gay, -gey, -xay, -kay, -key, -ay, -ey;
Alt. –gay, -gey, -goy, -göy, -kay, -key, -koy, -köy.
Örnek:
Yenis. bargay – gitseydi; Tuva. bargay men aan – tamam gideyim; Kırg. bargay elem – gitseydim; Hak. pargaybın – tamam gideyim; Şor. pargayım – tamam gideyim; Alt. bargayım – tamam gideyim.
Çağdaş dillerde bu şekil, aan (Tuva.), ele (Kırg.) gibi yardımcı kelimelerle de kullanılabilir.
V. Şart Şekli veya Kipi
Yenis. –sar, -ser;
Tuva. –za, -ze;
Kırg. –ca, -ce, -co, -cö;
Hak. –za, -ze, -sa, -se;
Şor. –za, -ze, -sa, -se;

Alt. –za, -ze, -zo, -zö, -sa, -se, -so, ,sö.
Örnek: Yenis. barsar = Kırg. barsa = Tuva. barza = parza = Şor. parza = Alt. barza – gitse.
Bazı dillerde ek başında bulunan "s" nin tonlulaşması ve dillerin tümünde "r" nin düşmesi söz konusudur. Tuva dilindeki bu şeklin çekimleri için şahıslara göre çekimler bölümüne bakınız.
VI. Belirli Geçmiş Zaman
Yenis. –tı, -ti, -dı, -di;
Tuva. –dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü;
Kırg. –dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü;
Hak. –dı, -dí, -tı, tí;
Şor. –dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü;
Alt. –dı, -di, , -tı, -ti.
Örnek:
Yenis. adırıltı – ayrıldı; bardı = Tuva. bardı = Kırg. bardı = Hak. pardı = Şor. pardı = Alt. bardı – gitti.
Bu ek eski şeklini korumakla beraber bazı dillerde yeni (dudaksıl) fonetik şekiller kazanmıştır.

Sıfat – Fiiller
Anıtların dilinde iki çeşit sıfat – fiil eki vardır: 1) –mış, -miş (geçmiş zaman) 2) –ar, -er (gelecek zaman).
Birinci gruba giren "–mış" eki Kırgız dilindeki "turmuş – hayat" kelimesinde olduğu gibi Yensey grubu dillerinde kalıplaşmış şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu ekin yerini Yenisey grubu dillerinde yaygın bir şekilde "–gan" eki almıştır (fonetik varyantlarıyla). Örnek:
Tuva. bargan = Kırg. bargan = pargan = Şor. pargan = Alt. bargan – giden.
Yenisey dilindeki -ar, -er (olumsuz şekli –ma, -z) sıfat - fiil ekleri yeni oluşumlarla (ır, -ir) çağdaş dillerde korunmaktadır:
Yenis. –r, -ar, -er ve –ma-z, -me-z;
Tuva. –r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür ve –ba-s, -be-s;
Kırg. –r, -ar, -er, -or, -ör ve –ba-s, -be-s, -bo-s, bö-s;
Hak. –r, -ar, -er ve –ba-s, -be-s, -pa-s, -pe-s;
Şor. –r, -ar, -er ve –ma-s, -me-s, -ba-s, -be-s, -pa-s, -pe-s;
Alt. –r, -ar, -er, -or, -ör ve –ba-z (ve –ba-s), -be-z, -bo-z, bö-z, -pa-z, -pe-z, -po-z, -pö-z.
Örnekler: Yenis. baraar = Tuva. baar = Kırg. barar = Hak. parar = Şor. parar = Alt. barar – gider, gidecek; Yenis. barmaz = Tuva. barbas = Kırg. barbas = Hak. parbas = Şor. parbas = Alt. barabas – gitmez.

Zarf – Filler
I. Şimdiki zaman:
Yenis. –a, -e ve –y
Tuva. –a ve –y
Kırg. –a, -e, -o, -ö ve –y
Hak. –a ve –y
Şor. –a ve –y
Alt. –a, -e, -o, -ö ve –y
Örnekler:
Yenis. bara = Tuva. bara = Kırg. bara = Hak. para = Şor. para = Alt. bara – gide (giderek).
Bazı dillerde olumsuz şekiller uzun ünlünün kazanılmasıyla oluşmuştur. Örn. : Şor. parbaan – gitmeyerek. Birleşik fiillerde kullanılmaya devam etmektedir: Yenis. tike bertim = Kırg. tige berdim – yerleştirdim vb.
II. –u, -ü, -yu, -yü. Çağdaş dillerin büyük bir bölümünde başka zarf-fiillerle değişmektedir (-p, -ıp). Örn. : Yenis. adırılu bardım = Şor. carılıp pardım – ayrıldım vb.
Tuva dilinde ünlü düştmekte ve ı, i, u, ü şeklinde yeniden ortaya çıkmaktadır: çılın + a = çınnı – ısınarak, körün + a = körnü – görünerek.

III. Geçmiş Zaman
Yenis. –p, -ıp, -ip, -up, -üp
Tuva. –p, -ıp, -ip, -up, -üp
Kırg. –p, -ıp, -ip, -up, -üp
Hak –p, -ıp, - íp
Şor. –p, -ıp, -ip, -up, -üp
Alt. –p, -ıp, -ip
Örnek:
Yenis. barıp = Tuva. barıp = Kırg. barıp = Hak. parıp = Şor. parıp = Alt. barıp – gidip.
Yenisey döneminde olduğu gübü bugün de birleşik fiillerin oluşmasına katkıda bulunmaktadırlar.
IV. Geçmiş Zaman
-pan, -ipen (barıpan – gidip, tegiben – dokunup). Bunlar günümüzde başka zarf-fiillerle değişmektedir.
Zarf-fiiller sistemi, Türk dillerinin şekillenmesi esnasında önemli derecede genişlemiştir. Yenisey döneminden sonra eski şekiller daha sık kullanılmakla beraber yeni şekiller de ortaya çıkmıştır. Kıgız dilinde –galı, -mayınça, dıça; Tuva dilinde –kaş, -pışaan, -kala, -payn; Hakas dilinde –galı, -ala; Şor dilinde –ala; Altay dilinde –ala, -gança, -kalı, -kacın vb. zarf-fiiller bu türdendir.
Kırgız dilinde (alıp kel, apkel – alıp gel, getir vb.) kadrosunda zarf-fiil bulunan birleşik fiillerin kullanım alanı genişlemiştir.
Ayrıca Ekim Devrimi sonrasında çeviri işlemlerinin artması ve şekil özelliklerinin gelişmesiyle yeni anlayışları ifade etmek için yardımcı fiiller geniş bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır(Türk dillerinde yapı olarak zaten , esas ve yardımcı fiillerle zarf-fiiller bir arada kullanılmakta idi. Kırg. bardım; barıp keldim – geldim; caza alamın – yazabilirim.).

Fiilden İsim Yapan Ekler:
Yenisey anıtlarında sayıları çok azdır. Fakat bunların daha fazla olabilme ihtimali de vardır. Yenisey anıtlarında aşağıdaki ekler saptanmıştır:
I. –g, -ıg, -ig, -ug, -üg, -k, -ık, -ik, -uk, -ük. Tuva dilinde –g, -ıg (manag – beklenti, bilig – bilgi); Kırgız dilinde –ıg > uu ya da –ıg > ık (bilüü - bilgi, ölük – ölü); Hakas dilinde –g, -k, -x, -ıg, -ıx (çarıx – ışık, Kırg. carık; Hak. çıılıg – toplantı); Şor dilinde (kecig – geçit) Altay dilinde Kırgız dilindeki gibi –ıg > -u (keçi – geçit) vb. şekillerde korunmaktadır.
II. –ş, -ış , -iş, -uş, -üş. Çağdaş dillerin çoğunda bazı fonetik değişikliklerle korunmaktadır: Yenis. agış – akım; Tuva. kızañnaş – şimşek; Kırg. kiriş – giriş; Hak. tanıs = Alt. tanış = Şor. tanış – tanıdık, tanış, tanışma; Şor. sargaş – yelpaze.
III. –duk, -dük. Günümüzde bu ekler sadece bazı dillerde kalıplaşmış şekilde az sayıdaki kelimelerde görülmektedir. Örn. : Kırg. kaldık – artık vb.
IV. –ga, -ge, -ka, -ke. Bu ekler bazı dillerde korunmaktadır. Kırg. , Şor. tabılga – buluntu (Tuva. – tıvış); Tuva. çurulga – resmetme; Alt. tutka – sap; d'orgo – atik (Kırg. corgo).
V. –mak, -mek. Bu ekler bazı dillerde fonetik değişikliklerle isimlerde korunmuşturlar. Kırg. tokmok – tokmak; tuzamax – köstek, aspax – dağ geçidi; Şor. paspak – taş rende; Alt. ukmak – söylenti, haber.
Bu ekler günümüzde bazı dillerde mastar görevini yerine getirmektedir (Özb. turmak – yaşamak) ve bundan başka gereklilik veya niyet anlamında kullanılmaktadır (Kırg. barmakçımın – ben gitmeliyim).
VI. –ç, -ıç, -iç, -uç, -üç. Bazı dillerde fonetik değişikliklerle korunmaktadır. Yenis. alıç – ganimet, başarı; Kırg. kubanıç – sevinç vb.
VII. –t, -ıt, -it, -ut, -üt. Kırg. toyut – yem, Şor. şıgıt – çıkış, Alt. bazıt – yürüyüş, çıgıt – çıkış.
Çağdaş dillerde yapım eklerinin, bunun yanında orta yüzyıllarda ortaya çıkan ve kısmen Moğolca'dan alınan fiillerden türetilmiş basit ve birleşik isimlerin sayısı Ekim Devriminden sonra artmıştır.
Tuva. –ıkçı, -ıışkın, -ımal, -kıış, -ılda vb. ; Kırg. – mık, -gın, -ay, -apak, - vb.; Hak. –x, -çı, -ın, -ma; Şor. –kın, -çak, -ın; Alt. –ıl, -n-tı, -gış vb. Hakas dilindeki "kultivirovat polarga- - yetiştirmek" şeklinin ortaya çıkması vb.

Kelime

Sayı Kategorisi

İncelemekte olduğumuz çağdaş dillerde (diğer dillerde de olduğu gibi) münferit nesneleri belirtmek için kullanılan tekil durumdaki isimlerin özel bir kalıpları yoktur. Örnek: Yenis. , Tuva. , Şor. , Hak. , Alt. , Kırg. ay – *ay*, *ay* (zaman belirten); Yenis. kadın, Tuva. katı, xatı, Hak. xastı, Şor. kastı – *kayınpeder*; Alt. ve Kırg. kayın – *kayın*.
Hayvanların, kuşların, bitkilerin vb. cisimlerin adları, onlardan birini belirtmek için kullanıldığı gibi tüm cisim veya türleri belirtmek için de kullanılmaktadır.
Böylece "at" kelimesi Yenisey dilinde "at" anlamında kullanılmakla birlikte tüm atları belirtmek için de kullanılmıştır. Bu durumun aynısı çağdaş Tuva dilindeki a't ve Kırgız, Şor, Altay, Hakas dillerindeki "at" (aynı anlamda) kelimesi için de geçerlidir: Tuva. xadıñ, Kırg. kayıñ, Hak. xazıñ, Şor. kazıñ, Alt. kayıñ – *kayın ağacı*(hem tekil hem de çoğul olarak bu ağacı ifade etmek için).
Orhun-Yenisey dilinde birleşik kelimeler ve topluluk isimleri bütünü ifade etmek için kullanılabiliyorlardı.
Fakat Yenisey metinlerinde bu türden örneklere az rastlanmıştır: örüñüm karam – *benim parlağım ve karam* yani *hayvan* (11, 45 numaralı anıtlar) ;
At kü – *söylenti*, *rivayet* (KT, 25).
Kırgızcadaki çay-pay – *çay* kelimesinde olduğu gibi Yenisey anıtlarında kelime grubunun ikinci öğesinin değişmesiyle tekrarlanan kelimeler gerçek anlamlarında kullanılmamışlardır.
Anlaşılan bu olay Türk dillerinde daha sonraları, daha çok Yenisey dilinin geniş bir şekilde yaygınlaştığı dönemde gelişmiştir.
Fakat birleşik kelimelerin oluşumu değişik dillerde kendine özgü nitelik kazanmıştır. Bununla birlikte Türk dillerinde topluluk anlamı vermek ya da çokluğun potansiyel karakterini ifade etmek için anlam bakımından birbirine yakın olan kelimeleri birleştirme geleneği gelişmeye devam etmiştir.
Tuva. ada-iye, Kırg. ata-ene (ve ata-eneler!), Alt. ada-ene, Şor. ada-ene(veya aba-ice), Hak. ada-ine – ebeveyn (anne baba).
Tuva. ugba-duñma – *kız kardeşler*, akı-duñba – *erkek kardeşler*.
Tuva. ayak-sava – *kap kacak*, Hak. ídis-xamıs, Alt. ayak-kazan – *kap kacak*; Şor. ayak-kacık – *tabak*, kaşık, Kırg. ayak-tabak – *kap kacak*.
Tuva. et-sep – *mal mülk*, Şor. pala-parka veya Kırg. bala-bakıra – *çoluk çocuk*.
Diğer taraftan Orta Asya ve Volga bölgesindeki Hakas ve diğer dillerde tekrar kelimelerini değiştirme yoluyla veya ikinci öğedeki ünsüzün tabakalaşması (onların arasında en çok kullanılanlar p, m) ile birleşik kelime oluşturma yöntemi yaygınlaşmıştır.
Örnekler: Kırg. kitep-mitep – *kitaplar*, it-mit – köpekler vb. "çay-pay – *çay*" örneğini yukarıda vermiştik.
Hak. anda-mında – *orada burada* vs. Benzer bir olay Tuva dili için de geçerlidir: arga-xarga – *yöntem*, *çare* ("x" türemiş), belek-selek – *hediye*, bogay-sugay – *kötü*, baylak-saylak – *zeginlik* (burada b ‖ p değil, b‖s) Fakat bu özellik için ünlü kaynaşması yöntemi de geçerlidir:
çay-suy – *çay*
kıs-kus – *kızlar*
nom-nam – *kitaplar*
xop-xap – *dedi kodu*
sook-saak – *soğuk*
tudug-tadıg – *inşaat*
belek-balak, belek-bulak – *hediye*
xeviz-xavız, xeviz-xuvuz – *halı*
kici-kacı, kici-kucu – *kişi*
xömür-xamır – *kömür*
bölgüm-balgım – *halka*
üp-ap – *mülk*
Aşağıdaki ünlülerin daha geniş bir şekilde değiştiği görülmektedir:

a – u
ı – u
o – a
u – a

e – a, u
i – a, u
ö - a
ü – a

Buna benzer bir oluşum Altay (tabır-tubır – *gürültü*) ve Hakas (salbax-sulbax – *yırtık*) dillerinde de görülmektedir. Tuva dilinde bu durum isimler maddesinde daha geniş bir şekilde gösterilmiştir.
Bunun yanısıra, Türk dillerinin tümünde olduğu gibi, Tuva dilinde aynı kelimelerin tekrarı söz konusudur.
Tuva. ırak-ırak – *çok uzak*,
bedik-bedik – *çok büyük*
Yenisey metinlerinde, sayı sıfatı alan isimlerin çokluk eki alması sadece tek örnekte görülmektedir.
Bu özellik çağdaş Türk dillerinde de korunmaktadır.
Yenis. tokuz er – *dokuz kişi*, Tuva. tos er, Kırg. toguz er vb.
Yenis. yeti böri ölirdim – *yedi kurt öldürdüm* (11 numaralı anıt), Tuva. çedi börü ölürdüm, Kırg. ceti börü ölürdüm vb.
V. V. Radloff ve bazı diğer bilim adamları "tarkat", "şadatıp" vb. kelimelerdeki "-t"nin oluşmasıyla ilgili olarak Moğolcadaki "-d" çokluk ekine dikkat çekmektedirler. Fakat bu oluşum Orhun – Yenisey döneminde yoktu ve Türk dilleri arasında da yaygınlaşmamıştır.
"-t" nin çokluk eki olarak korunduğu Dargat gibi etnonimler buna dahil ise de bunlara Moğolca'dan hazır şekilde geçen kökleşmiş bir oluşum olarak bakılabilir.
Muhtemelen Moğolca'daki "-t" çokluk eki Tuva dilindeki kelimelerde korunmuştur: kataat –*karının büyük akrabaları*, kenneet - küçük erkek kardeşlerin eşleri, küçük baldızlar, çurçaat – *karının erkek kardeşleri* vb.
Orhun – Yenisey anıtlarının dilinde çokluğu ifade etmek için çağdaş Türk dillerinde de korunan "-lar, -ler" eki kullanılmıştır. Fakat bu dillerin bazılarında, örneğin Özbek dilinin ünlü uyumuna uymayan ağızlarında bu ekin birden başlayarak (-lər), Yakutça'da on altıya (-lar, -ler, -lor, -lör, -dar, -der, -dor, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör, -nar, -ner, -nor, -nör) kadar uzanan değişik sayıda fonetik varyantları vardır ki bu ekler eklendiği gövdenin son hecesinine göre şekillenir.

Ele aldığımız dillerde bu ekin fonetik varyantları aşağıdaki gibidir:

Diller	**"-lar" ekinin varyantları**
1. Yensey dili	-lar, -ler (-L2, -L2R2)
2. Hakas dili	-lar, -ler, -tar, -ter, -nar, -ner
3. Şor dili	-lar, -ler, -tar, -ter, -nar, -ner
4. Tuva dili	-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter,-nar, -ner
5. Altay dili	-lar, -ler, -lor, -lör, -dar, -der, -dor, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör
6. Kırgız dili	-lar, -ler, -lor, -lör,-dar, -der, -dor, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör

Aşağıdaki şu dillerin varyantları birbirini tutmaktadır:
a) Hakasça ile Şorcada (6)
b) Kırgızca ile Altaycada (12)
Tuva dilinde "l > d, l > t, l > n" değişmelerinin 8 varyantı bulunmaktadır.
Aynı zamanda Yenseyce'deki "-lar, -ler" eki (iki varyant) ele aldığımız dillerin tümünde korunmaktadır.
Tuva, Şor ve Hakas dillerinde ünlünün değişmesine göre bu ekin iki türü vardır ("a – e" değişimiyle).
Yukarıda verilen ünlüye ve buna benzer eklere göre Tuva dili Yeniseyce'deki "a – e" değişimi kuralını korumakta iken Kırgız ve Altay dillerinde geniş ünlülerin yuvarlaklaşmasının artmasıyla bu kuralın iki varyantı ortaya çıkmıştır: "a – e – o – ö".

İsimlerin çoğul şekilleri

Orhun-Yenisey Dili	Tuva dili	Şor dili	Hakas dili	Kırgız dili	Altay dili
Atalar, adalar – *babalar*	adalar	adalar	adalar	atalar	adalar
Kızdar - *kızlar*	kıstar	kıstar	xızdar	kızdar	kıstar
Erler - *koclar*	erler	erler	irler	erler	erler
Koylor - *koyunlar*	xoylar	koylar	xoylar	koylor	koylor
Ögürler - *sürüler*	öörler	öörler	örler	üyürlör	üürler
Kullar - *köleler*	kuldar	kullar	xullar	kuldar	kuldar
Beller - *beller*	belder	peller	piller	belder	belder
Yollar - *yollar*	çoldar	çollar	çollar	coldor	d'oldor
Köller - *göller*	xölder	köller	köller	köldör	köldör
Taşlar - *taşlar*	daştar	taştar	tastar	taştar	taştar
İşler - *işler*	işter	işter	ístenístеr	işter	işter
Oklar - *oklar*	oktar	oktar	uxtar	oktor	oktor
Yükler - *yükler*	çü'kter	çükter	çükter	cüktör	d'ükter
Tonlar - *kürk*	tonnar	tonnar	tonnar	tondor	tondor
Künler - *günler*	xünner	künner	künner	kündör	künner

Tuva ve Kırgız dillerindeki ünsüzlere göre l > d > t, fakat Tuva dilinde l > n variyantı da var. Eğer ünlü ve ünsüzlerin asimilasyonunun Orhun döneminden sonra güçlendiği görüşünü temel alırsak, ele aldığımız çağdaş dillerdeki eklerin bir kısmının yeni fonetik varyantlar kazandıkları söylenebilir. "-lar" eki örneğinde bu sürecin gelişimi şu şekilde gösterilebilir:

Ünsüze göre

l	**l > t > n**	**l > d > t**	**l > d > t > n**
Yenisey dilinde	Hakas ve Şor dillerinde	Kırgız ve Altay dillerinde	Tuva dilinde

Ünlüye göre

a - e	**a – e – o – ö**
Yenisey, Tuva, Hakas ve Şor dillerinde	Kırgız ve Altay dillerinde

Dil oluşumlarının gelişmesindeki dengesizlik sonucu Kırgız ve Altay dilleri, ünlü değişiminin belirtilerine göre Tuva dilinden ve ele aldığımız diğer dillerden farklı olarak ayırdedici özellikler kazanmışlardır. Aynı zamanda ünsüz değişmelerindeki belirtilere göre Kırgız ve Altay dilleri bu tablodaki yerlerini korumuşlardır. Tuva dilinde ise l > n gibi yeni bir oluşum ortaya çıkmıştır.
Semantik bakış açısına göre "biz", ele aldığımız dillerdeki gramer değişiklikleriyle "siz" ve "onlar" zamirleri çokluk kategorisine aittirler:
Yenis. – biz, (siz), olar
Kırg. – biz, siler, alar
Tuva. – bis, siler, olar
Alt. – bis, sler, olar
Şor. – pis, siler, ılar

Hak. – pís, sirer, olar.
Aynı kategoriye bunlara uygun fiil çekim ekleri de girmektedir.

İyelik Kategorisi

Hem Yenisey anıtlarının dilinde hem de çağdaş Türk dillerinde nesnenin bir şahsa olan aitliğini belirtmek için iyelik ekleri kullanılmaktadır (Tabloya bakınız.).
Bu tipteki eki içeren bir isim yanına onu belirten şahıs zamirlerini veya 3. tekil şahıs ekini alan bir ismi (belirtici izafet durumundaki kelime grupları) alabilir.
Paralel olarak Tuva. meeñ a'dım, Kırg. menin atım – *benim atım* (şahıs aitliği mantıksal olarak vurgulanmaktadır) ve a'dım, atım şekilleri kullanılmaktadır. Anıtların dilinde genelde bağımsız olarak ifade edilen ve belirteçsiz I. Ve II. tekil şahıs iyelik ekini alan isimlere rastlanmaktadır.
Çağdaş dillerde belirteçler, tamlayan durumundaki şahıs zamirleri şeklinde görülmektedir. Eski dönemlerde olduğu gibi günümüzde de aşağıda gösterilen şekilde kullanılan tamlamalar çok yaygındır:
İsim + tamlayan hâli eki + III. tekil şahıs iyelik eki alan isim (belirtili) veya yalın durumdaki isim + III. tekil şahıs iyelik eki bulunan isim (belirtisiz) veya tamlayan eki ve aitlik eki almayan iki isim (meddenin cinsi, şekli ifade edildiğinde).
elimiñ beñgüsü – *benim halkımın* (*devletimin*) *ebediliği* (Yenis.); kırgız oglı – *Kırgız oğlu* (Suci); temir kapık – *demir kapı* (Orhun), çonumnuñ möñgezi, kırgıs oglu, demir xaalga (Tuva); elimdin mañgisi, kırgız uulu, temir darbaza (Kırg.) vb.

İyelik ekleri:

Şahıslar	**Diller**					
	Yenis.	**Hak.**	**Alt.**	**Tuva.**	**Şor.**	**Kırg.**
I. tekil şah.	-m -ım, -im (-M, -IM)	-m -m, ím	-m -ım, -im	-m -ım, -im, -um, üm	-m -ım, -im, -um, üm	-m -ım, -im, -um, üm
II. tekil şah.	-ñ -ıñ, -iñ (-Ñ)	-ñ iñ, íñ	-ñ -ıñ, -iñ	-ñ -ıñ, -iñ, -uñ, -üñ	-ñ -ıñ, -iñ, -uñ, -üñ	-ñ -ıñ, -iñ, -uñ, -üñ
III. tekil şah.	-sı, -si -ı, -i (S2I, -I)	-zı, zí -ı, -í	-zı, -zi -ı, -i	-zı, -zi, -zu, -zü -ı, -i, -u, -ü	-zı, -zi, -zu, -zü -ı, -i, -u, -ü	-sı, -si, -su, -sü -ı, -i, -u, -ü
I. çoğul şah.	-mız, -miz, -ımız, -imiz (-MZ, -MIZ)	-bıs, -bís -ıbız, íbís	-bıs, -bis -ıbıs, -ibis	-vıs, -vis, vus, -vüs -ıvıs, -ivis, -uvus, üvüs	-bıs, -bis, bus, -büs -ıbıs, -ibis, -ubus, übüs	-bız, -biz, buz, -büz -ıbız, -ibiz, -ubuz, übüz
II. çoğul şah.	-ñız, -niz -ıñız, -iñiz (ÑZ, - ÑIZ, -I ÑZ)	-ñar, -ñer -ıñar, - íñer	-gar, -ger -ıgar, -iger	-ñar, -ñer -ıñar, iñer -uñer, -üñer	-larıñ, -leriñ -tarıñ -teriñ -narıñ -neriñ	-ñar, -ñer, -ñor, -ñör, -ıñar, -iñer -uñar, -üñör
III. çoğul şah.	III. tekil şahısta olduğu gibi					

Örnekler

Orhun-Yenis.	**Tuva.**	**Kırg.**	**Anlamı**
atam, dam	adam	atam	babam
atañ, adañ	adañ	atañ	baban
atası, adası	adazı	atası	babası
atamız, adamız	adavız	atabız	babamız
atañız, adañız	adañar	atañız	babanız
		atañar	
atası, adası	adazı	atası	(onların) babası
eşim	ejim	eşim	arkadaşım, eşim
eşiñ	ejiñ	eşiñ	arkadaşın, eşin
eşi	eji	eşi	arkadaşı, aşi
eşimiz	ejiviz	eşibiz	arkadaşımız, eşimiz
eşiñiz	ejiñer	eşiñiz eşiñer	arkadaşınız, eşiniz
eşi	eji	eşi	(onların) arkadaşı, eşi
oglım	oglum	uulum	oğlum
oglıñ	ogluñ	uuluñ	oğlun
oglı	oglu	uulu	oğlu
oglımız	ogluvuz	uulubuz	oğlumuz
oglıñız	ogluñar	uuluñuz uuluñar	oğlunuz
oglı	oglu	uulu	(onların) oğlu
künim	xünüm	künüm	günüm
küniñ	xünüñ	künüñ	günün
küni	xünü	künü	günü
künimiz	xünüvüs	künübüz	günümüz
küniñiz	xünüñer	künüñüz künüñör	gününüz
küni	xünü	künü	(onların) günü

İncelemekte olduğumuz bazı dillerde p, t, k, s, ş ünsüzleri ile biten kelimelerden sonra ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde, şayet bu ünsüzler iki ünlü arasında kalıyorlarsa tonlulaşmaktadır. Bu olay Yenisey dilinde görülmemektedir.
Kırg. p > b, k > g : kap – *çuval*, kabı – *onun çuvalı*; ak – *akmak*, agım – *akım*.
Tuva. p > v, k > g, t > d, s > z, ş > j : sook – *soğuk*, soogu – *onun soğuğu*; a't – *at,* a'dı – *onun atı*, kıs – *kız*, kızı – *onun kızı*; daş – *taş*, dajı – *onun taşı*.
Bu olay diğer dillerin bazılarında da tipik bir özellik arz etmektedir. Bu olayla ve Tuva dilinde ek kök birleşmelerinde uzun ünlülerin oluşması ve "k, g" ünsüzlerinin düşmesiyle (dag – *dağ*, dag + ı = daa – *onun dağı* vb.) ilgili olarak fonetik olaylar bölümüne bakınız.
Yenisey dili ile karşılaştırmalı olarak Türk dillerinde tekil şahıs eklerinin morfolojik yapıları değişikliğe uğramamıştır: "-m" ve "-ñ" ekleri korunmuştur.
Tuva, Şor, Hakas ve Altay dillerinde ünlüden sonra gelen III. tekil şahıs eki tonlulaşmıştır (-sı > -zı). Kırgız dili ağızlarının çoğunda, Yeniseycede olduğu gibi, "-sı" arkaik variyantı korunmuştur. Fakat Kırgız dilinin kuzey ağızlarında "s"nin tonlulaştığı görülmekte ve incelenmekte olan ek burada "-zı" şeklini almaktadır. Bu olay Yeniseyde yaşayan Kırgızların atalarından bazılarının artık yok olmaya başlayan bu özelliği Tanrı dağlarına getirmesiyle açıklanabilir.
Yenisey anıtlarındaki 29 numaralı metnin (Altın-Köl anıtı) ikinci satırında "I K2 Z M A = ikizime – *benim ikizime"* şeklindedir. Burada III. tekil şahıs iyelik eki "-zi" ("-si" yerine) variyantının kullanıldığını tahmin etmekteyiz. Eğer böyle ise, daha Yenisey döneminde bazı ağızlarda iki ünlü arasında "s > z" tonlulaşması gerçekleşmiştir. Demek ki bu ekin iki

variyantı da var olmuş olabilir. Birinci ağız grubunda "-sı" (Kırgız dilinde ve Türk dillerinin çoğunda korunmuştur), diğerinde ise Tuva, Hakas, Şor ve Altay dillerinde yansıtılan "-zı" varyantı kullanılmıştır.
Çoğul iyelik eklerinde Yenisey kurallarından sapma görülmektedir. ilk olarak Yenisey dilindeki "-mız" yerine incelemekte olduğumuz dillerin tümünde "-bız, -bıs veya –vıs" kullanılmaktadır. Tuva dilinde "-vıs < -bız, -bıs", "b"nin zayıflaması sonucu ortaya çıkmıştır. Bunu bazı Türk dillerinde de görebiliriz. Örneğin, Kırgız dilindeki bazı ağılarda iki ünlü arasında bulunan "b" ve "p" zayıflamakta ve dudaksıllaşarak "v"ye yakın "B" şeklinde telaffuz edilmektedir: cazıp catabız > cazıBataBız – *yazıyoruz* (*şu anda*), bizdin atabız > bizdin ataBız – *bizim babamız*.
Tuva, Şor, Hakas ve Altay dillerinde "-bız" ekindeki "z"nin tonsuzlaşması sonucunda bu ek "-bıs, -vıs" şeklini almaktadır. Aynı olay Kırgız dilinin bazı ağızlarında da görülmektedir. Bu da şimdiki Tuva, Hakas, Şor ve Altaylıların atalarının Yenisey'de yaşadıkları dönemde yakın komşuluklarının neticesinde bazı Kırgız kabilelerinin ağızlarında görülen fonetik işlevlerin bir yansımasıdır.
Eğer "ben" varyantını "men"e göre daha arkaik sayarsak, incelemekte olduğumuz "-bız, -bıs, vıs" ekleri M. S. ilk bin yılın ortalarında şeklini değiştiren Yeniseyce'deki "-mız" ekine göre daha eskidir.
Orhun-Yenisey anıtlarının dilinde yaygın olan II. şahıs eki "-ñız", çağdaş dillerin çoğunda korunmuştur. Tuva, Şor dillerinde ve bazı başka dillerde bu ekin yerine "-ñar, -gar, -larıñ" ekleri kullanılmaktadır (tabloya bakınız). Kırgız dilinde "-ñız" eki II. tekil şahsa aitliği belirtir (muhataba saygı ile ifade edildiğinde). "sizin babanız" ifadesi Tuva ve Kırgız dillerinde şu şekildedir: *sizin babanız* (*bir kişiye*) = Kırg. atañız, Tuva. adañar; *sizin babanız* (birkaç kişiye *saygıyla ifade edildiğinde*) = Kırg. atañızdar, Tuva. adañar; *sizin babanız* (*birkaç kişiye*) = Kırg. atañar, Tuva. adalarıñar veya diyalektlerde adalarıgar. Kırgız dilinde "-ñar" eki sadece birkaç kişiye hitap edildiğinde kullamılmaktadır. Böylece iki dilde de bu ekin anlamında bazı değişiklikler olmuştur (Tuva. –iki fonksiyon, Kırg. –bir fonksiyon).
İncelemekte olduğumuz çağdaş dillerin tümünde II. çoğul şahıs ekine olan aitliği belitmek için "l"nin düşmesiyle (Tuva ve Altay dillerinin batı ağızlarında ñ > ng > g, yani ñlar > gar) "-ñ + lar" eki (veya "-lar + ñ" – Şor dilinde) kullanılmaktadır.
Tabloda da gösterildiği gibi Yenisey dilindeki bazı ağızlarda incelemekte olduğumuz eklerin ünlü uyumuna göre iki çeşidi bulunmaktadır (-ım, -im). Aynı varyantlar Hakas ve Altay dillerinde de korunmaktadır.
Yenisey dilinin diğer bazı ağızlarında ise dudaksıllaşmış ünlüler (-ım, -im, -um, -üm) yaygındır. bu durum Tuva, Şor ve Kırgız dillerinde de görülmektedir.
Anıtların dilinde "siz" zamiri ile iyelik ekinin birleşmesine sık rastlanmaktadır. bununla birlikte bu birleşme çağdaş dillerin bir çoğunda yagın değildir. "ol", "siler", "olar", "bo – *bu*" zamirlerini, belirtilen eklerle birleştiren ve yukarıda gösterilen eski yöntem Tuva dilinde korunmaktadır: oom ("ol"dan) – *onum*(*benim olan o),* ooñ – onun, oozu – onunki, silerim – benim olan siz, olarım – *benim olan onlar*, olarıñ – *senin olan onlar*, oları – *onun olan onlar*, moom – *benim olan bu*, mooñ – *senin olan bu*, moozu – *onun olan bu*, moovus – *bizim olan bu*, mooñar – *sizin olan bu*.
Belirtildiği gibi Türk dillerinin bazılarında aitliği ifade etmek için tarihi kurama göre birleşik ve kökleşmiş veya kökleşmeye başlayan –nıkı, -nıyı, -nıı (değişik fonetik varyantlarıyla birlikte) şekillerinin yardımıyla oluşan bir başka yöntem yaygındır. Bu, tamlayan hâlinin "-nıñ" ekiyle (ilgi hâli) ilgi sıfatının oluşması için "-kı, -gı, -xı" eklerinin birleşmesine kadar gitmektedir.
Hak. mini (minín'-gi) – *benim*, sini (sinín'-gí) - *senin* vb.
Bu iki ek, yani "-nıñ" ve "-kı" ekleri Yenisey anıtlarının dilinde geniş bir yaygınlaşmış ve çağdaş Türk dillerinde korunmuştur. Fakat bu eklerin "-nıkı" şeklindeki birleşimine Yenisey metinlerinde rastlanmamıştır. İncelemekte olduğumuz tüm dillerde yukarıda verdiğimiz oluşum yüklem görevini üstlenmektedir.
Kırg. Bu at Acıbaydıkı – *bu at Acıbay'ınkidir*.
Alt. Bu attar bistiyi – *bu atlar bizimdir*.
Tuva. Bo a't akımnıı – *bu at abimindir*.
Bo nom seeñin – bu kitap senin, Ol mal bistin – *o hayvan bizim* vb.

Bazı dillerde tümleç yerine de kullanılabilir.
Kırg. Biz Acıbaydıkına bardık – *Biz Acıbay'ınkine gittik* (*onun evine, ailesine*);
Tuva. Düün silerninge çordum – *ben dün sizinkilere gittim*.
Yenisey dilinde "-nıkı" ekinin varlığını şartlı olarak kabul etsek bile Tuva, Kırgız ve bazı başka dillerde bu ek ilk olarak fonetik varyantların (ikiden onikiye) çoğalmasıyla ve ikinci olarak da Tuva dilinde öğelerin birleşmesiyle ("-ñ" ve "-k"nin düşmesiyle –nıñ + -kı, -nıı) kendi gelişimini sürdürmüştür. Verilen şekil Yenisey döneminden sonra oluşmuşsa da aynıdır. İncelemekte olduğumuz dillerde bu ek aşağıdaki gibidir:
Kırg. –nıkı, -niki, -nuku, -nükü, -gıkı, -diki, -duku, - dükü, -tıkı, -tiki, -tuku, -tükü.
Şor. –nıyı, -niyi, -nuyu, -nüyü, -dıyı, -diyi, -duyu, -düyü, -tıyı, -tiyi, -tuyu, -tüyü.
Alt. –nıyı, -niyi, -dıyı, -diyi, -tıyı, -tiyi.
Tuva. –nıı, -nii, -nuu, -nüü, -dıı, -dii, -duu, -düü, -tıı, -tii, -tuu, -tüü.
Hak. –nii, -tii.
Karakteristik örnekler:
Kırg. meniki, Şor. **meniyi**, Alt. **meniyi**, Tuva. **meeñii**, Hak. **mini** – *benimki*.
Kırg. atanıkı, Şor. **adanıyı**, Alt. **adanıyı**, Tuva. **adanıı**, -Hak. **adanii** – *babanınki*.

Çekim Şekilleri

Orhun-Yenisey metinlerinde verilen çekim sistemlerinin temel morfolojik özellikleri çağdaş Türk dilleinde bazı değişikliklerle tekrarlanmaktadır. Bu dillerde isim çekiminin üç çeşidi de korunmaktadır.

1) İyelik eki olmadan,

2) İyelik ekiyle,

3) Zamirlerle.

İyelik eksiz isim çekimleri

Yalın hâl, ek almamış ve almamaktadır. Yenis. **adak** – *ayak, ayaklar;* Tuva. **adak** – *bir şeyin alt kısmı*; Şor. **azak** – *ayak, ayaklar;* Hak. **azax** – *ayak, ayaklar;* Kırg. **ayak** – *ayak* (Alt. **adak** – *son*). İncelemekte olduğumuz dillerin tümünde **at** (Tuva. a't) vb.
Tamlayan (ya da iyelik) hâlinin oluşmasında Yenisey dilinde iki ek kullanılmaktadır: **1)** ünlülerden sonra –nıñ, -niñ **2)** ünsüzlerden sonra ise –ıñ, -iñ. Adanıñ – *babanın*, eliñ – *halkın*, kabile birliğinin, devletin.
İsim çekiminin bu iki şekli güneybatı grubundaki dillerde korunmuştur. Tuva, Kırgız, Şor, Hakas, Altay dillerinde ve bazı başka dillerde "-nıñ" refleksiyle "–nıñ" ve "–ıñ" ekleri birbirine benzemektedir(bazı fonetik değişikliklerle). Kırgız dilinde "-nıñ > -nın" değişimi görülmektedir.
Orhun-Yenisey dilinde Türk-Moğol belirtme hâli eki "-ıg, -ig, -g" yaygındır. Örn. : Sekiz adaklıg barımıg üçün a yılkı tüketi bardım, anta bökmedim a yıta, örüñümig a karamıg azıdım a (11 numaralı anıt, 3. satır) – *Sekiz ayaklı* (*tok*, *hızlı*?) *hayvanımın sayesinde ben rahat yol alıyordum* (*seyahat ediyordum*), *fakat bundan da zevk alamadın, ne yazık ki ben aydınlığı da karanlığı da ne görebiliyorum ne de duyabiliyorum* (*gündüze* ve *geceye*. S. Y. Malov'a göre: *kendi sürüme*). Burada "barımıg" (bar – ım – ıg), "örüñümig" (örüñ – ım – ıg), "karamıg" (kara – m – ıg) kelimeleri belirtme hâlinde verilmiştir. "-ıg" eki Uygur yazısı anıtlarında da kullanılmıştır. Çoğunlukla (Altın Yaruk) "Altın Işık" sudurunda. (Çince'den Uygurca'ya 10. yüzyılda çevrilmiş olup 17. yüzyılda da kopyalanmıştır).
Fakat bu ek bazı dillerde yaygınlaşmamıştır veya çok hızlı bir şekilde kullanımdan düşmüştür. Bu ekin daha yaygın olan "-ın, -nı" ekleriyle değiştirilmesi daha Yenisey döneminde başlamıştır. Çünkü bazı anıtlarda (örn. 15, 24, 28, 31, 48 numaralı vb.) tekil şahıs iyelik eklerinde ve şahıs zamirlerinde aslında Türkçe kökenli olan bu ekler net bir şekilde gösterilmiştir. Örn. : "Bizni erkilig adırtı (28) – *Bizi güçlü ayırdı*", "Buñka taşın beñkün tikerben (48) – Onun kederine bengü taş dikiyorum" vb.

"-nı, -ni" eki (fonetik varyantlarıyla) Tuva, Kırgız dillerinde ve diğer birçok dilde belirtme hâlini ifade etmek için yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.
Yenisey tipindeki –ga, -ka, -ge, -ke ekleri çağdaş Türk dillerinin çoğunda korunmaktadır. Fakat bu eklerin fonetik özelliklere göre çeşitli akustik varyantları olabilir.
Yenis. Kañ Altuga – *Altu babaya*, edgüge – *iyiye*, yagıka – *düşmana*, bizke – *bize* vb.
Hakas dilinde ünlülerden ve "ñ" ünsüzünden sonra "-ga" ekinin yerine "-a, -e" kullanılmaktadır: tura – a = turaa – *eve*, töge – e = tögee - *kütüğe* vb.
Tuva dilinde bu ekin dört varyantı da korunmaktadır. Kırgız dilinde ise bu ekin fonetik varyantlarının sayısı sekizdir.
Bu şekilden başka Orhun anıtlarının dilinde yön gösterme anlamında –(y)a, -(y)e ve "-garu, -gerü" (ilgerü – ileri) vb. oluşumlar kullanılmıştır.
Bu oluşumlardan sonuncusu, çağdaş dillerde az sayıdaki kalıplaşmış kelimelerde korunmaktadır: Tuva. işkeeri – *içeri*, taşkaarı – *dışarı*; Şor. taşkaarı; Kırg. içkeri, tışkarı ve ilgeri – *ileri*, cogoru – *yukarı*; Alt. içkeri, tışkarı vb.
Tuva, Hakas ve Şor dillerinde yön gösterme hâli şekillenmiş durumdadır:
Tuva. –dıva, -dive, -duva, -düve, -tıva, -tive, -tuva, -tüve veya –ça, -je (adañdıva, adañje – *babana*; xöldüve, xölje – *göle*); Todjin diyalektinde bu şekillere –gıdı, -gidi, -gudu, -güdü, -kıdı, -kidi, -kudu, -küdü ekleri denk gelmektedir: adañgıdı, xölgüdü vb.
Hakas dilinde –zar, -zer, -sar, -ser (turazar – *eve*, kölzer – *göle*, atsar – *ata*) ekleri yaygınlaşmıştır. "boyunca, -a kadar" anlamlarında Hakaslar tarıfında –ça, -çe, -ca, -ce ekleri de kullanılmıştır: çolca – *yol boyunca*.
Altay dilinde ise "-ça" eki sınır, seviye belirtmek için kullanılmaktadır: sençe – *senden* (*boy olarak*).
Şor dilinde ise –debe, -tebe (tag debe – *dağa*) son takısı kullanılmaktadır. Fakat uzunluk ve görelik anlamında –ça, -çe, -ca, -ce şekilleri de kullanılmaktadır(tagca – *dağa göre*, *dağca*). Aynı zamanda Şorlar –zaarı, -saarı (kölzaarı – *göle*) şeklini de kullanmaktadırlar.
Orhun-Yenisey dilindeki –da, -ta bulunma hâli eki (veya bulunma-zaman hâli) çağdaş türk dillerinde korunmaktadır. Fakat bu hâl ekinin kullanım alanı biraz değişmiştir. Bunun sebebi Yenisey anıtlarının dilinde ayrılma hâlinin olmamasıdır.
O dönemde –ga ve -da ekleri çağdaş dillerde kendi anlamları dışında oranlı fiillerin ve ayrılma hâlinin fonksiyonunu yerine getirmektedir.
Onuncu ve daha sonraki yüzyıllarda Uygur yazısıyla yazılmış anıtlarda, daha sonraları Çağatay dilinde olduğu gibi, "-dín" ayrılma hâli eki yeterince kullanılmakta idi.
Türk dillerinde ayrılma hâli tahmini olarak M. S. ilk bin yılın sonlarıyla ikinci bin yılın başlarında şekillenmeye başlamıştır.
Tuva ve Kırgız dillerinde bu hâl "-dan" şeklini almıştır (Türk dillerinin çoğunda olduğu gibi). Hakas, Şor ve Altay dillerinde ise "-dañ" olarak değişmiştir.
Türk dillerinde ve diğer dillerde gramer kaynaklarının gelişmesindeki düzensizlik çekim sistemini etkilemiştir: Yenisey döneminde ayrılma hâli yoktu fakat bunlardan birincisi teşekkül ettiğinde kaybolan "-ın" vasıta hâli eki mevcuttu. (kışın – *kışın*, közin – *gözle* vb.).
Sadece kalıplaşmış veya az sayıdaki oluşumlarda "-ın" ekinin izleri korunmaktadır: Kırg. kışında- kışın, cazında – *baharda*; Tuva. kıjın – *kışın*, çazın – *baharın*, çayın – *yazın*, küzün – *güzün*; Türkiye Türkçesi'nde kışın, yazın vb.
Enstrümental veya daha geniş anlamıyla vasıta hâlinin fonksiyonu Türk dillerinde yok olmamış fakat türlü değişikliklere uğrayan "birle – *birlikte*" son takısının yardımıyla analitik unsur olarak ifade edilmeye başlamıştır.
Yenis. birle (at birle – *atla*),
Tuva. bile (a't bile),
Şor. bıla, bile, pıla, pile, mıla, mile –ba, -be, -pa, -pe, -ma, -me (at pıla, at-pa),
Alt. bıla, bile, -la, -le (at bıla, at-la),
Kırg. menen (at menen),
Hak. –nañ, -neñ (atnañ),
Kaz. –ben, pen, men (at pen),
Özb. bilən (ot bilən),
Türkiye Türk. ile, -la, -le (at ile, atla).
Yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır ki bazı dillerde bu son takı, ekleşme eğilimindedir

veya ekleşmiştir. Yani hâl şeklini almıştır.
Çağdaş dillede korunan Yenisey ad durum ekleri aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi değişik fonetik şekiller almıştır:

İyelik eksiz isim çekim şekilleri
Tamlayan hâli (iyelik hâli)
Yenis. –ıñ, -iñ, -nıñ, -niñ (-Ñ, -N Ñ)
Hak. –nıñ, -níñ, -tıñ, -tíñ
Alt. –nıñ, niñ, dıñ, -diñ, tıñ, -tiñ
Tuva. –nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ, -dıñ, -diñ, -duñ, -düñ, -tıñ, -tiñ, -tuñ, -tüñ
Şor. –nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ, -dıñ, -diñ, -duñ, -düñ, -tıñ, -tiñ, -tuñ, -tüñ
Kırg. –nın, -nin, -nun, -nün, -dın, -din , -dun, -dün, -tın, -tin, -tun, -tün.

Yönelme hâli (bazı dillerde yönelme-yöngösterme hâli)
Yenis. –ga, -ge, -ka,-ke (-GA, -G2A, -KA, -K2A)
Hak. –ga, -ge, -ka, -ke, -a, -e
Alt. –ga, -ge, -go, -gö, -ka, -ke, -ko, -kö
Tuva. –ga, -ge, -ka, -ke
Şor. –ga, -ge, -ka, -ke, -a, -e
Kırg. –ga, -ge, -go, -gö, -ka, -ke, -ko, -kö

Yön gösterme hâli (bazı dilerde)
Orhun. –garu, -gerü (-GRU, -G2R2Ü)
Hak. –zar, -zer, -sar, -ser
Tuva. –dıva, -dive, -duva, -düve, -tıva, -tive, -tuva, -tüve veya –çe, -je. Aynı zamanda
Todcin. –gıdı, -gidi, -gudu, -güdü, -kıdı, -kidi, -kudu, -küdü
Şor. –zaara, -saara (diyalektlerde –zaarı, -saarı; kısaltılmış şekli –zaa, -saa) ve –ça, -çe, -ca, -ce.
Kırgız ve Altay dillerinde yön gösterme hâli ya "-ga" yönelme hâli ile ya da yine yönelme hâlini ve başka halleri alan değişik son takıların yardımıyla gösterilmektedir. Gramerde ise bu hâl gösterilmemektedir.

Belirtme hâli
Yenis. –ıg, -ig (G, G2) ve bazen –n, -ın, -in, nı, -ni (N, N2, NI, N2I) şekli kullanılmıştır. Aşağıya bakınız (iyelik ekli çekimler ve zamirler).
Hak. –nı, -n, -tı, -tí
Alt. –nı, -ni, -dı, -di, -tı, -ti
Tuva. –nı, -ni, -nu, -nü, -dı, di, -du, -dü, ,tı, -ti, -tu, -tü
Şor. –nı, -ni, -nu, -nü, -dı, di, -du, -dü, ,tı, -ti, -tu, -tü
Kırg. ––nı, -ni, -nu, -nü, -dı, di, -du, -dü, ,tı, -ti, -tu, -tü

Bulunma hâli
Yenis. –da, -de, -ta, -te (-D, -D2, -DA, -D2A, -TA, -T2A)
Hak. –da, -de, -ta, -te
Tuva. –da, -de, -ta, -te
Şor. –da, -de, -ta, -te
Kırg. –da, -de, -do, -dö, -ta, -te, -to, tö
Alt. –da, -de, -do, -dö, -ta, -te, -to, tö

Çıkma hâli
Yenis. (yoktur)
Hak. –dañ, -deñ, -tañ, -teñ, -nañ, -neñ
Tuva. –dan, -den, -tan, -ten
Şor. –dañ, -deñ, -tañ, -teñ
Kırg. –dan, -den, -don, -dön, -tan, -ten, -ton, -tön
Alt. –dañ, -deñ, -doñ, -döñ, -tañ, -teñ, -toñ, -töñ, -nañ, -neñ, -noñ, -nöñ.

Enstrümantal veya vasıta hâli ve onun fonksiyonları
Yenis. –ın, -in (-IN, -IN2, -N, -N2)
Hak. –nañ, -neñ
Alt. "bıla, bile" son takısı ve –la, -le eki
Şor. "bıla, bile, pıla, pile, mıla, mile" son takısı ve –ba, -be, -pa, -pe, -ma, -me ekleri
Tuva. "bile" son takısı.
Örnekler
Yenisey, Kırgız ve Tuva dillerindeki ada, ata – *baba*; kız, kıs – *kız*; taş, daş – *taş*; er – *erkek*; koy, xoy – *koyun*; ögür, üyür, öör – *sürü*; iş – *iş;* kul – *köle*; yük, jük, çü'k – *yük* isimlerinin çekimleri:

İsmin halleri	**Diller**		
	Yenisey dili	**Tuva dili**	**Kırgız dili**
1	**2**	**3**	**4**
Yalın hâl	ada, ata	ada	ata
İlgi hâli	adanıñ, atanıñ	adanıñ	atanın
Yönelme hâli	adaga, ataga	adaga, adaaa	ataga
Yön eki	adagaruu, atagaruu	adaje	---
Belirtme hâli	adag, atag	adanı	atanı
Bulunma hâli	adada, atada	adada	atada
Ayrılma hâli	---	adadan	atadan
Yalın hâl	taş	daş	taş
İlgi hâli	taşıñ	daştıñ	taştın
Yönelme hâli	taşga, taşka	daşka	taşka
Yön eki	taşgaru	daşçe	---
Belirtme hâli	taşıg	daştı	taştı
Bulunma hâli	taşda, taşta	daşta	taşta
Ayrılma hâli	---	daştan	taştan
Yalın hâl	er	er	er
İlgi hâli	eriñ	erniñ	erdin
Yönelme hâli	erke, erge	erge	erge
Yön eki	ergerü	erje	---
Belirtme hâli	erig	erni	erdi
Bulunma hâli	erte, erde	erde	erde
Ayrılma hâli	---	erden	erden
Yalın hâl	koy	xoy	koy
İlgi hâli	koyıñ	xoynuñ	koydun
Yönelme hâli	koyka, koyga	xoyga	koygo
Yön eki	koygaru	xoyke	---
Belirtme hâli	koyıg	xoynu	koydu
Bulunma	koyta, koyda	xoyda	koydo

hâli			
Ayrılma hâli	---	xoydan	koydon
Yalın hâl	ögür	öör	üyür
İlgi hâli	ögüriñ	öörnüñ	üyürdün
Yönelme hâli	ögürke	öörge	üyürgö
Yön eki	ögürgerü	öörje	---
Belirtme hâli	ögürig	öörnü	üyürdü
Bulunma hâli	ögürte, ögürde	öörde	üyürdö
Ayrılma hâli	---	öörden	üyürdön
Yalın hâl	kız	kıs	kız
İlgi hâli	kızıñ	kıstıñ	kızdın
Yönelme hâli	kızka, kızga	kıska	kızga
Yön eki	kızgaru	kısçe	---
Belirtme hâli	kızıg	kıstı	kızdı
Bulunma hâli	kızta, kızda	kısta	kızda
Ayrılma hâli	---	kıstan	kızdan
Yalın hâl	iş	iş	iş
İlgi hâli	işiñ	iştiñ	iştin
Yönelme hâli	işke, işge	işke	işke
Yön eki	işgerü	işçe	---
Belirtme hâli	işig	işti	işti
Bulunma hâli	işte, işde	işte	işte
Ayrılma hâli	---	işten	işten
Yalın hâl	kul	kul	kul
İlgi hâli	kulıñ	kulduñ	kuldun
Yönelme hâli	kulka, kulga	kulga	kulga
Yön eki	kulgaru	kulçe	---
Belirtme hâli	kulıg	kuldu	kuldu
Bulunma hâli	kulta, kulda	kulda	kulda
Ayrılma hâli	---	kuldan	kuldan
Yalın hâl	yük	çu’k	cük
İlgi hâli	yükiñ	çu’ktüñ	cüktün
Yönelme hâli	yükge, yükke	çü’kke	cükkö
Yön eki	yükgeri	çü’kçe	---
Belirtme hâli	yükig	çü’ktü	cüktü
Bulunma hâli	yükde, yükte	çü’kte	cüktö
Ayrılma hâli	---	çü’kten	cüktön

İncelemekte olduğumuz bütün dillerde, çokluk eki almış (-lar vb.) olan isimlerden sonra gelen ad durum ekleri "r" ile biten isimlerden sonraki gibi ekleşirler. :
Tuva. adalar – *babalar*, adalardıñ, adlarga, adalarje, adalarda, adalardan;
Hak. adalar, adalardıñ, adalarga, adalarzar, adalanı, adalarda, adalardañ, adalarnañ;
Şor. adalar, adalardıñ, adalarga, adalarzaarı, adalardı, adalarda, adalardañ, adalarba;
Alt. adalar, adalardıñ, adalarga, adalardı, adalarda, adalardañ, adalarga;
Kırg. atalar, atalardın, atalarga, atalardı, atalarda, atalardan.
-lar, -ler, -lor, -lör, -dar, -der, -dor, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör, -nar, -ner, -nör eklerindeki ünlüler ve ve hâl eklerindeki ünlüler her dilin kendi özelliklerine uyarak değişmektedir.
Örnek:
Tuva. söster,sösteriñ,sösterge vb.
Hak. söster, sösterniñ, sösterge
Şor. söster, sösterdiñ, sösterge
Alt. söster, sösterdiñ, söstörgö
Kırg. sözdör, sözdördün, sözdörgö.

İyelik Ekleriyle İsim Çekimleri:
Orhun-Yenisey dilinde tekil iyelik ekleriyle isimlerin çekimleri özel bir yapıya sahipti. Bununla ilgili olarak iki görünüş bulunmaktadır: I. ve II. tekil şahıs ekleri çekiminin şemasındaki bazı farklılıklar (-m, -n) ve III. tekil şahıs iyelik eki bulunan isimlerin özel çekimleri (-ı, -sı).
I. ve II. tekil şahıs eki kullanıldığında belirtme hâli eki "-ıg" şeklinde değil "-ın" şeklinde ifade edilmektedir (Tabloya bakınız). Bu olay Türk dilin yapım eki sistemine uymayan "-ıg" eki genizsi niteliğin göstergesidir.
Orhun-Yenisey anıtlarının dilinde I. ve II. tekil şahıs iyelik ekiyle beraber kullanılan iki çeşit yönelme-yön gösterme hâli eki vardır:

1. –ka, -ke, -ga, -ge : 11, 4, 9, 51 numaralı metinlerde, Köl İç Çor, Ongin, Tonyukuk, Köl Tigin, Bilge Kağan anıtlarında.
2. –a, -e : 3, 7, 8, 13, 15, 27, 44, 45 numaralı metinlerde. Bazı anıtlarda (1, 29, 41) bu eklerin her iki çeşidine de rastlanmıştır. -a ekinin –ka, -ga eklerinden oluştuğunu var sayarsak, -ka, -ga eklerinin daha arkaik olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte aynı haldeki bu art zamanlı varyantları diyalekt görünüşler olarak kabul edebiliriz.
Edebî Tuva dilinde ve onun ağızlarının çoğunda "-m-ga" şekli yaygındır. Fakat Todcin diyalektinde –(m)-a şekline de rastlanmaktadır. Hakas, Şor ve Altay dillerinde de –ga, -a eklerinin her ikisi bulunmaktadır.
Edebî Kırgız dilinde ve onun ağızlarının çoğunda ikinci şekil yani –a (iyelik ekinden sonra) yerleşmiş durumdadır. Güney ağızlarında –(m)-ga şekline de rastlanmaktadır. Bu olay Uygur ve Özbek dilleriyle de karşılaştırılabilir. Bu dillerde bu olay çok doğaldır. (Bu dillerde isimlerin iyelik ekli ve iyelik eksiz çekimleri aynıdır: toşgə ve toşimgə - *taşa*, *taşıma*). İncelemekte olduğumuz dillerin herbirinin fonetik özelliklerine göre aynı ekler değişik akustik şekillerde kullanılmaktadır (-nıñ ve -dın şeklindeki tamlayan hâli, -nı ve –dı belirtme hâli, -dan ve nañ ayrılma hâli vb.). Bununla beraber şemada yansıtılmayan ünlü uyumlarını da göz önünde bulundurmamız gerekir.
İncelemekte olduğumuz altı dilde ve diğer Türk dillerinin çoğunda III. tekil şahıs iyelik ekine göre isim çekimi kendine has birtakım özelliklere sahiptir.

I.**tekil şahıs iyelik eki alan isimlerin çekim şekilleri:**

İsmin halleri	**Diller**					
	Yenis.	**Hak.**	**Şor.**	**Alt.**	**Tuva.**	**Kırg.**
Yalın	-m	-m	-m	-m	-m	-m
	-ım	-ım	-ım	-ım	-ım	-ım
	-im	-ím	-im	-im	-im	-im

	---	---	-um	---	-um	-um
	---	---	-üm	---	-üm	-üm
Tamlayan	-m-ıñ; -m-iñ	-m-nıñ	-m-nıñ	-m-nıñ	-m-nıñ	-m-dın
		-m-níñ	-m-niñ	-m-niñ	-m-niñ	-m-din
			-m-nüñ		-m-nuñ	-m-dun
			-m-nüñ		-m-nüñ	-m-dün
	-ım-ıñ	-ım-niñ	-ım-nıñ	-ım-nıñ	-ım-nıñ	-ım-dın
	-im-iñ	-m-níñ	-im-niñ	-im-niñ	-im-niñ	-im-din
	---	---	-um-nuñ	---	-um-nuñ	-um-dun
	---	---	-üm-nüñ	---	-üm-nün	-üm-dün
Yönelme	-m-ka, -m-ke	-m-ga, -m-ge	-m-ga, m-ge	-m-ga, m-ge	-ma-ga, -m-ge	-m-a, -m-e
	-m-a, -m-e	-m-a, -m-e	-m-a, -m-e	-m-go, -m-gö	-m-a, -m-e	-m-o, -m-ö
				-m-a, -m-e		
				-m-o, -m-ö	-ım-ga, -ım-a	
	-ım-ka	-ım-ga, -ım-a	-ım-ga, -ım-a	-ın-ga, -ım-a	-im-ge, -im-e	-ım-a
	-im-ke	-m-a, m-e	-im-ge, im-e	-im-ge, -im-e	-um-ga, -um-a	-im-e
	----	---	-um-ga, -um-a	---	-üm-ge, -üm-e	-um-a
	---	---	-üm-ge, -üm-e	---	-m-ge	-üm-ö
Yön eki	(-m, -ım, -im)	-mzar, -mzer	-mzaara	---	-ım-ge	---
	-ñaru, -ñeru	-ımzar	-ımzaara	---	-im-ge	---
	(-garu'dan)	-ímzer	-imzaara	---	-im-çe	---
		---	-umzaara	---	-um-ça	---
		---	-umzaara	---	-üm-çe	---
Belirtme	-m-ın, -m-in	-m-nı, -m-ní	-m-nı, -m-ni	-m-dı, -m-di	-m-nı, -m-ni	-m-dı, -m-di
			-m-nu, -n-nü		-m-nu, -n-nü	-m-du, -n-dü
	-ım-ın	-ım-nı	-ım-nı	-ım-dı	-ım-nı	-ım-dı
	-im-in	-ím-ní	-im-ni	-im-di	-im-ni	-im-di
	---	---	-um-nu		-um-nu	-um-du
	---	---	-üm-nü		-üm-nü	-üm-dü
Bulunma	-m-ta, -m-te	-m-da, -m-de	-m-da, -m-de	-m-da, -m-de	-m-da, -m-de	-m-da, -m-de
				-m-do, -m-dö	---	-m-do, -m-dö
	-ım-ta	-ım-da	-ım-da	-ım-da	-ım-da	-ım-da
	-im-te	-ím-de	-im-de	-im-de	-im-de	-im-de
	---	---	-um-da	---	-um-da	-um-da
	---	---	-üm-de	---	-üm-de	-üm-dö
Ayrılma	---	-m-nañ	-m-nañ	-m-nañ	-m-dan	-m-dan,
		-m-neñ	-m-neñ	-m-neñ,		-m-den,
				-m-noñ,	-m-den	-m-don,
				-m-nöñ		-m-dön

	---	-ım-nañ	-ım-nañ	-ım-nañ	-ım-den	-ım-dan
	---	-ím-neñ	-im-neñ	-im-neñ	-im-den	-im-den
	---		-um-nañ	---	-um-dan	-um-dan
	---	---	-üm-neñ	---	-üm-den	-üm-dön
Vasıta	-m-ın, -m-in	-m-nañ,	-m-ma,	-m-la,	(-m bile	(-m menen
		-m-neñ	-m-me	-m-le		
				-m-lo, -m-lo		
	-ım-ın	-ım-nañ	-ım-ma	-ım-la	-ım bile	-ım menen
	-im-in	-ím,neñ	-im-me	-im-le	-im bile	-im menen
	---		-um-ma	---	-um bile	-um menen
	---		-üm-me	---	-üm bile)	-üm menen)

Not: II. tekil şahıs iyelik eki bulunan isimlerin çekimleri de aynı şekildedir.

I. tekil şahıs iyelik eki bulunan isimlerin çekimlerine örnekler(Yen. , Kırg. , Şor. taş; Hak. tas; Tuva. daş – taş)

İsmin Halleri	**Diller**					
	Yenis.	**Tuva.**	**Hak.**	**Şor.**	**Alt.**	**Kırg.**
Yalın hâli	taşım	dajım	tazım	tajım	tajım	taşım
Tamlayan hâli	taşımıñ	dajımıñ	tazımnıñ	tajımnıñ	tajımnıñ	taşımdın
Yönelme hâli	taşımka taşıma	dajımga ve dajıma	tazıma tazımga	tajımga tajıma	tajımga tajıma	taşıma ---
Yön eki	taşımñaru	dajımçe	tazımzar	tajımzaara	---	---
Belirtme hâli	taşımın	dajımnı	tazımnı	tajımnı	tajımnı	taşımdı
Bulunma hâli	taşımta	dajımda	tazımda	tajımda	tajımda	taşımda
Ayrılma hâli	---	dajımdan	tazımnañ	tajımneñ	tajımñañ	taşımdan
Vasıta	taşımın	(dajım bile)	tazımnañ	tajımma	tajımla	(taşı menen)

III. tekil şahıs iyelik eki alan isimlerin çekim şemaları:

	Diller					
İsmin Halleri	**Orhun-Yenisey**	**Hak.**	**Alt.**	**Şor.**	**Tuva.**	**Kırg.**
Yalın	-(s)ı	-(z)ı	-(z)ı	-(z)ı	-(z)ı	-(s)ı
	-(s)i	-(z)í	-(z)i	-(z)i	-(z)i	-(s)i
	---	---	---	-(z)u	-(z)u	-(s)u
	---	---	---	-(z)ü	-(z)ü	-(s)ü
Tamlayan	-(s)ı-nıñ	-(z)ı-nıñ	-(z)ı-nıñ	-(z)ı-nıñ	-(z)ı-nıñ	-(s)ı-nın
	-(s)i-niñ	-(z)í-níñ	-(z)i-niñ	-(z)i-niñ	-(z)ı-niñ	-(s)i-nin
	---	---	---	-(z)u-nuñ	-(z)u-nuñ	-(s)u-nun
	---	---	---	-(z)ü-nüñ	-(z)ü-nüñ	-(s)ü-nün
Yönelme	-(s)ı-ñ-a	-(z)ı-n-ga	-(z)ı-n-ga	-(z)ı-n-ga	-(z)ı-n-ga	-(s)ı-n-a
		-(z)ı-n-a	-(z)ı-n-a	-(z)ı-n-a,		
	-(s)i-ñe	-(z)í-n-ge	-(z)i-n-ge	-(z)i-n-ge	-(z)i-n-ge	-(s)i-n-e
	---	-(z)í-n-e	-(z)i-n-e	-(z)i-n-e		

	---	---	---	-(z)u-n-ga	-(z)u-n-ga	-(s)u-n-a
		---	---	-(z)u-n-a		
				-(z)ü-n-ge	-(z)ü-n-ge	-(s)ü-n-ö
				-(z)ü-n-e		
Yön eki	-(s)ı-ñaru	-(z)ı-n-zar	---	-(z)ı-n-zaara	-(z)ı-n-çe	---
	-(s)i-ñerü	-(z)í-n-zer	---	-(z)i-n-zaara	-(z)i-n-çe	---
	---	---	---	-(z)u-n-zaara	-(z)u-n-çe	---
	---	---	---	-(z)ü-n-zaara	-(z)ü-n-çe	---
Belirtme	-(s)i-n	-(z)ı-n	-(z)ı-n	-(z)ı-n	-(z)ı-n	-(s)ı-n
	-(s)i-n	-(z)í-n	-(z)i-n	-(z)i-n	-(z)i-n	-(s)i-n
	---		---	-(z)u-n	-(z)u-n	-(s)u-n
	---	---	---	-(z)ü-n	-(z)ü-n	-(s)ü-n
Bulunma	-(s)ı-n-ta	-(z)ı-n-da	-(z)ı-n-da	-(z)ı-n-da	-(z)ı-n-da	-(s)ı-n-da
	-(s)i-n-te	-(z)í-n-de	-(z)i-n-de	-(z)i-n-de	-(z)i-n-de	-(s)i-n-de
	---	---	---	-(z)u-n-da	-(z)u-n-da	-(s)u-n-da
	---	---	---	-(z)ü-n-de	-(z)ü-n-de	-(s)ü-n-dö
Ayrılma	---	-(z)ı-nañ	-(z)ı-n-nan	-(z)ı-nañ	-(z)ı-n-dan	-(s)ı-n-dan
	---	-(z)í-neñ	-(z)i-n-neñ	-(z)i-neñ	-(z)ı-n-an	-(s)ı-n-an
	---	---	---	---	-(z)i-n-den	-(s)i-n-den
	---	---	---	---	-(z)i-n-en	-(s)i-n-en
	---	---	---	-(z)u -nañ	-(z)u-n-dan	-(s)u-n-dan
	---	---	---	---	-(z)u-n-an	-(s)u-n-an
	---	---	---	-(z)ü-neñ	-(z)ü-n-den	(-(s)ü-n-dön)
	---	---	---	---	-(z)ü-n-en	-(s)ü-n-ön
Vasıta	-(s)ı-n	-(z)ı-nañ	-(z)ı-la	-(z)ı-ba	---	---
	-(s)i-n	-(z)í-neñ	-(z)i-le	-(z)i-be	---	---
	---		---	-(z)u-ba	---	---
	---		---	-(z)ü-be	---	---

III. tekil şahıs iyelik eki alan isimlerin çekimlerine örnekler:

İsmin Halleri	**Diller**					
	Yen.	**Tuva.**	**Hak.**	**Şor.**	**Alt.**	**Kırg.**
Yalın	Taşı	Dajı	Tazıñ	Tajı	Tajı	Taşı
Tamlayan	Taşınıñ	Dajınıñ	Tazınıñ	Tajınıñ	Tajınıñ	taşının
Yönelme	Taşıña	dajınga	Tazınga Tazına	Tajınga Tajına	Tajınga Tajına	Taşına
Yön eki	Taşıñaru	Dajınçe	Tazınzar	Tajınzaara	---	---
Belirtme	Taşın	Dajın	Tazın	Tajın	Tajın	Taşın
Bulunma	Taşınta	Dajında	Tazında	Tajında	Tajında	Taşında
Ayrılma	---	Dajından Dajınan	Tazınañ	Tajınañ	Tajınnañ	taşınan
Vasıta	taşın	(Dajı bile)	tazınañ	tajıba	tajıla	(Taşı menen)

Not: Ünsüzlerle ve –ı, -zı ekleriyle sona eren isimlerin çekimleri de aynı şekildedir.

Gerçi bu tip çekimlerdeki tamlayan hâli ekleri kendine özgü bir yapı içermemektedir. İncelemekte olduğumuz dillerin tümünde belirtme hâlinin kısaltılmış şekli (-nı yerine –n)

korunmuştur.
Yenisey dönemi de dahil yönelme ve bulunma hâlinde iyelik ve hâl eklerinin arasında yardımcı ses "–n" kullanılmakta idi. Yardımcı "–n" sesi, incelemekte olduğumuz dillerde aynı durumlarda korunmakta ve ayrılma hâlinde de kullanılmaktadır.
Bu durumda iyelik ekinin bileşimine giren ve "-sın, -ın" şeklinde gösterilen "-n"nin onarılacağı tahmini Yenisey ve Orhun anıtlarındaki bilgilerde ve incelenmekte olan çağdaş dillerin beşinde de tasdik edilmemiştir. Bu dillerin hiçbirinde yalın halde belirtilen ek sonunda "-n" sesi bulunmamaktadır.
III. tekil şahıs iyelik ekine göre çekimlenen isimler gibi yapısında yardımcı "n" sesi bulunduran -nıkı ekiyle oluşturulan isimler de çekimlenmektedir:
Kırg. anıkı – *onun*, *ona ait*, anıkının, anıkını, anıkın, anıkında, anıkınan.
Tuva. Çeçekmanıı – *Çeçekme'ye ait, onun evi, ailesi*; Çeçekmanıınıñ, Çeçekmanıınga, Çeçekmanıın, Çeçekmanıında, Çeçekmanıından.
Şor. kozannıyı – t*avşan,* kozannıyınıñ, kozannıyınga, kozannıyın, kozannıyında, kozannıyınañ.
Bir başka olguyu da örnek olarak gösterebiliriz: ol, al – *o, öteki* ve bu, bo – *bu* zamirlerinin çekiminde "n"nin belirmesi.
Kırg. al + da = anda – *orada* ve *onda*,
bu + da = munda, mında – *burada*, *bunda*,
Tuva. ol + da = ında – *orada*, *onda*,
bu + da = mında – *bunda*, *burada*,
Şor. ol + da = anda – *orada*, *onda*,
Po + da = mında – *burada*, *bunda*.
Gösterilen durumların tümünde "-sın" onarılması söz konusu değildir. Yenisey şekli –ı-ñ-a"nın "ı-n-ga"dan oluştuğu görülmektedir. yani "ınga > -ıña basamağından ("n"nin "g"nin düşmesiyle "ñ"ye dönüşmesi).
Tuva dilinde ek birleşmelerinde daha arkaik varyant korunmaktadır. Yani –ı-n-ga, -sı-n-ga ekleri. Hakas, Şor ve Altay dillerinde (diyalektlerde) ise her iki tür de korunmaktadır: -ı-n-ga, -sı-n-ga ve –sı-n-a, -ı-n-a. Edebî Kırgız dilinde ve onun ağızlarının çoğunda ek durumundaki "g" yitirilmiştir. Sonuçta eski –ı-n-ga, sı-n-ga ekleri –ı-n-a ve –sı-n-a eklerine dönüşmüştür.
İncelemekte olduğumuz çağdaş dillerde çıkma hâli eki, iyelik ekileriyle çekimlendiğinde fonetik değişikliklere uğramaktadır. Böylece Tuva dilinde –ı-n-dan ve –ı-n-an ekleri bir arada görülmektedir. Altay dilinde –ı-n-dañ ekinin –ı-n-nañ dönüştüğü açıktır (yardımcı "n"nin etkisiyle "d"nin nazallaşması gerçekleşmiştir). Hakas, Şor ve Kırgız dillerinde ise nazallaşmış "d"nin yardımcı "n"ile birleşmesi gerçekleşmiştir (Bununla beraber Kırgız dilinde "taşından" varyantı da korunmuştur.
Aşağıdaki taboda Tuva ve Kırgız dillerindeki isimlerin iyelik ekleriyle çekimleri gösterilmiştir. Tabloya hâl eklerinin bütün fonetik varyantlarını yansıtacak şekildeki kelimeler alınmıştır. Örnek: añ – *av hayvanları*, *canavar*; e't , et – *et*; ok – *ok*, *kurşun*; xöl, köl – *göl*; ır – *şarkı*; kiji, kişi – *kişi*; kuş – *kuş*; düp, tüp – *dip*.

I. tekil şahıs iyelik ekleriyle

İsmin Hâlleri	**Diller**	
	Tuva Dili	**Kırgız Dili**
Yalın	añım	añım
	e'dim	etim
	ogum	ogum
	xölüm	kölüm
	ırım	ırım
	kijim	kişim
	kujum	kuşum
	düvüm	tübüm
Tamlayan	añımnıñ	añımdın

	e’dimniñ	etimdin
	ogumnuñ	ogumdun
	xölümnüñ	kölümdün
	ırımnıñ	ırımdın
	kijimniñ	kişimdin
	kujumnuñ	kuşumdun
	düvümnüñ	tübümdün
Yönelme	añımga	añıma
	e’dimge	etime
	ogumga	oguma
	xölümge	kölümö
	ırımga	ırıma
	kijimge	kişime
	kujumga	kuşuma
	düvümge	tübümö
Yön gösterme	añımçe	---
	e’dimçe	---
	ogumçe	---
	xölümçe	---
	ırımçe	---
	kijimçe	---
	kujumçe	---
	düvümçe	---
Belirtme	añımdı	añımdı
	e’dimni	etimdi
	ogumnu	ogumdu
	xölümnü	kölümdü
	ırımnı	ırımdı
	kijimni	kişimdi
	kujumnu	kuşumdu
	düvümnü	tübümdü
Bulunma	añımda	añımda
	e’dimde	etimde
	ogumda	ogumda
	xölümde	kölümdö
	ırımda	ırımda
	kijimde	kişimde
	kujumda	kuşumda
	düvümde	tübümdö
Ayrılma	añımdan	añımdan
	e’dimden	etimden
	ogumdan	ogumdan
	xölümden	kölümden
	ırımdan	ırımdan
	kicimden	kişimden
	kujumdan	kuşumdan
	düvümden	tübümdön

II. tekil şahıs iyelik ekleriyle

	Diller

İsmin Hâlleri	Tuva dili	Kırgız
Yalın	añıñ	añıñ
	e’diñ	etiñ
	oguñ	oguñ
	xölüñ	kölüñ
	ırıñ	ırıñ
	kijiñ	kişiñ
	kujuñ	kuşuñ
	düvüñ	tübüñ
Tamlayan	añıñnıñ	añıñdın
	e’diñniñ	etiñdin
	oguñnuñ	oguñdun
	xölüñnün	kölüñdün
	ırıñnıñ	ırıñdın
	kijiñniñ	kişiñdin
	kujuñnuñ	kuşuñdun
	düvüñnüñ	tübüñdün
Yönelme	añıñga	añıña
	e’diñge	etiñe
	oguñga	oguña
	xölüñge	kölüñö
	ırıñga	ırıña
	kijiñge	kişiñe
	kujuñga	kuşuña
	düvüñge	tübüñö
Yön eki	añıñçe	---
	e’diñçe	---
	oguñçe	---
	xölüñçe	---
	ırıñçe	---
	kijiñçe	---
	kujuñçe	---
	düvüñçe	---
Belirtme	añıñnı	añıñdı
	e’diñni	etiñdi
	oguñnu	oguñdu
	hölüñnü	kölüñdü
	ırıñnı	ırıñdı
	kijiñni	kişiñdi
	kujuñnu	kuşuñdu
	düvüñnü	tübüñdü
Bulunma	añıñda	añıñda
	e’diñde	etiñde
	oguñda	oguñda
	xölüñde	kölüñdö
	ırıñda	ırıñda
	kijiñde	kişiñde
	düvüñde	tübüñdö
Ayrılma	añıñdan	añıñdan
	e’diñden	etiñden
	oguñdan	oguñdan

	xölüñden	kölüñdön
	ırıñdan	ırıñdan
	kijiñden	kişiñden
	kujuñdan	kuşuñdan
	düvüñden	tübüñdön

III. tekil şahıs iyelik ekleriyle

İsmin Hâlleri	**Diller**	
	Tuva dili	**Kırgız dili**
Yalın	añı	añı
	e'di	eti
	ogu	ogu
	hölü	kölü
	ırı	ırı
	kijizi	kişisi
	kuju	kuşu
	düvü	tübü
Tamlayan	añınıñ	añının
	e'diniñ	etinin
	ogunuñ	ogunun
	hölünüñ	kölünün
	ırınıñ	ırının
	kijiziniñ	kişisinini
	kujunuñ	kuşunun
	düvünüñ	tübünün
Yönelme	añınga	añına
	e'dinge	etine
	ogunga	oguna
	hölünge	kölünö
	ırınga	ırına
	kijizinge	kişisine
	kujunga	kuşuna
	düvünge	tübünö
Yön eki	añınçe	---
	e'dinçe	---
	ogunçe	---
	hölünçe	---
	ırınçe	---
	kijizinçe	---
	kujunçe	---
	düvünçe	---
Belirtme	añın	añın
	e'din	etin
	ogun	ogun
	hölün	kölün
	ırın	ırın

	kijizin	kişisin
	kujun	kuşun
	düvün	tübün
Bulunma	añında	añında
	e’dinde	etinde
	oguda	ogunda
	hölünde	kölündö
	ırında	ırında
	kijizinde	kişisinde
	kujunda	kuşunda
	düvünde	tübündö
Ayrılma	añından	añınan
	e’dinden	etinen
	ogundan	ogunan
	hölünden	kölünön
	ırından	ırınan
	kijizinden	kişisinen
	kujundan	kuşunan
	düvünden	tübünön

Not: -zı, -zi, -zu, -zü (Tuva dilinde), -sı, -si, -su, -sü (Kırgız dilinde) eklerinden sonra gelen hâl ekleri, bu eklere göre fonetik değişikliklere uğrarlar.

I. çoğul şahıs iyelik ekleriyle

İsmin Halleri	**Diller**	
	Tuva dili	**Kırgız dili**
Yalın	añıvıs	añıbız
	e’divis	etibiz
	oguvus	ogubuz
	xölüvüs	kölübüz
	ırıvıs	ırıbız
	kijivis	kişibiz
	kujuvus	kuşubuz
	düvüvüc	tübübüz
Tamlayan	añıvıstıñ	añıbızdın
	e’divistiñ	etibizdin
	ogovustuñ	ogubuzdun
	xölüvüstüñ	kölübüzdün
	ırıvıstıñ	ırıbızdın
	kijivistiñ	kişibizdin
	kujuvustuñ	kuşubuzdun
	düvüvüctüñ	tübübüzdün
Yönelme	añıvıska	añıbızga
	e’deviske	etibizge
	oguvuska	ogubuzga
	xölüvüske	kölübüzgö
	ırıvıska	ırıbızga
	kijiviske	kişibizge
	kujuvuska	kuşubuzga
	düvüvücke	tübübüzgö

Yön	añıvısçe	---
	e’divisçe	---
	oguvusçe	---
	xölüvüsçe	---
	ırıvısçe	---
	kijivisçe	---
	kujuvusçe	---
	düvüvücçe	---
Belirtme	añıvıstı	añıbızdı
	e’divisti	etibizdi
	oguvustu	ogubuzdu
	xölüvüstü	kölübüzdü
	ırıvıstı	ırıbızdı
	kijivisti	kişibizdi
	kujuvustu	kuşubuzdu
	düvüvüctü	tübübüzdü
Bulunma	añıvısta	añıbızda
	e’diviste	etibizde
	oguvusta	ogubuzda
	xölüvüste	kölübüzdö
	ırıvısta	ırıbızda
	kijiviste	kişibizde
	kujuvusta	kuşubuzda
	düvüvücte	tübübüzdö
Ayrılma	añıvısbıstan	añıbızdan
	e’divisten	etibizden
	oguvustan	ogubuzdan
	xölüvüsten	kölübüzdön
	ırıvıstan	ırıbızdan
	kijivisten	kişibizden
	kujuvustan	kuşubuzdan
	düvüvücten	tübübüzdön

II. çoğul şahıs iyelik ekleriyle

	Diller	
İsmin Halleri	**Tuva dili**	**Kırgız dili**
Yalın	añıñar	añıñar
	e’diñer	etiñer
	oguñar	oguñar
	xölüñer	kölüñör
	ırıñar	ırıñar
	kijiñer	kişiñer
	kujuñar	kuşuñar
	düvüñer	tübüñör
Tamlayan	añıñarnıñ	añıñardın
	e’diñerniñ	etiñerdin
	oguñarnıñ	oguñardın
	xölüñerniñ	kölüñördün
	ırıñarnıñ	ırıñardın
	kijiñerniñ	kişiñerdin

	kujuñarnıñ	kuşuñardın
	düvüñerniñ	tübüñördün
Yönelme	añıñarga	añıñarga
	e’diñerge	etiñerge
	oguñarga	oguñarga
	xölüñerge	kölüñörgö
	ırıñarga	ırıñarga
	kijiñerge	kişiñerge
	kujuñarga	kuşuñarga
	düvüñerge	tübüñörgö
Yön	añıñarce	---
	e’diñerce	---
	oguñarce	---
	xölüñerce	---
	ırıñarce	---
	kijiñerce	---
	kujuñarce	---
	düvüñerce	---
Belirtme	añıñarnı	añıñardı
	e’diñerni	etiñerdi
	oguñarñı	oguñardı
	xölüñerni	kölüñördü
	ırıñarnı	ırıñardı
	kijiñerni	kişiñerdi
	kujuñarnı	kuşuñardı
	düvüñerni	tübüñördü
Bulunma	añıñarda	añıñarda
	e’diñerde	etiñerde
	oguñarda	oguñarda
	xölüñerde	kölüñördö
	ırıñarda	ırıñarda
	kijiñerde	kişiñerde
	kujuñarda	kuşuñarda
	düvüñerde	tübüñördö
Ayrılma	añıñardan	añıñardan
	e’diñerden	etiñerden
	oguñardan	oguñardan
	xölüñerden	kölüñördön
	ırıñardan	ırıñardan
	kijiñerden	kişiñerden
	Kujuñardan	Kuşuñardan
	düvüñerden	tübüñördön

Not: 1) Kırgız dilinde –ñız, -ñiz, -ñuz, -ñüz (“sizin”, bir kişiye saygı ifadesi); -ñızdar, -ñizder, -ñuzdar, -ñüzdör (“sizin”, birden fazla kişiye hitap ifadesi) ekleri bulunmaktadır. Bu eklerin bulunduğu isimlerden sonra gelen ekler ünlü uyumu kuralına göre birleşirler: añıñız, añıñızdın; kölüñüz, kölüñüzdün; añıñızdar, añıñızdardın, kölüñüzdör, kölüñüzdördün vb.
2) III. çoğul şahıs iyelik eki tekil şahıslardaki gibi (añı – *onun canavarı*, *onların canavarı*; Tuva. düvü – *onun dibi*, *onların dibi*; Kırg. tübü) ya da –lar-ı (Tuva. añnarı, düpteri; Kırg. añdarı, tüptörü vb.) eklerinin birleşmesiyle gösterilebilir.
Bunlara benzer birleşmeler III. tekil şahıs iyelik ekini alan isimler gibi çekilirler.

ÇEKİMLER

Daha Yenisey döneminde yüklemin belirtilmesi için iki çeşit biçimlendirici oluşmuştur.
İlk olarak, isimlere, isim–fiillere ve dolaylı bilgilere dayanacak olursak "-sar" şart ekine şahıs zamirleri eklenmektedir. Bu – çok eski yöntem – fiil çekim eklerinin çoğunun şahıs zamirlerinden oluştuğuna görsel bir kanıttır. Örneğin: "Üçin Külüg Tirig ben (3) – *Ben Üçin Külüg Tirig'im*".
Suci anıtında görüldüğü gibi (47 numaralı), "ben" yerine "men" de gelebilir: "Kırgız oglı men – *Ben Kırgız oğluyum* = Ben Kırgız'ım (bu diyalektik bir özelliktir). "Yoklamaz biz (32) – *biz yücelmiyoruz*".
Bununla beraber Orhun yazıtlarında "-biz" yerine "-mız, -miz" şekillerine de rastlanmaktadır: "barırmız – *gidiyoruz*" vb. Bu oluşum artık eksel bir nitelik taşımaktadır. "bilürsiz – biliyorsunuz".
İkinci olarak, geçmiş zaman eki "-dı" bulunan fiillere gelen şahıs eklerinin (aynı zamirlerden) ikinci tipi (daha kısa) oluşmuştur:

1. –m : aldım – *aldım*,
2. –ñ veya –g : aldıñ, aldıg – *aldın*,
3. – (aldı – *aldı*),
4. –mız : aldımız – *aldık*,
5. –ñız, -gız, -z : aldıñız, aldıgız, aldız – *aldınız*,
6. – (aldı – *aldı*, *aldılar*).

Diğer dört dilde şahıs zamirleri, ünsüz uyumuna ve bazı dillerde ünlülerin dudaksıllaşma özelliklerine göre bazı değişikliklere uğrayarak ek şeklini almıştır.
Modern Türk dillerinde fiil çekim eklerinin iki şekli de korunmaktadır, fakat yapılarında bazı değişiklikler gerçekleşmiştir.
İncelemekte olduğumuz dillerde en azından X. yüzyılda ortaya çıkan "-sar" şart ekinden "-r" ünsüzünün düşmesinden sonra, bu ek - "-dı" ekinden sonra olduğu gibi – ikinci tip şahıs ekleriyle birleşmeye başlamıştır. ("alsar men – *ben alırsam*" yerine "alsam"vb. şeklinde kullanılmaya başlandı.).
Birinci tip şahıs eklerine gelince şunları söyleyebiliriz: Tuva dilinde zamirlerin yardımıyla, isimlerde ve isim-fiillerde eski ayrıma dayalı çekim sistemi korunmuştur.
Örnek:
Men ada men (ağızlarda: ven) – *ben babayım*
Sen ada sen (ağızlarda: sin) – *sen babasın*
Ol ada – o baba
Bis ada bis (ağızlarda: vis) – *biz babayız*
Siler ada siler – *sizler babasınız* (burada "siz" yerine daha sonraki şekil olan "siler" kullanılmaktadır.)
Olar adalar – *onlar baba*(*dır*)*lar*.
Olumsuz şekilleri şöyledir: men ada eves men – *ben baba değilim* vb.
Yine:
Men baar men – *ben gidiyorum*
Sen baar sen – *sen gidiyorsun*
Ol baar – *o gidiyor*
Bis baar bis (ağızlarda: vis) – *biz gidiyoruz*
Siler baar siler – *siz gidiyorsunuz*
Olar baarlar – *onlar gidiyorlar.*
Olumsuz şekli: Men barbas men – *ben gitmiyorum*, Bis barbas bis – *biz gitmiyoruz* vb.

İsimlerle ve isim fiillerle birleşerek yüklem rolü üstlenen şekillerin listesi:
I. tekil şahıs ekleri
Yenis. ben ya da men

Tuva. men (ağızlarda "ven")
Kırg. –mın, -min, -mun, -mün
Alt. –mın, -min (isimlerle çok az kullanılmaktadır.), -ım, -im (isim-fiillerde)
Hak. -bın, -bín (tonsuz sessizlerden sonra –pın, -pín, dudaksıllardan sonra ise –mın, mín), aynı zamanda isim-fiillerden sonra –m, -ım, -ím
Şor. -bım, -bim, -bum, -büm, -pım, -pim, -pum, -püm aynı zamanda isimlerle –mın, -min, -mun, -mün. İsim-Fiillerde genelde –m, -ım, -im, -(s)ım, -(s)im ve bazı durumlarda da birinci tip kullanılmaktadır.

II. tekil şahıs ekleri
Yenis. (sen)
Tuva. sen
Kırg. -sıñ, -siñ, -suñ, -süñ
Alt. -zıñ, -ziñ (tonsuz sessizlerden sonra -sıñ, -siñ), aynı zamanda isim-fiillerin büyük bir bölümünda –ıñ, iñ
Hak. -zıñ, -zíñ, -cıñ, -síñ
Şor. -zıñ, -ziñ, zuñ, -züñ, -sıñ, -siñ, -suñ, -süñ, -ñ (sen polbaañ – yen yoktun)

III. tekil şahıs ekleri
Genelde bu şahıs için ek kullanılmamış ve kullanılmamaktadır. Kırgız dilinde geniş zamanda "–t" kullanılmaktadır: barat – *o gider*, kelet – *o gelir*. Burada –t < tur < turur. Özbek ve Kazak dillerinde ara şekil korunmuştur: boradi, keledi : baradı, keledi. Aynı şekil Altay dilinde de mevcuttur: ol barat – *o gider*. Bunları "a-tan" (-a turgan'dan) şekliyle karıştırmamak gerekir: men bar-a-tam ve baratamın – ben muhakkak giderim, gitmek istiyorum, gitmeliyim, sık sık gidiyorum, her zaman gidip geldim; sen bar-a-tañ, bar-a-tan-ıñ, ol bar-a-tan (burada III. şahıs belirtisi yoktur)

I. çoğul şahıs ekleri
Yenis. biz ve –mız, miz
Tuva. bis (ağızlarda: vis)
Kırg. -bız, -biz, -buz, -büz, -pız, -piz, -puz, -püz
Alt. -ıbıs, -ibis, (isimlerde -bıs, -bis, pıs, -pis, fakat çağdaş dillerde genelde düşmektedir). "a-tañ" ekiyle beraber –ık, -ik de kullanılabilir: baratanık – biz gideriz
Hak. -bıs, -bís, -pıs, -pís, -mıs, -mís (Son ikisi dudak ünsüzlerinden sonra).

II. çoğul şahıs ekleri
Yenis. (siz, sizler)
Tuva. siler, silerler
Kırg. bir kişiye -sız, -zis, -suz, -süz; birden fazla kişiye saygıyla –sızdar, -sizder, -suzdar, -süzdör; birden fazla kişiye –sıñar, -siñer, -suñar, -süñör
Alt. –ıgar, -iger ("a-tan" ekinden sonra "aar" kullanılmaktadır). Folklorda isimler –sıgar, -siger şekillerine rastlanmaktadır.
Hak. -zar, -zer, -sar, ser (-ba-s'tan sonra –ar : sirer barbasar – *siz gitmeyeceksiniz)*.
Şor. -zaar, -saar.

III. çoğul şahıs ekleri
III. çoğul şahıs belirticisi yoktur. Bazı dillerde isme veya fiile "-lar" eki eklenmektedir (değişik fonetik varyantlarla). Kırgız edebî dilinde ve onun ağızlarının çoğunda fiillerde zaman ekinden önce –ış, -iş, -uş, -üş ekleri kullanılır: al barat – *o gidecek*, alar barışat – *onlar gidecekler.*
Kırgız ve Altay dilleri I. tekil şahıs ekinin yalın şekli "men" zamirinden "m"yi korumaktadır. (Kırg. baramın – *gideceğim*, barbasmın – *gitmeyeceğim*). Bununla birlikte kısaltılmış şekli de yaygındır: baran – *gideceğim*, kelem – *geleceğim* vb. Altay dilinde şu şekil de kullanılmaktadır: bararım – *gideceğim*.
"-mın" ekinin "-m"ye kısalma süreci daha Yenisey döneminde başlamıştır, çünkü anıtlarda (gerçi çok nadir) "alınmışım (11) – tutuklandım" vb. şekillere rastlanmaktadır. Şor ve

hakas dillerindeki bu I. tekil şahıs, şahıs eki "ben" zamiriyle bağlantılandırılabilir. Bu iki dildeki bu ekin diğer varyantları ise genelde birleşik nitelik taşır. Böylece, geniz ünsüzlerinden sonra Hakas dilinde –mın, -mín, Şor dilinde ise –mım, -mim, -mum, -müm (veya –mın vb.) kullanılmaktadır: Hak. min parcañmın – *yürürüm, giderim*; fakat min parçadırbın – *ben şu anda gidiyorum,* min hakaspın – *ben Hakas'ım140*. Ancak Hakas dilinde "-m" şekli de vardır: min parçam – *ben şu an gidiyorum*, min algam – *ben aldım*. Bu, "ben" yerine "men" şeklini kullanan diyalektten kalmış olabilir. Şor. Men añçıbın – *ben avcıyım*, menmin – (*evet, bu) benim*.
Şor dilinde isim-fiillerde "-ım" eki kullanılmaktadır: men nanarım – ben dönerim. Ya da benzeşmiş "m > s" : men körbessim – *ben bakmayacağım*. Diyalektik –k-bın > -k-kın: körgelek-bim > körgelekkim.
Kırgız, Hakas ve Şor dillerinde eski "sen"e, dar ünlülü, art damaksıl ñ ve diğer üç dilde ise tonlaşmış c > z içeren ek karşılık gelmektedir: Yenis. , Tuva. sen ‖ Kırg. –sıñ, -siñ, -suñ, -süñ ‖ Hak. , Şor. , Alt. –zıñ vb.
Daha Yenisey döneminde "biz" zamirinden I. çoğul şahıs eki "-mız" oluştuğunda b > m değişmesi gerçekleşmişti fakat "biz" de kullanılmakta idi. Bu Tuva dilinde korunmaktadır, diğer dört dilde ise kelime başındaki "b" korunarak eke dönüşmüştür (daha sonra ortaya çıkan birleşik çeşitleriyle beraber). Ancak Özbek dilinde ve diğer gruptaki dillerin bazılarında –bız > -mız geçişi görülmüştür: Özb. boramiz – *gideceğiz* vb. "-siz" eski şekli Kırgız dilinde korunmaktadır (-sız, -suz, -süz varyantlarıyla). Fakat Kırgız dilinde "-sız + lar"dan "-sızdar" ve "-sıñ + lar"dan "sıñar" şekilleri de oluşmuştur. Tuva dilindeki "siler" şekli "sizler"den ortaya çıkmıştır.
Sonuç olarak Kırgız ve Şor dillerinde "ata, ada – *baba*" ismiyle bildirme ekleri ve şahıs ekleri ile tahminî gelecek zaman bildiren "-ar" ekinin birleşim şemasını gösterelim:

Kırgız dili	**Şor dili**
Men atamın	Men adamın
Sen atasıñ	Sen adazıñ
Al ata	Ol ada
Biz atabız	Pis adabıs
Siler atasıñar	Siler adazaar
Alar atalar	Ilar adalar
Men alarmın	Men alarbın
Sen alarsıñ	Sen alarzıñ(zın)
Al alar	Ol alar
Biz alarbız	Pis alarbıs
Siler alarsıñar	Siler alarzaar
Alar alışar	Ilar alar.

Şartlı şeklin çekiminin tam örneğine Yenisey metinlerinde rastlayamadığımızdan dolayı, kısaltılmış şekildeki şahıs eklerini karakterize etmek için onların, "-dı" geçmiş zaman eki bulunan fiillerdeki kullanılışlarını incelememiz daha doğru olacaktır.

Geçmiş zaman eki "-dı" bulunan fiillerde şahıs eklerinin kullanılışı

Yenisey dili	**Tuva dili**	**Hakas dili**	**Şor dili**	**Altay dili**	**Kırgız dili**
-m(-M)	-m	-m	-m	-m	-m
-ñ, -g (-Ñ, -G, -G2)	-ñ	-ñ	-ñ	-ñ	-ñ
---	---	---	---	---	---
-mız, -miz (-MZ)	-vıs, -vis, -bus, -vüs	-bıs, -bís	-bıs, -bis, -bus, -büs	-bıs, -bis	-k
-ñız, -ñiz (-NZ)	-ñar, ñer	-ñar, -ñer	-(d) aar	-gar, -ger	-ñar, -ñer, ñör; -ñız, -ñuz, -ñüz
-gız, -giz (-GZ,	-gar, -ger	-gar, -ger			

-G2Z), -z (-Z)		-gar, -ger			
(---)	-lar, -ler	-lar, -ler	-lar, -ler	-lar, -ler	(-ış-)

Türk dillerinde I. tekil şahıs eki eski şekliyle korunmuştur.
Yenisey dilinde II. tekil şahıs ekinin iki paralel şekli kullanılmakta idi: -g, -ñ. Bunların birincisi incelemekte olduğumuz dillerde korunmamıştır. Belki de bu dillerin taşıyıcıları tarafından hiç kullanılmamıştır. Anıtların dilinde "biz" zamirinin eke dönüşmesiyle "b > m" değişmesinin olduğunu daha önce de belirtmiştik.
Tuva, Hakas, Şor ve Alytay dillerinde ise bu değişim görülmemektedir. Eski "biz" şekli korunmaktadır. Sadece Tuva dilinde b > v geçişi görülmektedir çünkü "b" iki ünlü arasında kalmakta ve "z" tonsuzlaşmaktadır (sonu olarak" –vıs" şekli oluşmaktadır).
Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Kırgız dilinde "-bız" yerine "-k" eki kökleşmiştir (bardık – gittik, Özb. bordik, Türkm. Bardık, Azeri. Vardık, Tatar. , Kımık. Bardık vb.
Yenisey dilindeki "-ñız" eki Kırgız dilinde ve bazı başka dillerde bir kişiye saygı ile hitap edilince kullanılmaktadır. Tuva, Şor, Hakas ve Altay dillerinde ise bu şekil hiç kullanılmamıştır ve (bir veya birkaç kişiye hitap edilince) –ñ-lar'dan oluşan –ñ-(l)-(ar) > -ñar; ñ(l)ar > (n)g-ar > -gar, ñar ve –gar şekilleriyle değiştirilmiştir. Şor dilinde ses düşmesi gerçekleşmiştir: -dı-gar > -daar.
Kırgız dilinde üç şekli vardır:
1) – ñız – bir kişiye saygıyla hitap edince,
2) – ñızdar (-ñız-lar'dan) – aynı fakat birkaç kişiye hitap ederken,
3) – ñar – birkaç kişiye normal hitap ederken.
"-ñız" şekline gelince, bu şekil tarihi olarak "-ñ" ve eski çoğul eki "-ız"ın birleşmesiyle oluşmuştur.
Kırgız dilinde III. çoğul şahıs eki olarak kök veya gövde ile zaman eklerinin arasına eklenen, anlamsal olarak birliktelik, karşılıklı hareket ve ortaklık ifade eden, yani çokluk belirten "-ış" (işteşlik eki) eki kullanılmaktadır: bardı – *gitti*, barıştı – *gittiler*. Diğer dört dilde ve bazı başka dillerde III. çoğul şahsı ifade etmek için fiile "-lar" eki eklenebilir. Aşağıda örnek olarak "bar – git" fiilinin Tuva ve Kırgız dillerinde geçmiş zaman (bardı – *gitti*) çekimi verilmiştir.

Tuvaca:	**Kırgızca:**
Men bardım	Men bardım
Sen bardıñ	Sen bardıñ
Ol bardı	Al bardı
Bis bardıvıs	Biz bardık
	Siz bardıñız
Siler bardıñar, bardıgar	Siler bardıñar
Olar bardı(lar)	Alar barıştı.

Olumsuz Şekli

Men barbadım	Men barbadım vb.

Kırgız dilinde ve bazı başka Türk dillerinde şahıs ekinin bu şekli şart ekleriyle de birleşmektedir. Aynı özellik Tuva dilinde de görülmektedir, fakat orada ekte bazı değişiklikler söz konusudur:

Tuvaca:	**Kırgızca:**
Men barzımsa	Men barsam
Sen barzıñza	Sen barsañ
Ol barza	Al barsa
Bis barsıvıssa	Biz barsak
Siler barzıñarza	Siler barsañar
Olar barza	Alar barışsa

Tuva dilinde men barzam, sen barzañ, ol barza, bis barzavıs, siler barzañar veya men bardım bıza, sen bardıñ bıza, biz bardıvıs bıza vb. tipte diyalektik şekiller de mevcuttur.
Olumsuz şekilleri genel şekillerle aynıdır: Tuva. men barbazımza, Kırg. men barbasam – *ben gitmezsem* vb.

Yukarıda hem anıtların dilinde hem de çağdaş dillerde karşılıkları bulunan dilbilgisel şekiller incelenmiştir. Yenisey döneminde Türk dillerinde bir takım başka şekiller de var olmuş olabilir. Yine de gelişmelerindeki bin yıllık dönemde eski Türk dillerinin kuşakları bir takım yeni zaman, kip vb. kategoriler ve şekiller elde etmişlerdir. Eski şekiller daha fazla kullanılmaya başlandı, çünkü insanlar arası ilişkiler ölçülemeyecek derecede arttı, yeni üretim araçları, yeni terimler vb. ortaya çıktı.
Dil şekillenmeye başladı ve aynı zamanda yazı dili hâline gelmeye başladı. Fiiller zamanla, düşünceleri, duyguları, ayrıntıları ifade etmek için kullanılan en zengin söz bölüklerinden biri oldu.
Modern Türk dillerinde fiil çekim şemaları birçok görevi üstlenmektedirler.
Tuva ve Kırgız dillerinde yukarıda anlatılanların dışında, en çok kullanılan şekillerden bazılarını ele alabiliriz (aynı "bar- – *gitmek*, *yönelmek*" fiili, I. tekil şahıs ekiyle):
Tuva. men bargan men ve Kırg. Men barganmın – *ben gitmiştim* (kezin zaman ifadesi yok).
Tuva. men barıp turgan men – *ben her zaman gidiyordum,*
Men barjık men çop – *gittim ki,*
Men bargalak men – *yakında gideceğim, gitmek üzereyim*,
Men barıp turar men – *ben (devanlı) giderim,*
Men barıp tur men – *ben (artık) gidiyorum,*
Men bargıjemçe – *ben gidene kadar.*
Kırg. men baramın – 1) *Ben her zaman giderim*, 2) *Ben gideceğim*,
Men bararmın – *büyük ihtimaller gideceğim,*
Ben bara catamın – *ben gidiyorum (şu anda)*,
Men bargan ekenmin – *ben gitmişim,*
Men bargan elem – *ben gitmiştim,*
Men barçumun – *ben hep giderdim*,
Men bargay elem – *ben gidecektim,*
Men bargança – *ben gidene kadar.*
Bunlara benzer örnekleri çoğaltabiliriz. Bunlardan bazıları anlamsal olarak birbirlerine yakınlar fakat şekil olarak biraz farklılık arzetmekteler. Her dilde fiillerin kendine has anlamları olabilir. Bunların tamamı, yukarıda sıraladığımız şekillerin, Tuvalılarla Kırgızların atalarının birbirlerinden ayrıldıktan sonra oluşmuş olabileceğini göstermektedir.

SON SÖZ

Yenisey grubundaki dillerin temel ve karakteristik özelliklerinin karşılaştırılması bizlere aşağıdaki sonuçları vermektedir:
1) Anıtlarda yansıtılan eski Yenisey dil özellikleri önemli ölçüde fakat düzensiz olarak çağdaş dillerde, özellikle de Yenisey grubundaki dillerde korunmuştur.
Yenisey dili özellikleri daha çok Tuva dilinde, daha sonra Şor ve Hakas dillerinde korunmuştur. Kırgız ve Altay dillerinde ise eski öğeler fonetik yönden büyük değişikliklere uğramıştır.
2) Eski özelliklerin korunmasının yanında dillerin iç dinamiklerinin gelişmesi ve diğer dillerle olan etkileşimleri sonucunda zenginleştiği görülüyor.
Moğolca kelimeler daha çok Tuva dilinde görülmektedir. Ayrıca, bu grubun diğer dillerinde neredeyse hiç görülmeyen bazı Arapça-Farsça kelime ve kısmen eklerin Kırgız diline sızdığı görülmektedir.
3) İncelemekte olduğumuz dillerin genel gelişme süreçleri içerisinde, yeni öğelerin zamanla daha fazla rol oynamaya başladığını görmekteyiz.
4) Eskiden Yenisey grubundaki dillerin ataların arasında çok daha fazla ortak özellikler vardı. Sonraları bu ortak özellikler azalmaya ve kendilerine has şekiller kazanmaya başladılar.
İncelemekte olduğumuz halklar Rus egemenliğine girdiklerinde ortak Rusça kelimelere sahip oldular. Bununla beraber Ekim Devrimi'nden sonra diller kendi özelliklerini de koruyarak gelişmeye ve zenginleşmeye başladılar. Sosyalizmin kurulması döneminde SSCB dilleri önceki yüzyıllara göre çok daha hızlı bir şekilde zenginleşti ve Sovyet sistemini yansıtan yeni görüşleri ifade etmek için kullanıldı.

5) Bu eserde Yenisey yazısının çağdaş dillerin bir kısmıyla olan ilişkisine genel açıdan bakılmıştır. Yazarın amacı detayları incelemek değildi. Bu, artık Türk dillerinin ya da onların gruplarının tarihî gramerini inceleyecek olanların işidir.
Yenisey grubunun eski ve bugünkü dillerinin birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koymak, Türk dillerinin gelişme süreçlerinin aydınlatılması yolunda atılan çok küçük bir adımdır. İleride, diğer gruplardaki çağdaş dillerin eski anıtların dilleriyle olan ilişkileri incelenmelidir. Örneğin, Türkmen dilinin Orhun diliyle, Kazak dilinin Kuman-Kıpçak vb. dillerle olan ilişkileri incelenmeli ve daha sonra da bütün bu bilgiler şema hâline getirilmelidir.

KAYNAKÇA

Ele aldığımız çağdaş dillerin fonetik ve gramer özellikleriyle ilgili bilgileri, bu dillerin taşıyıcılarının konuşmaları üzerinde yaptığımız inceleme ve aşağıdaki eserler doğrultusunda elde etmekteyiz:

¬ N. A. Baskakov, Altay Dili (Altayskiy yazık), SSCB İlimler Akademisi, 1953
¬ N. A. Baskakov ve A. İ. İnkijekova-Grekul, Hakas Dili (Hakasskiy yazık) (Hakasça Rusça Sözlük), 1953
¬ N. A. Baskakov ve T. M. Toşakova, Oyrotsko-russkiy slovar (Oyratça-Rusça Sözlük), 1957
¬ N. A. Baskakov, Oyrot Dili Grameri Üzerine Deneme (Oçerk grammatiki oyrotskogo yazıka), 1957
¬ M. D. Biçe-ool, A. A. Palmbah, L. B. Çadamba, Tıva dıldıñ ööredilge nomu. İyigi kezee, 4-kü ündürülgezi; Kızıl, 1958
¬ Prof. N. K. Dmitriyev, F. G. İshakov, Hakas Dili ve Diyalektlerini İnceleme Problemleri (Voprosı izuçeniya hakasskogo yazıka i yego dialektov), Abakan, 1954
¬ N. P. Dıryenkova, Oyrot Dili Grameri (Grammatika oyrotskogo yazıka), SSCB İlimler Akademisi yay. M-L, 1940
¬ N. P. Dıryenkova, Şor Dili Grameri (Grammatika şorskogo yazıka), SSCB İlimler Akademisi yay. M-L, 1941
¬ D. İsayev, Kırgız Dili Grameri (Kırgız tilinin grammatikası), Frunze, 1954
¬ F. G. İshakov, Hakas Dili. (Hakasskiy yazık) Oçerk po fonetike (Fonetik üzerine kısa bir deneme), Abakan, 1956
¬ F. G. İshakov, Tuva Dili (Tuvinskiy yazık). Oçerk po fonetike (Fonetik Üzerine Deneme), SSCB İlimler Akadamisi yay. , M-L, 1957
¬ F. G. İshakov, Türk Dillerinde Ünlü Uyumu (Garmoniya glasnıh v tyurksih yazıkov). Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri Hakkında İnceleme, 1. Fonetik (İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskih yazıkov, 1. Fonetika), SSCB İlimler Akademisi, M, 1955
¬ F. G. İshakov, Türk Dillerindeki Uzun Ünlüler (Dolgiye glasnıye v tyurkskih yazıkah)
¬ F. G. İshakov, Tuva ve Yakut dillerinde Akıcı Ünlülerin Düşmesiyle Ortaya Çıkan Ünsüzlerin Birleşik Benzeşimi (Yavleniya slojnoy assimilyatsii soglasnıh, boznikayuşiye pri vıpadenii beglıh glasnıh v tuvinskom i yakutskom yazıkah)
¬ A. A. Palmbah ve F. G. İshakov, Tuva Dilinde Sürekli ve Süreksiz Patlayıcı Ünsüzler (Pridıhatelnıye i nepridıhatelnıye smıçnıye soglasnıye v tuvinskom yazıke) F. G. İshakov ve A. A. Palmbah, Tuva Dili Grameri (Grammatika tuvinskogo yazıka), "Doğu Edebiyatı" yay. M, 1961
¬ A. Ç. Kunaa, Çağdaş Tuva Dili Ses Sistemi (Zvukovaya sistema sovremennogo tuvinskogo yazıka), Kızıl, 1957
¬ N. A. Kuçigaşeva ve V. M. Tadıkin, Editör: T. M. Toşakova, Altay Dilinin Yazım Sözlüğü (Altay tildiñ orfografiçeskiy sözligi), Gorno-Altay, 1960
¬ K. Orgu, Tuva Dili (Tıva dıl), Kızıl, 1960
¬ A. A. Palmbah, Tuva Dilinin Ünlü Özellikleri ve Onların Yazıya Yansımları (Osobennosti tuvinskogo vokalizma i otrajeniye ih v pismennosti), Kızıl, 1954
¬ A. A. Palmbah, Tuva Dilinin Ünsüz Fonemler Sistemi ve Onların Yazıya Yansımaları (Sistema soglasnıh fonem tuvinskogo yazıka i yeyo otrajeniye v pismennosti), Kızıl, 1956
¬ Ş. Ç. Sat, Tuva Dili (Tuvinskiy yazık), Tuvaca Rusça Sözlük, A. A. Palmbah'ın editörlüğünde, 1955, Haz. Ş. Ç. Sat

¬ D. İ. Çankov, Hakas Dili Ünsüzleri (Soglasnıye hakasskogo yazıka), Abakan, 1957

İki Dilli Sözlükler
¬ Kırgızca - Rusça Sözlük (Kirgizsko-russkiy slovar), Haz. : K. K. Yudahin, M. 1940
¬ Oyratça - Rusça Sözlük (Oyrotsko-russkiy slovar), Haz. : N. A. Baskakov ve T. M. Toşakova, M. , 1947
¬ Rusça - Kırgızca Sözlük (Russko-kirgizskiy slovar), Editör: K. K. Yudahin, M. , 1957
¬ Rusça - Tuvaca Sözlük (Russko-tuvinkiy slovar), Editör: A. A. Palmbah, M. 1953
¬ Rusça - Hakasça Sözlük (Russko-hakasskiy slovar), Editör: D. İ. Çankova, M. , 1961
¬ Tuvaca - Rusça Sözlük (Tuvinsko-russkiy slovar), Editör: A. A. Palmbah, M. , 1955
¬ Hakasça - Rusça Sözlük (Hakassko-russkiy slovar), Haz. : N. A. Baskakov ve A. İ. İnkijekova-Grekul, M. 1953

ESKİ KELİMELER SÖZLÜĞÜ

Hazırlayanlar: Z. B. Aragaçi (Tuva dili bölümü), G. F. Babuşkin (Şor dili), İ. A. Batmanov (Yenisey ve Kırgız dilleri ve materyallerin düzenlenmesi), M. İ. Borgoyakov (Hakas dili), N. A. Kuçigaşeva ve Y. N. Çunjekova (Altay dili bölümü).

Eski kelimeler sözlüğünde Yenisey anıtlarında rastlanan kök durumundaki kelimeler yer almaktadır. Çağdaş dillerde kullanım özelliklerine göre sonradan oluşmuş olan bazı gövde durumundaki kelimeler de alınmıştır.

Eski kelimeler sözlüğü hazırlanırken dar bir amaç güdülmüştür: Ele aldığımız beş Türk dilinde kelimelerin ne derece korunduğunu, onlardan hangilerinin artık kullanımdan düştüğünü ve çoğu konuşma dilinde başka kelimelerle değiştirildiğini araştırmak.

Eserde olduğu gibi bütün kelimelerin yazılışı dillerin bir kısmındaki grafik ve imla özelliklerinden farklı olarak tek bir transkripsiyonda verilmiştir.

Yani ö, ÿ, j, ғ, ӂ yerine uygun olan ö, ü, d`, g, c verilmiştir.

Kelimeler ele alınırken başta Yenisey anıtlarından alınan kelimeler verilmektedir. T, K, H, Ş, A harfleri örneklerden önce Tuva, Kırgız, Hakas, Şor ve Altay dillerini belirtmektedir.

Eski kelimeler sözlüğünü kısa tutmak için eşsesli kelimeler aynı gruba dahil edilmiş fakat değişik numaralarla gösterilmiştir. Mesela: at = T – 1) ad, isim; 2) atmak, vurmak; 3) at.

Türkçe fiil köklerinin Rusça karşılıkları verilirken mastarlı olarak çevrilmiştir.

Eski Kelimeler Sözlüğü - A
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

ab = B – *av*
T agla- – *sürek avı düzenlemek.* bk. Moğol. Avlava- (ag- > aw- ab?)
K uu
H abıla- – *beraber avlanmak, ablukaya almak, çevrelemek*
Ş abıla- – *ablukaya almak, beraber avlanmak*
A andaarı

ag- = G – *çıkmak, tırmanmak* (*dağa*); agış = GŞ – *çıkma, çıkış, tırmanış*.
T aş- – *aşmak, geçmek* (dağdan); ün- – *çıkmak, tırmanmak*, acıg- – *çıkış, tırmanış*; ak- – *akmak dökülmek*.
K ak- – *akmak*
H ax- – akmak; as- – *aşmak*
Ş şık- (taga şık – *dağa çıkmak*), şıgış – *çıkma, tırmanış*
A çık; çıgış – *çıkma, çıkış, tırmanış*; ak- – *akmak*

agı = G, GI – *hazine, değerli eşya*
T akşa möñgüñ – hazine (Moğol. möngö(n) – *para*)
K kazına (Arapça)
H is – *pay, hisse*
Ş akça – *para*
A erd'ine

agıl = GL – *ağıl*
T aal – *köy,* de's - *ağıl*
K ayıl – *köy*; Moğol. ayl – *köy, oba, aile, saray,*
A çeden; ayıl – *aile, köy*
Ş şeden – *ağıl, çit*
H çeden; ayıl – aile, köy

ada = D – *baba*, adakı – *babalık*
T ada, abıgay; krş. Moğol. av – *baba*
K ata
H ada, paba, aba
Ş ada

adak = DK – *ayak, ayaklar (son, alt)*
T adak – *hehangi bir şeyin alt kısmı, son*; adaktar- – *bir ayağı tutarak ata bindirmek*, krş. Moğol. adag – *son*
K ayak – *ayak, son*
H azax
Ş azak
A ayak (Diyelekt.), but

adas = DS2 – *adaş* = DŞ – *arkadaş, dost, yoldaş*
T attaş – *adaş; eş*
K ayaş
H adas – *adaş;* argıs – *arkadaş, dost*

Ş nançı – *arkadaş, dost*; adaş – *adaş*
A nökör, nad'ı

adır- = DR – *ayırmak,*
T adır-
K ayır- – *ikiye bölmek, kesmek*
H azır-, çar-
Ş çar-
A ayır-

adırıl- = DRL – *ayrılmak (ve ölmek); ayrı ayrı olmak, bölünmüş olmak*
T adırıl- *(ölmek* – amızından adırıl-)
K ayrıl- – *bölünmek, ayrılmak vb.*
H azırıl-, çarıl-
Ş çarıl-
A d'ada kalar- – *ölmek,* ayrılar-

az-, azı- = AZ – *sağır olmak, görmemek, duymamak*
T (as- – *yolunu şaşırmak*)
K (az- – *ahlaksızlık etmek*)
H (as- – *yolunu şaşırmak*)
Ş as- – *yolunu şaşırmak*); usker, punuk – *sağır*
A üskör, sokor

ay = Y, AY – *ay, ay* (30 gün)
T ay
K ay
H ay
Ş ay
A ay
ayıta. bk. yıta

ak = K – *beyaz (ve ağarmış)*
T ak
K ak
H ak
Ş ak
A ak
(Yenis. Akı, **T**. Agı, K. Agı, **H**. Agı, Ş. Agı, **A**. Agı – *onun beyazlığı*)

akun = AKN – *akın, baskın*
T xaldaaşkın (agım – *sel, akım, eğim*)
K çabuul, kol saluu; agın – *akım, eğim*
H (agın – akım, eğim. Akun – *özel isim)*
Ş şag (agın – *sel, akım, eğim*)
A tabaru

akı = KI – *cömert*
T berigen, colu boş
K coomart, bereşen

H xaranmas
A kıskanbas

al = L – 1) *al* (ya da ala – *ala)*; 2) *almak*
T 1) ala – *ala,* 2) al-
K 1) açık kızıl – *al,* ala – *ala*; 2) al-
H 1) alay-alıy (Rusçadan ?), ala – *ala;* 2) al – *al* (emir)
Ş ala – *ala, çizgili*
A 1) kan kızıl; ala – *ala, karışık renkli*; 2) al-. Yenis. almış = LMS2 – almış, **T**. algan, **H**. alılgan, Ş. algan, **A**. algan.

alp = LP – *bahadır, alp, kahraman, bilge*
T maadır
K alp
H alıp
Ş alıp, alıp-külük
A alıp, batır

altmış = LTMŞ, LT:MŞ, ltMŞ, LTMS2 – *altmış*
T aldan
K altmış
H alton
Ş alton
A atlan

altun = ltUN, ltN – *altın*
T aldın
K altın
H altın
Ş altın
A altın
(krş. Moğol. Alt(an) – *altın*)

altı = LTI - *altı*
T aldı
K altı
H altı
Ş altı
A altı

aluk = LK – *üzgün, somurtkan, asıl suratlı*
T acıglıg
K kapaluu, tomsorgon
H çobaglıg, köö çox (alıg – *aptal*; krş. alın – *çıldırmak*, *aptallık* etmek)
Ş açıglıg (alıg – *apta*l)
A kunukçıl

alıg- = LG – *elde etmek, üretmek* (“al”dan)
T alıg, alım
K çabıt, alım- – *kazanmak, haraç, cizye*

H alım
Ş alım
A alu

alın- = LN – *alınmak* (“al”dan)
T alın-
K alın-
H alın-
Ş alın-
A alın-

alıç = LÇ – *başarı, şans, talih, elde etme* (“al”dan)
T alış
K alış
H mañianıs – *başarı;* çidíg – *başarı*
Ş alım, tabış (tap- – *bulmak*)
A d‘elim

amtı = MTI – *artık, şimdi*
T amdı (diyalekt)
K emi
H amdı
Ş amdı
A emdigi

ana = NA – *anne*
T ava, iye (krş. Moğol. iciy – *anne*)
K ene
H ice (iney – *yaşlı, kadın*)
Ş ene, ice; folk. Ana
A ene

andag = NDG – *öyle*
T ındıg, andıg
K andag
H andag
Ş andıg, endig
A andıy

anta = AntA, NT – *orada*
T ında, anda
K anda
H anda
Ş anda
A anda

antlıg = ntLG – *bilinç* (baş antlıg – *bilinçli*)
T mederel
K añ, es
H pílínís, sagıs

Ş sagış
A sanaa

Ança = nçA – *o kadar*
T ınça, ança
K ança
H anca
Ş ençe
A ança

ançag = nçG – *o kadar, anca*
T ınçaar, ançaar
K ança
H anca
Ş ençe
A d‘añı la, emdi le

anı = N – *onu*, (belirtme hâli “ol – *o*” dan, onu)
T onu
K anı
H anı
Ş anı
A onı

añla- = ÑL – *anlamak, öğrenmek*
T bi-l, xandıkşı-
K añda-
H oñna-
A oñdo-

añız = NZ – *tarla, alan*
T añgıs – *tarla,*
K oñız
H xıra
Ş adıs
A d‘alañ, kıra

apa = PA – *anne, abla, baba, dede, ecdat*
T ava – *anne;* utba, uva – *abla*; aça, aca – *baba*; kırgan-aça – *dede;* ögbe – *ecdat*
K ana – *anne,* ece – abla; ata – *baba*; ata-baba – *atalar*
H ice; aba – *baba*; aca, abaa – a*ğabey*, *abla*; öbeke - *ecdat*
A ene – *anne*

ara = RA, R – *ara, orta*
T ara (kici arazı – insanların arası, ortusu – *ortası*
K ara
H ara
Ş ara
A ara

arkı = ARKI – *uzak, bir yerin diğer tarafı*
T arı – *kuzeydeki, dağın sırtı*
K arkı
H aarxı, aarxı sari – *herhangi bir yerin diğer tarafı*
Ş aargı – *uzak*; ol can – *o taraf*
A arı d'anında

art- = RT – *çoğalmak, artmak, artık, artan*
T art- – *artmak*
K art- – *artmak, vurmak, yüklemek*
H art- – *artmak, vurmak, yüklemek*
Ş art- – *artmak*; krş. artık - *artık*
A art – *yüklü, artık*

art = RT – *arka taraf*
T art – *art, arka taraf* (artımga – *arkama*)
K art
H kistí
Ş kesti
A art

artıg = RTG – *fazla, artık*
T artık
K artık
H artıx – *fazla, artık*
Ş artık
A artık
(türemiş şekli Yenis. Artıg-la-t-u – *artırarak*)

arıt- = RT – *aramak*
T dile- (arıt- – *temizlemek*)
K arıt- – *temizlemek,* baştan başa dolaşmak; arıt- – *temizlemek*
H tíle- – *aramak*; arıt- – *temizlemek*
Ş tile-
A bedre-

as = AS2. bk. aş

at = **T** – 1)*isim,* 2) *atmak*, 3) *at*
T 1) at, 2) at-, 3) a't
K 1) at, 2) at-, 3) at
H 1) at, 2) at-, 3) at
Ş 1) at, 2) at-, 3) at
A 1) at, 2) at-, 3) at

ata = TA – *baba, destekleyen* (mif) krş. ada.
T ada; xayırakan – *destekleyen, koruyan*
K ata
H ada

Ş ada
A ada

atag = TAG – *meşhur, tanınmış*
T ataldar; attıg – t*anınmış*
K atak
H attıg – *bilinen, meşhur*; 2) adlı
Ş attıg – *bilinen;* attıg-şaptıg – *meşhu*r
A mak, maktulu, d‘arlu

atı = **T** – 1) *torun*, 2) *yeğen*
T 1) oglunuñ ogul, 2) ceen
K 1) memire, nebire, 2) ceen
H 1) palazınıñ palazı, 2)tüñma, çeen
Ş 1) palazınıñ palazı, 2) çeen
A 1) balanın balası, 2) d‘een

aç = AÇ – 1) *merhamet, acıma* (ve *başarı, selamet, esenlik*), 2) *aç, açlık*
T 1) xayıral, çedimçe, 2) aş
K 1) ırayım (ve amandık), 2) aç
H 2) özegís, as
Ş 2) aş
A 1) kayral, 2) açana
(krş. Moğol. aç – *yararlılık, övünç, mükafat, ceza, acıma, merhamet*)

açа = ÇA – *büyük akrabalar, hısım, akraba*
T akı, aka, xaka
K aga, tuugan
H aca – *Ağabey, amca*
Ş aca – *Ağabey*
A törgön
(krş. Moğol. aç – *torun, Ağabey tarafndan yeğen*)

aş = AS2 – *ölü gömüldükten sonra verilen yemek ve düzenlenen âyin*
T a’ş-çem – *yemek, yiyecek*
K aş
H ibíríg; as – *yemek*
Ş aş
A aş – *yemek, yiyecek*

aşnu = ŞN – *önceden, önceleri*
T şaanda, burunguda
K murun
H alnında, purunda
Ş purunda, aldında, alında
A ozo, azıyda
(Yenis. türetilen aşnukı = ŞNKI – *geride kalan, arkada kalan*;**T**. murnakçı, **K**. aldınkı, **H**. aldındagı, **A**. ozoçıl)

“altı ile aldı – aldı”yı karıştırmamak gerekir.

Eski Kelimeler Sözlüğü - B
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

ba(a)- = B(.) – *bağlamak, birleştirmek* (bu kelimede iki ünsüz vardı, 32 numaralı metinde ikinci ünsüz tam olarak belli değil).
T bagla- (krş. Moğol. baglax)
K buu- – *bağlamak*
H palga-
Ş palla-
A buula-

bag = BG – *cinsiyet, diz, cins*
T bag
K muun – *oynak, oynar eklem, hece*
H çul, puun, pag – *ip, urgan*
Ş töl – *nesil*
A söök

bag- = BG – *gözlerini dikerek bakmak, yerleşmek*
T keze kör-, kayga-; bakıla- – *gizlice bakmak*
K bak-
H paxla- – *gizli gizli bakmak*
Ş kör-, bak-
A keze kör-

bagır = BGIR – 1)*ciğer,* 2) *bakır*, 3) *gözleri gören*
T 1)baar, 2) xola, çes, 3)karaktıg
K 1) boor
H 1) paar, 2) çis, pagır (diyalektik) – *bakır*; 3) xaraktıg
Ş 1) paar, 2 çes, 3) pak- – *bakmak*
A 1) buur, 2)möt, 3) köstü

badruk bk. bodrak

bay = BY – *zengin*
T bay
K bay
H pay
Ş pay
A bay

bakır = BKR – *para (?)*
T akşa
K akça, bakır – *bakır, madeni para*
H axça
Ş akça, d‘es, kuulı
A akça

balbal = BLBL – *heykel, balbal*
T köcee

K kişinin taştan casalgan tulkusu
H xurtayax tas
Ş köcee
A köcögö taş

ban- = BN – *bağlamak*
T bagla-
K boolo-
H palgan- – *bağlanmak*
Ş pagla-
A buula-

baña = BNA – *bana*
T meñee
K maga
H maga, mege, mee
Ş maaga
A mege

bar = BR – 1) *var, bulunmakta, 2) varmak, yönelmek*
T 1) bar, 2) bar-
K 1) bar, 2) bar-
H 1) par, 2) par-
Ş 1) par, 2) par-
A 1) bar, 2) bar-

bars = BRŞ – *bars*
T irbiş
K bars
H pars; alabarıs (ala parıs) – *aslan*
Ş pars
A bars

bas- = BS – *basmak, sıkmak, başlamak, yürümek*
T bas-
K bas-
H pas-
Ş pas-
A bas-

basık tagım = BSK TGM - *hizmetçi*
T ara albatı (?)
K kenizekter
H cümekçinner
Ş kullar
A bazınçık – *ağır yük, zulüm, bastırma, boğma*

bat = BT – 1) *daldırmak, batırmak*, 2) *hızlı, hızlıca*
T 1) bat-, 2) dürgen, şalıp
K 1) bat-, 2) bat

H 1) pat-
Ş 1) pat-, 2) tabırak
A 1) bat-, 2) türgen
(Yenis. batsık = BTŞK – *grup, gün batımı*; **T**. badarı, **K**. kün batış, **H**. xon, **Ş**. kün konuş)

batur = BTUR – *bahadır, kahraman*
T maadır
K batır
H matır
Ş bagatır
A baatır
(bk. Moğol. baatar)

baş = BŞ – 1) *baş, kafa, başlangış* 2) *yönetici, büyük, başkan*
T 1) baş, 2) baştıñ
K 1) baş, 2) baş, baştık, başçı
H 1) pas, 2) pastıg
Ş 1) paş, 2) paştık
A 1) baş, 2) başçı

başla- = BŞL – *başlamak, başkanlık etmek, yönetmek*
T başta-
K başta- – *başlamak*, başkar- – *yönetmek*
H pasta-; usta- – *yönetmek*
Ş paşta-
A başta- – *başlamak*; başkar- – *yönetmek*

beg = B2G2 – *bey, prens*
T beg
K bek
H pig (memur, başkan)
Ş peg
A biy
Yenis. beglik = B2G2L2K2 – *idare, yönetim, yüzyıl egemenliği*; **T**. beglik, **H**. piglíg, **Ş**. pegleş

bediz = B2D2Z – *ornöman, bezeme, süsleme, oyma, nakış*
T ugulza (krş. Moğol. ugalz); siilbir – *oyma, nakış*
K beder
H xoos
A d‘azal, çertik
(Yenis. bedizçi = B2D2ZÇ – *usta*, *oymacı*; **T**. us, şever kici, **K**. usta, **H**. us, **Ş**. us, **A**. us)

bel = B2L2 – *bel*
T bel
K bel
H pil
Ş pel
A bel
(Moğol. belxuus)

ben = B2N2 – *ben* bk. men
T men
K men
H min
Ş men
A men

beñgü = B2NG2Ü – *ölmsüz, anıt*. bk. meñkü
T möñge (meñgi – *buzul, yumurta akı)*
K mañgi
H möge; Sagay. mügü
Ş möge
A möñkü
(Moğol. mönx)

beñiz = B2ÑZ – 1) *görüş,* 2) *üzüntü*
T 1) körüş, 2) muñgagdal
K 1) karaş, 2) kaygı, kapa
H möñge – *üzüntü*)Sagay. mögis)
Ş 1) körüş, 2) möñüs
A 1) körüş

beñkü = B2ÑK2 bk. beñgü

ber- = B2R2 – *vermek*
T ber-
K ber-
H pir-
Ş per-
A ber-

beş = B2Ş – *beş*
T beş
K beş
H pis
Ş peş
A beş

biz = B2Z, B2IZ – *biz*
T bis
K biz
H pís
Ş pes
A bis

bil- = B2IL, B2L – *bilmek, -e bilmek*
T bil-
K bil-
H píl-

Ş pil-
A bil-

bilge = B2IL2G2A, B2L2G2A – *bilge*
T biliglig – *bilgili, bilen*; mergen ugaannıg – *bilge*
K bilgiç – *bilgiç*
H pílígcí – *bilgiç, bilen*
Ş piligir
A oygor

bilin- = B2IL2N2 – *idrak etmek*
T bilin-
K bilin-
H pílín-
Ş pilin-
A bilin-

bin- = B2N2 – *binmek*
T mun-; diyal. mın-
K min-
H mün-
Ş mün-
A min-
A 1) bir, 2) ber

biñ = B2IN, B2N, BIN – *bin*, bk. miñ
T muñ; diyal. mıñ
K miñ
H muñ
Ş muñ
A muñ

bir = 1) B2IR2, B2R2 – bir 2) B2IR2 – *vermek* (ber yerine)
T 1) bir, 2) ber-
K 1) bir, 2) ber-
H 1) pír, 2) pir-
Ş 1) pir, 2) ber-

birle = B2IR2L2A - *beraber, ile, birlikte*
T birleş, bir dem – *el birliğiyle*; bile – *beraber, ile*
K birge, menen
H pıla, píle ya da –la; -le; -meñ (edebî), -nañ, -neñ, pírge – beraber
Ş pirge, pıla
A birge

birtigme = B2R2G2MA – *tamamı, hepsi, olanı*
T çügle; (edebî), çük (Tocin.)
K bar bolgonu
H Sagay. pírtigbe – *dokunma*

Ş ariyle
A d‘ük le

biti = B2IT2, B2T2 - *yamak*
T bici
K caz
H pas
Ş pas
A biçi
(Moğol. biçix)

bitig = B2T2G2 – *mektup, yazı*
T bicik
K cazuu, kat
H píçík
Ş miçik, kat
A biçik

bitigli = B2T2G2L2I – *okur yazar, yazan*
T biceen
K cazgan, cazuuçu, sabattuu
H píçíkçíl, píçíkçí
Ş katçı
A biçikçi

bodrak, badruk = BUDRK – *dikkatsiz, dağınık (sürü hakkında)*
T budurgay, bodargay
K bıtıra- – *dağılmak, dağılıp gitmek*
H pıtırag
Ş alaa, çaçıñı

bol- = BUL – *olmak*
T bol-
K bol-
H pol-
Ş pol-
A bol-

bök- = B2ÜK2 – *bir şeyin tadını çıkarmak, bir şeye doymak*
T pök-
K cırga-
H çırga-, tos-
Ş tos-
A soodon- – *bir şeyin tadını çıkarmak*, toyo acan- – *karnı doymak*, *bir şeye doymak*

böri = B2UR2I – *kurt*
T börü
K börü
H puur

Ş pörü
A börü

bu = BU – *bu*
T bo
K bu
H pu
Ş po
A bu

buga = BUGA – *boğa*
T buga
K buka
H puga
Ş puga
A buka
(Moğol. buga – *maral, geyik*)

budun = BUDUN, BUDN, BUT(n) – *halk*
T çon, ulus
K el, curt
H çon, il çon
Ş kalık, çon
A kalık, el, ulus, d‘on

buluñ = BULÑ – *köşe*
T buluñ
K buluñ
H puluñ
Ş puluñ
A bulun

bunta = BntA – *burada*
t mında, munda
K mında
H mında
Ş mında
A mında

buñ, buña, buñu – BÑ, BUÑ, BUñA, BUÑU – *acı, dert, üzüntü, özlem*
T muñgaral, muñgag
K muñ
H möñís
Ş muñ
A kunukkanı

buk = B2ÜK2. bk. bök
büt- = B2ÜT2 – *bitirmek, sona erdirmek*
T büt-
K büt-

H püt- – *kurmak, sebep olmak, vücuda getirmek*
Ş püt-
A budur-

bıñ = BIÑ. bk. biñ – *bin* (1000)

Eski Kelimeler Sözlüğü - Ç
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

Ç
çab = ÇB – şan, söylenti, rivayet, soylu, ünlü
T at-sıp
K atak
H sablan- – şöhret kazanmak
Ş şap
A mak

çablı = ÇABLI – doğan, şahin (en iyi cins)
T sapsıñ
K (ılaaçın)
H çabılgay – ala doğan, ılaçın – doğan, şahin
Ş tevir karlık
A şoñkor

çelig = ÇEL2G2 – meydan savaşı
T çaa
K soguş
H xarbazıg
Ş çaalaş
A soguş

çeñ = ÇÑ – çen (Çince ağırlık ölçüsü)

çerig = ÇR2G2 – ordu
T şerig
K çerik
H síríg
Ş şerig
A çerü

çet, çit = ÇT2 – sınır, yabancı memleket
T kızıgaar
K çet
H çat

Ş meje
A tış d‘er

Eski Kelimeler Sözlüğü - E
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

eb = B2 – *ev*
T bajın; ög – *çadır*; ep – *rıza, mütabakat*
K üy
H ib (ve çadır); ir-ipçi – karı koca, eşler
Ş em, ög – çadır
A tura – *ev,* ep – *rahat*
(“eb” kelimesi Tuva ve Kırgız dillerinde türemiş kelimelerde korunmaktadır: krş. epçi cak – *çadırın kadınlar bölümü**)

eble- = B2L2 – evlendirmek, birine aile hayatı kurmak
T ögle-
K üylöndür-
H iblen- – *aile edinmek*
Ş kijile-, emnendir-
A epte- – herhangi bir şeyi kurmak, düzenlemek

eg = G2 – silah ve zırh takımı, koruyucu elbise (?)Artık “eg” kelimesi tasvir ve değişik şekillerde ifade edilmektedir. Tuva. kuyak xem vb.

eget = G2T2 – *hizmetçi*
T cödel
K kızmatçı ayal
H sümekçí, nımısçı
Ş süñmekçi
A d‘alçı

eyle. bk. ele

eke = K2 – *teyze, hala, abla*
T egeçe, ugba
K ece
H igeçí - *baldız*
Ş ege
A ed‘e

egid- = G2D2 – *yükselmek*
T bedi-
K kötör-
H ködír-
Ş egiş- – *yükselmek, artmak; ködür – kaldırmak*
A ködür-

egir- = G2R2I – *kuşatmak, etrafını, çevrerini dolaşmak*
T büzeele-
K çulga-, oro-, tegerekte-
H ibí-r – *kuşatmak, çevrelemek*
Ş ebir-, abıla-
A ebirge – *daire, etraf*

egriteb = AG2IT2B2 – *haşa, çul, halı (?), örtü, yatak örtüsü*
T çabınçak
K capkıç
H çabıg
Ş çabıg
A (köbiz – *halı*)

ed = D2 – *1) değerli, iyi; 2) mal, varlık; çıkarma, üretme*
T 1) eki, 2) et
K 1) kımbat, cakşı; 2) milk, emerek, çabıt
H 1) çaxsı, 2) is
Ş 2) is
A 1) baalu, d‘akşı; 2) dööjö, alu

eder = D2R2 – *eyer, semer*
T ezer
K eer
H izer
Ş ezer
A eer

ediz = D2Z2 – *yüksek*
T bedik
K kötörüñkü
H oñdayı çaxsı, pözík – *yüksek*
Ş mözük – *yüksek*
A biyik

ezenç = Znç – *örf, adet*
T çañçıl
K adat, salt
H kibír
Ş çozak
A d‘añ

ekiz = IK2Z – *ikili, ikiz*
T iyiz
K egiz
H ikíz
Ş igiz
A igiz

eki = EK2I, K2I. bk. iki – *iki*
T iyi, iñi, iji
K eki
H ikí
Ş iygi
A eki

ekiş = EK2Ş – *ocak, maden ocağı, maden*
T uurgay
K ken
Ş urgay

el = EL2, L2 – *kabile birliği, halk*
T çon, ulus (Moğol. uls)
K el
H il-çon – *halk*
Ş çon
A el

ele- = EL2 – *yenmek, mağlup etmek; fethetmek, zaptetmek; birine eziyet çektirmek*
T çaala- – *yenmek, mağlup etmek;* ele- – *eziyet çektirmek*
K ceñ-, kıyna-
H ile- – *birine eziyet çektirmek*
Ş çaal-
A d'eñer- – yenmek, mağlup etmek; d'uulat al- – *zaptetmek, fethetmek*

elet = L2T2 – *eziyet, ızdırap*
T eleg
K azap, kıynoo
H ileg, iles
Ş eree
A şıra, kıyın

elig = EL2G2, L2G2 – 1) elli, 2) L2G2 – *toka, plak, kuşak veya kemer tokası (ayırdedici işaret)*
T 1) bejen, 2) tol
K 1) elüü, 2) taralga
H 1) ilíg
Ş 1) elig
A 1) bejen, 2) korbu

emik = MK2 – *sıcaklık, sıcak (kişi hakkında)*
T çılıg
K cıluu
H çılıg
Ş eem
A kileñkey

er = R2 – 1) *koca, kahraman*; 2) *olmak*
T 1) er, 2) egri-, ergin- (kısmen) (Tocin.) – *oldu*, eves, emes – *olmadı, değil*

K 1) er, 2) e – *yardımcı fiil*: edi – *oldu.* eken – *belki, ihtimal; olmuştu;* emes – *değil*
H 1) ir, 2) er-
Ş 1) er, 2) er-
A 1) er, 2) bolor-

erdük = R2D2K2 – *varlık, hayat*
T ertik
K bolmuş
H par polganı, çurtas
Ş par polganı
A d‘urtaganı

eren = R2N2 – *mert, cesur*
T er, eker
K beren
H iren – *erkek*
Ş er
A erkindü

erig = R2G2 – *varlık, hayat. bk. erdük*

eriglig = R2G2L2G2 – *mevcut olma, yaşama*
T ergiir çer – *bir şeyin bulunduğu yerde*
K boluu, turuu
H turlag
Ş çadıg – *hayat*
A d‘urtaganı

erinç – *belki, ihtimal, muhtemel*
T çadavas
K balkim, ay
H neeke, arsa
Ş polza polar
A andıy bolboy

erk = R2K2 – *irade, istem*
T erge
K erk
H pos, pozıdıg, xıngannı
Ş erik
A erik – *irade, istem*

es = S – 1) zenginlik, mal, varlık; çıkarma, üretme 2) bk. eş
T et-xöreñgi – *mal, varlık*, baylak – *zenginlik*, tıvış – *çıkarma, üretme*
K baylık, mülk,çabıt
H is
Ş çepsegü
A d‘ööjö

esen = S2N2 – *mesut, mutlu, sağlıklı*
T mendi-çaagay (moğol. enx mend)
K esen
H izen – *sağlıklı, iyi olmak*
Ş ezen
A ezen

esit- = S2T2 – *duymak, dinlemek*
T dıñna-; esker- – *ilgilenmek*
K esit-
H is-
Ş tıñna-, es-
A uk-

et- = T2 – *yapmak, kurmak, yerine getirmek*
T et- – *yerine getirmek, yeniden yapmak*
K et-
H it-
Ş et-
A et-

eçeñ- = ÇÑ – *ayrılmak*
T çarıl
K ayrıl, acıraş
H çarılıs
Ş çarılar
A ayırıl

eçi = Ç, ÇI, ÇA – *ağabey, dayı, amca. bk. içi*
T akı
K aga
H aca – *ağabey*; açı xarındas – *kuzen*
Ş aca; ice – *anne*
A eji – *karı koca, eşler; eş, karı, zevce*

eçin- = ÇN2 – *saymak, saygı göstermek*
T xündüle- (moğol. xünd – *şeref, haysiyet, meziyet)*
K kadırda-, ardakta-
H açın- – *üzülmek, acımak;* ulugla- – *saygı göstermek*
Ş acın-, toola-
A too-

eş = Ş – *dost, arkadaş, dayanak, destek*
T eş – *dost*
K eş – *dayanak, destek, emanet, ümit*
H argıs, nancı; çöleg – *dayanak, destek*
Ş eştig – *iyi, dost geçinen*
A eş – *karı koca, eş, karı, zevce*

eşin- = ŞN2 – *gitmek (at üstünde)*
T çort-, sayakta-
K cür-
H attıg çor-
Ş çort-, sayakta-
A ejin- – *yüzmek*

eşükey- = ŞK2Y – *(üstünü) örtmek*
T ejin-
K cap-
H çap-
Ş çap-
A d'ap-

*bk. K. K. Yudahin, **"Kırgızca Rusça Sözlük"** *(Kırgızsko-russkiy slovar')*, "ersí" kelime grubu, M. Murataliyeva'nın makalesi, sayfa 229. "epçi – karı, kadın" (Tr. İYALİ KirFAN SSR", 2. basım, 1948.

Eski Kelimeler Sözlüğü - I
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

Iglat- = GLT – *ağlatmak.* bk. uglat-
T ıglat-
K ıylat-
H ılgat-
Ş ıglat-
A ıylat-

ıd- = ID – *göndermek, izin vermek, koy vermek*
T ıt-
K iy- – *hızlı ve enerjik bir şekilde hareket etmek, faaliyet*
H ıs-
Ş ıs-
A iy- – *göndermek; çıgar- – bırakmak, izin vermek*

ıduk = IDK – *kutsal*
T ıdık
K ıyık
H ızıx – *kutsal; Mif. dağ ve nehir ruhu; hürmet veya tapınma*
Ş ızıg
A ıyık

ıy- = IY – *konuşmak*
T ayt- – *göstermek, işaret etmek;* çugaala- – *konuşmak*, ıı-cın – *ağlama*
K ayt-
H ayt-, çooxta- – *konuşmak*
Ş ayt-
A ayt-; ıy- – *ağlama*

ıyu = IYU – *heyhat! ne çare! (“ıy- – konuşmak” fiilinden zarf-fiil)*
T uyo – *acı! (ünlem)*
K kap!
H yu – *ne çare!, acı, keder hakkında*
Ş oyo – *acı!*

ıñın = ÑN – *omuz*
T egin
K iyin
H iñ, iñní
Ş enni
A iyin

Eski Kelimeler Sözlüğü - K
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

kab- = KB – *kabul etmek, kabullenmek*
T xülee- (krş. Moğol. xüleex- – *kabullenmek*)
K makul bol-, kabıl (Arapça) al-
H sös pir-, çapat- (xap- – *kapmak, yapışmak, yakalamak*)
Ş çarat-; kap al- – *yakalamak*
A d‘öntön- – k*abullenmek* (al- – *kabul etmek*)

kabay = KBY – *beşik*
T kavay
K beşik
H kubay (Sagay.), pizík
Ş pööböy
A kabay

kagadaş = KGDŞ “kadaş” yerine
kadaş = KDŞ – *arkadaş, yoldaş*
T önük
K ayaş
H nancı
Ş nançı
A nad‘ı

kadın = KDN – kaynata, kayınpeder, kadının veya kocanın akrabaları
T katı – *kaynata*
K kayın
H xazın aga, xastı
Ş kastı
A kayın

kadır = KDR – sert, ürkütücü, korkunç
T kadır
K surdu, aybattu
H xazır

Ş kazır – *şiddetli, coşkun*, kadıg – *korkunç, dehşetli*
A kazır

kaz- = KZ – *kazmak*
T kas-
K kaz-
H xas-
Ş kas-
A kas-

kaya = KYA – *kaya*
T xaya (Moğol. xad)
K kıya – *dağ yamacı*
H xaya
Ş kaya
A kaya

kal- = KL – *kalmak*
T kal-
K kal-
H xal-
Ş kal-
A kal-

kalın = KLN – 1) *pek çok, kalabalık, bereketli* 2) *şişman, kaba*
T 1) xöy, köp, cançok; 2) kılın
K 1) kalıñ – *sıkı*, *gür (orman*); 2) *değerli*
H 1) tıñ köp, 2) xalıñ
Ş 2) kalın
A 1) uma d‘ok, 2) kalıñ

kan = KN – *han*
T xaah (Moğol. xaan)
K kan
H xan
Ş kan
A kaan

kañ = KÑ – *baba*
T ada
K kan ata, ata
H ada
Ş ada
A ada

kara = KRA – *kara, siyah*
T kara
K kara
H xara

Ş kara
A kara

kargan- = KRGN – *and içmek, yemin etmek*
T aza- (kargan- – *lanet etmek*), dañgıralga (Moğol. tangaralga)
K ant kıl-
H xargan-
Ş kargan-
A çerten-, kargan-

kata = KTA – *kere, defa*
T bir katap, diyal. kada
K colu, mertebe
H xata- – *büyümek, gelişmek*; pír xata – *bir kere*
Ş kada- – *tekrar etmek*
A bir katap

katlan- = KATLN – *göğüs göğse olmak, beraber olmak*
T kadı-
K kattan-
H xada pírge-
Ş kadaa-, pirge-, kaşta- – *göğüs göğse olmak*
A koştoy-

katun = KTUN – 1) *hanım, kadın 2) ırmak*
T 1) kadın, 2) xem
K 1) katın (kabaca kadınlar için) 1) suu, darıya
H 1) pay ipçízí, 2) sug
A 1) kadıt (kaba anlamda), 2) kadın

katıg = KTG – *katı, sert*
T kadıg
K katuu
H xatıg
Ş kadıg
A katu

katıglan- = KTGLAN – *erkekçe olmak, cesur olmak*
T kadıglan-
K katuulan-
H xatıglan-
Ş kadıglan- – *ciddi olmak*
A katulan-

kaç- = KÇ – *kaçmak*
T kajı-
K kaç-
H xas-
Ş kaş-
A kaç-

kaş = KŞ – *kaş*
T kirbik
K kaş
H kömíski
Ş kaş
A kaş

keyik = K2Y2K2 – *gazel, geyik*
T (elik)
K kiyik
H kiik – *geyik*
Ş kiyik
A kiyik – *vahşi*

kel- = K2L2 – *gelmek*
T kel-
K kel-
H kil-
Ş kel-
A kel-

kelin = K2L2N2 – *gelin*
T kelin, xelin
K kelin
H kilín
Ş kelin
A kelin

ket- = K2T2 – *gitmek*. krş. kit-
T çor-, bar-
K ket-
H par-
Ş kedere par-
A bar-, d'üre ber-

keş = K2EŞ – *kemer, ok kılıfı, okluk*
T kur – *kemer*, keş – *deri*, kürk; saadak – *okluk*
K kur – *kemer,* saadak – *okluk, ok kılıfı*
H xur – *kemer*
Ş kur – *kemer*
A kur

kir- = K2R2 – *girmek*
T kir-
K kir-
H kír-
Ş kir-
A kir-

kit- = K2IT2. bk. "ket-"

kişi = K2IŞI – *kişi*
T kiji
K kişi
H kízi
Ş kiji
A kiji

kol- = KUL – *rica etmek, istemek*
T xol – *el,* xoldanır- (diyal.) – *sormak, istemek*
K sura; kol – *el*
H sura- – sormak, istemek; xol – *el*
Ş kola- – *elle almak*
A sura-

kop = KUP – *çok, hepsi*
T köp
K köp
H köp
Ş köp
A köp – *çok* (kop – *dedikodu*)

ködik = K2D2IK2 – *iş*
T iş, ajıl. krş. xöledir – *harekete geçmek*, xödel – *hizmetçi*
K iş
H togıs
Ş iş
A iş

közünç = K2ÜZnç – *istek, rica*
T köstüg
K elestelüü, köñül
H xınganı, pígení
Ş köñnü, köön
A küün

közüñü = K2ÜZÑÜ – ayna veya zil; çan, zil (şaman ?)
T körünçük – *ayna* (küzüñgü – *şamanlarda kurdelalı nişan, plak*)
K küzgü
H köríndes – *ayna*
Ş küzegen
A küskü

kök = K2ÇK2, K2K2 – *açık mavi*
T kök
K kök
H kök
Ş kök
A kök – *mavi,* çañkır – *açık mavi*

kökmek = K2K2MK2 – *geyik*
T elik
K (kiyik)
H kiik
Ş kiyik
A çaap

kör- = K2ÜR2 – *görmek, bakmak*
T kör-
K kör-
H kör-
Ş kör-
A kör-

körk = K2ÜR2K2 – *görkemli, güzel, güzellik*
T körüştüg, körüştüü – *güzellik*
K körük, körköm
H ökerek, sílíg
Ş çaraş
A d'araş

kuy = KUY - *küçük ev, kadınlar odası*
T ordu – s*aray* (kuy – *mağara*)
K üy, içkeri
H kuy – *mağara*
Ş kuy – *mağara*
A kuy – *mağara*

kul = KUL – *kul, köle*
T kul
K kul
H xul
Ş kul
A kul

kup = KUP. bk. kop

kutlug = KUTLG – *mesut, mutlu; bereketli, faydalı*
T kut – *ruh,yürek*
K kuttuu
H xuttıg – *yürekten*, ırıstıg – *mesut, mutlu*
Ş kut – *ruh, yürek*
A ırıstu: kut – *ruh, yürek*

kuş = KUŞ – kuş
T kuş
K kuş
H xus
Ş kuş
A kuş

küdegü = K2ÜD2G2Ü – *enişte, damat*
T küdee
K küyöö
H küzee (sagay.)
Ş küzee
A küyü

xüzenç = K2ÜZnç. bk. közünç

külüg = K2ÜL2ÜG2 – *meşhur, ünlü, soylu veya yiğit, cesur*
T attıg – *ünlü*, *soylu, meşhur. Folklorda bazı atların lakabı olarak* Xülüg: Xülüg-Bora. xülüg – *yiğit, cesur*
K attuu, cakşı, bedeldüü
H külüg – *akıllı; yiğit, cesur*
Ş külüg – *bilge*
A külüg – *ünlü, soylu, meşhur*

küm = K2ÇM – *söz, haber, söylenti* (?)
T damçıır çugaa
K söz, kabar
H sös, xabar
Ş şap
A tabış

kümülüg = K2ML2G2 – *sakin, gömülmüş, gömülü*
T xömdürgen
K ölük, kömül- – *gömülü olmak*, köm-– *gömmek, defnetmek*
H üreen kízí, köm- – *gömmek*
Ş kömürgen
A bk. kömör- – *gömmek*

kümüş = K2ÜMŞ – *gümüş*
T diyalek. kümüş, edebî dilde möñgün, folk. xümüş
K kümüş
H kümüs
Ş kümüş
A kümüş

kün = K2ÜN2 – gün, güneş
T künne- – *kıskanmak*
K künü – *karı (çok eşlilikte*)
H küne- – *kıskanmak*
Ş küne- – *kıskanmak*
A üüre

kün = K2ÜÑ – *kul, köle*
T xödel
K küñ
H xul, ipçí

Ş kul, tiji kiji
A kul, üy kiji

küç = K2ÜÇ – *güç*
T küş
K küç
H küs
Ş küş
A küç

küçlig = K2ÜÇL2G2 – *güçlü, kuvvetli*
T küçülüg
K küçtüü
H küstíg
Ş küştüg
A küçtü

kız = KIZ – *küçük kız, kız evlat*
T kıs
K kız
H xız
Ş kıs
A kıs

kıy- = KIY – *kesmek, doğramak*
T kıy
K kıy
H xıy, kis
Ş kıy
A kıy

kıymat = KYMT – *cesurluk* (?)
T korguş çok çoruk
K kayrat
H maxçızı
Ş alıp külük
A kıymat – *değer, fiyat*

kıl- = KIL – *yapmak*
T kıl-
K kıl-
H xıl-, it-
Ş kıl-
A kılın-

kırk = KIRK – *kırk*
T dörten
K kırk
H xırıx

Ş kırık
A törtön, kırık (diyalek.)

Eski Kelimeler Sözlüğü - M
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

men = MN2, MAN2 – *ben*. bk. ben
T men
K men
H min
Ş men
A men

meñkü = MNK2Ü – *ölümsüz*. bk. beñkü
T möñge
K mañgi
H möge
Ş möñü sugu – *bengisu* (foklorda)
A möñkü (moğol. mönx – *ölümsüz*)

miñ= M – *bin*. bk. biñ
T muñ, mıñ
K miñ
H muñ
Ş muñ
A muñ

mügüz = MÜG2Z – *boynuz*
T mıyıs
K müyüz
H müüs
Ş müüs
A müüs

Eski Kelimeler Sözlüğü - N
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

narsügür = NAR2S2G2ÜR2 – *hizmetçi*
T xödel
K (kızmatçı ayal)
H sümekçín
Ş suñmekçi
A d‘alçı

ne = N – *ne?*
T çü, çüü
K emne

H nime
Ş noo, çüge
A ne

nine = N2IN2 – *anne, hala, teyze, nine*
T iye – *anne*; ene – *nine, büyük nine*
K ene
H ice – *anne*; uuca – *nine*
Ş ene, ice, üüce – *nine*
A ene, ed‘e, d‘aana

Eski Kelimeler Sözlüğü - O
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

oglan = GLUL – *oğul, genç, delikanlı*
T ool – *delikanlı, oğul*
K ulan – *otrok*?
H ool – *oğul*
Ş oğlan – *genç*,
A uul

ogul = UGUL – *oğul*
T ool; oglu – *onun oğlu*
K uul
H ool
Ş ool, oglu – *onun oğlu*
A uul

ogur = UGR – *kurmak, hadise, olay*
T baydal (Moğol. uçir baydal)
K uçur
H kirekter, oñday
Ş oñday
A uçural- – *kurmak, olay*

oyar = UYR – *akıllı, bilge*
T mergen (Moğol. mergen)
K ayar – *bilge, hazır cevap*
H xıyga
Ş kersee
A oygor

ol- = UL – *olmak*
T bol-
K bol-
H pol-
Ş pol-
A bol-

olur- = ULR – *oturmak*
T olur
K olur, oltur
H odır
Ş odur
A otur

on = UN – *on*
T on
K on
H on
Ş on
A on

orag = URG – *örtü, yakak örtüsü, sargı*
T oraag – *sargı*
K oroo
H oro- – *sarmak, sarmalamak*; oray (Sag.) – *beşik*
Ş oram, oraaş
A krş. : oroon- – *sarmalama*k

orız = RIZ – *mutluluk*
T aas-kecik
K ırıs
H ırıs
Ş ırıs
A ırıs

otag = UTG – *mesken, yurt, ev, oda, barınak*
T odag – *ocak, açık ordugah yeri*
K üy-cay, oçok
H otax – *alacık*
Ş odag – *alacık*
A oçok – *mesken, ocak*; otık – *çakmak*

otak = UTK. bk. otag

otuz = UTUZ, UT. TZ – *otuz*
T ujen
K otuz
H otıs
Ş odus
A adus

oş(u) = UŞ - *bu*
T bo
K bu
H pu

Ş po
A bu

Eski Kelimeler Sözlüğü - Ö
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

ög = UG2, G2 – *anne*
T iye (ög – *çadır, göçebe çadırı*); öksüz – *yetim, öksüz*
K ene
H ice
Ş ene, egce (diyal.) – *nine*
A ene

ögün = G2ÜN2 – *yılkı*. krş. : yonti ögür = G2ÜR2
T öör
K üyür
H öör
Ş öör
A üür

öz = ÜZ – *kendi*
T bot
K öz
H pos
Ş pos
A boy

ök(ük)- = ÜK2 – *yığmak, biriktirmek, toplamak*. krş. üg, ük, ü
T çıg-
K cıyna-
H üg-
Ş üg-
A çok-

ökün = ÜK2IN2 – *keder, üzüntü, sıkıntı, hüzün*
T muñgaral, kudaral, sarınnal
K ökün
H üün- – *gözleri kapamak*
Ş ökşen
A erikçil, kunugu

öküz = ÜK2Z – *öküz, boğa*
T buga
K ögüz
H puga
Ş ögüs – *büyük vahşi hayvanların erkekleri* (*ayı, boğa, geyik*)
A buka

ökün-. bk. ökin-

öl = ÜL2 – *ölmek*
T öl-
K öl-
H öl-
Ş öl-
A öl-

ölüg = ÜL2G2 – *ölü*
T ölüg
K ölük
H ölíg
Ş ölüg
A ölgön kiji

ölür- = ÜL2R2 – *öldürmek*
T ölür-
K öltür-
H öldír-
Ş ödür-
A öltür-

ön- = ÜN2 – *yetişmek, erişmek, olgunlaşmak*
T öñ-
K ön-
H ös-, çit-
Ş öön- – *büyüme*
A d‘aşna d‘et-

örüñ = ÜR2N – *aydınlık* (örüñ kara – *aydınlık ve karanlık, aynı zamanda hayvanların tüy rengi. Ya da gece ve gündüz*) krş. ürüñ
T çırık – *aydınlık*
K ürün-barañ – *şafak, seher*
H çarıx
Ş çarık
A d‘arık

öçük = ÇÜK2 – *ocak* (ve *ev, sığınak*?)
T ojuk – *sac ayağı*
K oçok
H oçıx (*sac ayağı*)
Ş ocuk (*sac ayağı*)
A oçok

Eski Kelimeler Sözlüğü - S
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

sab = SB – *söz, kelime*
T sös

K söz
H sös
Ş şap – *haber, salık, müjde*
A sös

san ŞN – *sayı*
T san
K san
H san
Ş san
A too

sañun = ŞÑUN – *komutan, general*. krş. şañun, unvan grubu bölümünde. Tuva. çançın – Çincedeki "dzan-dzun – *komutan, general*" kelimesinden.

saç = S2Ç – *saç*
T çaş – *saş örgüsü*
K çaç
H sas, Kaçin. çaç
Ş şaş, şaç
A çaç

sekiz = S2K2IZ, S2K2Z – sekiz
T ses
K segiz
H segís
Ş segis
A segis

señir = S2ÑR2 – *sıra dağ*
T sın
K señir – *dağ eteği, dağ burnu*
H sın
Ş sın
A sın

serig = SRG2 – *sarı*
T sagı
K sarı
H sarıg
Ş sarıg
A sarı

siz = S2IZ, S2Z – *siz*
T siler
K siz
H sírer; Sagay. síler
Ş siler
A sler

sorug = ŞURG – *sorma, sorgu, soruşturma*
T surag
K suraştıruu
H surug – *soru*; Kızıl. şurug
Ş surak
A suru

sub = ŞUB – *su*
T sug
K suu
H sug
Ş sug, sup
A suu

su = S2Ü – *ordu*
T şerig
K çerik
H çaa çonı, síríg – *ordu*
Ş şorig
A çerü

Ş
şan = ŞN – *dağ* (?)
T dag; sın – *sıra dağ*
K too; kır – *sıra dağ*
H sın
Ş tag, sın
A tuu, sın, kıp

şanun. bk. sañun

şuña = ŞUÑA – *ördek*
T ödürek
K ördök
H örtek
Ş şuñma – *suna*
A örtök, suuguş

Eski Kelimeler Sözlüğü - T
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

tab- = TB – *bulmak*
T tıp-
K tap-
H tap-
Ş tap-
A tap-

tagı = TGI – *daha, yine*
T dagın
K dagı, tagı
H paza
Ş paza dagı – *tekrar, bir kez daha*
A baza

tay = TY – *tay (iki yaşındaki)*
T day
K tay
H tay
Ş tay
A tay

tamga = TAMGA – *damga, mühür, işaret*
T tañma
K tamga
H tañma
Ş tañma
A tañma

tamka = TMKA – bk. tamga

tap- = TP – *bulmak* (ve *beklemek, korumak*)
T tıp-
K tap-
H tap-
Ş tap-
A tap-

tarlag = TRLG – *tarla, sürülmüş toprak*
T şol; tarılga – *ekim, çift sürme*
K talaa
H talag, xıra
Ş tarıg
A d‘alañ

taş = TŞ – 1) *taş*, 2) *bir şeyin dışı*
T 1) daş, 2) daştı
K 1) taş, 2) tış
H 1) tas, 2) tastı
Ş 1) taş, 2) taştı
A 1) taş, 2) tış

taşru = TŞRU – *dışında, dışarıdan*
T daştın
K tışında
H tastı
Ş taşkar
A tış, tıştında

teg- = T2G2 – 1) *dokunmak, değmek*, 2) *gibi*, 3) *koymak, tespit etmek*. krş. tek, tik.
T 1) deg-, 2) deg, 3) tik-
K 1) tiy-, 2) sıyaktuu, -*day*, 3) tik-
H 1)Sagay. tig-, Kaçin. teñ-, 2) tiñ – *eşit, denk*, 3) tík- – *yemeği pişirmeye koymak*
Ş 1) teg-, 2) teg, 3) tik-
A 1) tiy-, 2) teñ, 3) turguz-

tegzin = T2G2ZN2. bk. tezgin

tegme T2G2M – bir tegme – *beraber*
T bir dem
K birge
H xada, pírge
Ş pirge
A birge

tez- = T2Z – *koşmak*
T des-
K kaç-
H tis-
Ş tes-
A d'ügür-

tezgin- = T2ZG2IN2 – *gezmek, seyahat etmek*. bk. tegzin
T deskin-
K satakat kıl-
H çol çörer-; tiskín-– *aklını kaybetmek*
Ş çol çörer-. krş. teskin- – *kaçak*
A ödör-, orop bar-

tezig = T2ZG2 – *koşan, yakayı ele vermeyen, yalanamayan*
T dezig (*yakalanmaz*)
K karmatpas
H tis çetken – *kaçan*, tuttırbas – *tutulmaz*
Ş tezig – *koşma, kaçış*
A dügürip baraatkan

tek = T2K2. bk. teg

ter- = T2R2 – *toplamak, hazırlamak*
T çıg-, böl-
K ter-
H teer-
Ş teer-
A teer-

ters = T2R2S – *karşı, ters, aksi*
T dedir (*ve inatçı*)
K ters – *tersine*
H ters (*ünlem, nida*)

Ş ters
A ters

teñ = T2Ñ, T2AÑ – *eşit, denk, gereken büyüklükte*
T deñ
K teñ
H tiñ
Ş teñ
A teñ

teñri = T2ÑR2I – *gökyüzü* (*ve tapınılan yer*)
T deer
K teñri, teñiri – tanrı; kök, asman – gökyüzü
H tegír
Ş tegri
A teñeri

tik- = T2IK2, T2K2 – *tespit etmek, koymak, batırmak, dikmek, saplamak*. bk. teg
T tik-
K tik-
H tík- – 1) *pişirmek için yemek koymak*; 2) tík- – *dikmek*
Ş tik-
A turguz-

tirig = T2IR2G2 – *diri, yaşayan*
T dirig
K tirüü, tiri
H tíríg
Ş tirig
A tirü

tog- = TUG – 1) *doğurmak, doğmak*; 2) *doğmak* (güneş)
T 1) törü-, 2) ün-
K tuu-, 2) çık-
H 1) tug- (hayvanlar için), 2) sıx-
Ş 1) tug-, 2) şık-
A 1) tuu-, 2) çık-

togsuk = TUGŞK – *doğma*
T xün üneri
K kün çıgış
H kün sıgızı
Ş kün şıgış
A kün çıgış

toka = TKA – *toka, plak*
T tol
K taralga
H küme, kübe

Ş tokpak
A korbu

toku = bk. *toka*

tokuz = TUKZ – *dokuz*
T tos
K toguz
H togıs
Ş togus
A togus

tokum = TUKM – 1*) akraba* 2) *kasaplık hayvanlar*
T 1) törelder, dögerer mal
K tukum
H 1) tugan 2) sogım
Ş 1) tugan 2)sogım
A 1) tugan 2) sogum

ton = TN – *giyim eşyası, kürk*
T ton
K ton
H ton
Ş ton
A ton

toñ = TÑ – 1) *kamp, toprak tabya, duvarla çevirme* 2) *kil*
T 1) çal, xerim 2) toy
K 1) kırdan, cal 2) çopo
H 1) tuglag, siden (kaçinnsk.); 2) toy
Ş 1) töñ 2) toy
A 1) küre 2) toy balkaş

tök- = T2ÜK2 – *yaymak, genişletmek*
T tarat- – *yaymak, tök- – akıtmak, dökmek*
K tök- – *dökmek*
H tök- – *dökmek*
Ş tök- – *dökmek*
A tök- – *dökmek, saçmak*

tört = T2ÜR2T2 – *dört*
T dört
K tört
H tört
Ş tört
A tört

tur- = TUR – *yaşamak, durmak*
T tur-
K tur-

H tur-
Ş tur-
A tur-

turug = TURUG – *duraklama, duruş, garaj, oba, mekan*
T turlag
K turuk
H turlag (ve *mağara*)
Ş turug
A turlu

tusu = TUSU – *fayda, yarar*
T duza
K payda
H tuza
Ş tuza
A tuza

tut- = TUT – *tutmak, riayet etmek, gözetmek*
T tut-
K tut-
H tut-
Ş tut-
A tut-

tutug = TUTG – *esir, ipotek*
T tutug
K salım, küröö
H tudıg – *av, avlama, durma, duraklama*
Ş tudıg – *av, avlama*
A belge

tuke- = T2ÜK2 – *bitmek, sona ermek*
T tön-
K tük- – *hiç, asla, katiyyen*
H tügel- – *kesilmek, bitmek, suyu çekilmek, fakir düşmek, çürüyüp dağılmak*
Ş tügen-
A tügen-

tüketi = T2ÜK2T2I – 1*) kesin olarak, tamamiyle*, 2*) bitti, sona erdi*
T 1) şuut, 2) töñdü
K 1) tük – *hiçbir şekilde*, 2) büttü
H 1)sañay, 2) tügeldí
Ş 1) tükendi, 2) tügendi
A 1) çek, tort; 2) tügendi

tüñür = T2ÜÑR2 – *tef* (Şaman)
T düñgür
K dap
H tüür

Ş tüür
A tüñür

tür = T2ÜR2 – *kanun*
T dürüm
K kaada, zakon, zañ
H zakon
Ş çozak
A d‘yañ

tüşür- = T2ÜŞR2 – *indirmek, salmak*
T düjür-
K tüşür-
H tüzür-
Ş tüjür-
A tüjür-

tüş- = T2ÜŞ – *düşmek, yıkılmak, dökülmek, sarkmak, inmek*
T düş-
K tüş-
H tüs-
Ş tüş-
A tüş-

Eski Kelimeler Sözlüğü - U
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

ug- = UG – *buruşturmak, kırıştırmak, ezmek*
T ug-
K uypala-
H ug-
Ş ug-
A uuja-

uglat- = UGLT – *ağlatmak*. bk. ıglat-
T ıglat-
K ıylat-
H ılgat-
Ş ıglat-
A ıylat-

udış- = UDŞ – *yenmek, takip etmek, kazanmak* (yarışmada)
T ut-
K ceñ-, ut- – *yenmek*
H utıs- – *kazanç, ikramiye*
Ş ut-
A isteş- – *kovalamak, takip etmek*; d‘eñ- – *yenmek, kazanmak*, uut- – *yenmek, kazanmak* (diyalekt.)

uz = UZ – *usta, mahir*
T us
K uz; usta (İran.)
H us
Ş us
A us

uya = UYA, UY – *yuva*
T uya
K uya
H uya
Ş uya
A uya

uyar = UYR – *soylu, ünlü, meşhur, itibar sahibi, soylu bir aileden olan*
T uktug – *soylu bir aileden olan*, aldarlıg – *ünlü, meşhur*
K tegi çoñ, ataktuu
H pílígcí
Ş attıg-şaptıg – *meşhur, ünlü*
A uktu – *eski ve soylu bir aileden olan*

ulga-, ugla(y)- = ULGA – *ihtiyarlamak, yaşlanmak*
T ulgat-
K ulgat-
H ulgat-
Ş ulgat-
A d‘aaja-, karı-

ulug = ULUG – *büyük, ulu*
T ulug
K uluu
H ulug
Ş ulug
A ulu

urı = UR – *nesil*
T urug
K uruk – kabile, boy
H töl
Ş töl
A kaldık

uruñ = URÑ – 1) *ordu*, 2) *bayrak, sancak*
T 1) şerig, 2) tuk
K 1) asker, 2) tuu
H 1) síríg; çaa çonı – *savaşçı; bayrak, sancak*
Ş 1) şerig, 2) tug
A 1) çerü, 2) maanı

uruş = URŞ – *savaş, meydan savaşı, çarpışma, kavga, kavgalı olma*
T çaa
K uruş
H urus
Ş urum
A uruş, soguş

Eski Kelimeler Sözlüğü - Ü
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

ü- bk. ök-, üg-, ügü-

üg-, ügü-. bk. ök- (Hak. üg- – *toplamak, yığmak*)

ügür = ÜG2ÜR2 – *koymak, toplamak.* bk. ögür
T turgus, ügle – *yapışmak*. krş. öör – *söğe, söke, yılkı*
K üy – *bir kümeye istif etmek*. krş. üyür – *yılkı, söke, söve*
H d'u. krş. üür – *yılkı, söke*
Ş ug. krş. öör – *yılkı, söke, söğe*
A d'u. krş. üür – *yılkı, söke, söğe*

üdür = ÜD2R2 – *beraber; toplanan, bir araya getirilen şey*
T çıışkın. krş. öör – *arkadaşlar, söğe, söke*
K üyür bol- – *birbirine dost olmak*
H üdür – *karşı, mukabil*, öör pol- – *alışmak*
Ş pirge; öör – *yaşıt*, üdür – *karşı*
A kojo; udura- – *birinin karşısına çıkmak*

üze = ÜZA – *yukarı, üst*
T üstü – *üst*
K üst(ü)
H üst(ü), tast(ı)
Ş öre
A üst(i)

üy-. bk. ök-

ük- = ÜK2 – *zenginleşmek, biriktirmek, yığmak*. bk. ök-

ukuş = ÜK2Ş – çok
T xöy, köp
K köp
H köp, köp sannıg
Ş köp
A köbizi

ülken = ÜL2K2N – *büyük, ulu*
T ulug
K uluu

H Ülgen (Mit.) – *kainatın yaratıcısı*
Ş Ülgen (Mit.) – *kainatın yaratıcısı*
A d‘aan; ulu, Ülgen – *yüksek ruh, kainat yaratıcısı*

ün = ÜN2 – *ses*
T ün
K ün
H ün
Ş ün
A ün

ürüñ. bk. örüñ

üç = ÜÇ – *üç*
T üş
K üç
H üs
Ş üş
A üç

üçün = ÜÇÜN2, ÜÇN2, ÇN2 – *için, sebebiyle, -dığından*
T üjün
K üçün
H üçün
Ş üjün
A üçün

Eski Kelimeler Sözlüğü - Y
(T: Tuva, K: Kırgız, H: Hakas, Ş: Şor, A: Altay)

yaba = YB – *boş, yararsız*
T xey
K beker, kurulay
H tuzazı çox; çabal – *kötü, kızgın;* saba – *yanlış*
Ş teptegen
A tamay, kalas

yabı = YBI – *hâl, durum, vaziyet*
T et, xöreñgi; saba – *kap kaçak*
k mülk, baylık
H is – *pay*
Ş mal
a d‘uulacar

yagıla- = YGIL – *savaşmak, savaşa katılmak*
H çaala-
K coola-
Ş çaala-

T çaala-
A d‘uulacar-

yañus = YAÑŞ – *yalnız, tek, biricik*
T cañgıs
K calgıs
H calgıs; Sagay. çagıs
Ş çagıc
A d‘uulş

yara- = YR – *yararlı olmak*
T taarcır-, çaraş- – *işe yarar olmak, lüzumlu olmak*
K cara- – *işe yarar olmak, lüzumlu olmak*
Ş çara-
A d‘ara-

yaruk = YRK – *ışık, aydınlık*
T çarık
K carık – *aydınlık, ışık*
H çarıx – *ışık, aydınlık*
Ş çarık
A d‘arık

yarlıka- = YRLK – *emretmek, ilan etmek*
T yarlıkta-
K carlık- – *emir verme, emretme*
H çargıla- – *hüküm vermek*
Ş çargık- – *mahkeme*
A d‘akı-

yat = YT – *yabancı, el, gurbet*
T öcke; folk. çat – *gurbet, yabancı*
K cat
H çat
Ş öske
A tüş

yaş = Yş – *yaş, genç*
T caş – *genç, emen (bebek)*
K caş
H ças
Ş çaş
A d‘aş

yaşa = tYŞ – *yaşamak*
T çurtta-, amıdıra-
K caşa-
H çaza-
Ş çaja-
A d‘aja-

yaşa- = Y2Ş – *iyi, hayır*. krş. iyg.
T eki
K iygilik – *başarı, iyi iş, erişme, varma*
H çaxsı
Ş çaxşılag
A d‘akşı

yegin = Y2G2N2 – *yeğen, torun.* krş. *iygin*
T çeen – *yeğen*
K ceen – *yeğen*
H çeen – *abla tarafından yeğen*
Ş çeni
A d‘een

yegirmi = Y2EG2IR2MI, Y2G2IR2MI, Y2G2R2MI – *yirmi*. bk. iyirme
T çeerbi
K cıyırma
H çibírgí
Ş çegirbe
A d‘irme

yeder = Y2D2R2 – *savaşçı, koruyucu* (yeder ton – *savaş elbisesi, silalar*)
T dayınçı (krş. yeder ve çeder- – *yetmek, tetişmek*)
K korgoguç (kural cana soot şayman – *silah*)
H xuyax (kip)
Ş kuluk
A kuyak

yel = Y2L2 – 1) *rüzgar,* 2) *yele*, 3) *tırıs gitmek*
T 1) xat, 2) çel, 3) çel-
K 1) cel, 2) cal, 3) taksak cür-
H 1) çil, 2) çilín, 3) çorıxnañ-
Ş 1) çel, 2) çel, 3) çel-
A 1) salkın, 2) d‘al, 3) d‘el-

yemlig = Y2ML2G2 – *yiyecek*
T çem
K cem – *yem*
H çigis, çiis
Ş nem – *yem* (kuş için)
A d‘em

yer = Y2R2 – *ye*r. krş. yir
T çer
K cer
H çir
Ş çer
A d‘er

yeril- = Y2R2L2 – *yarılmak, ayrılmak*
T çarıl-
K carıl-
H çarıl-
Ş çarıl-
A d‘arıl-

yerle- = Y2R2L2 – *basmak, oturmak (bir yeri benimsemek, yaşamak, yerleşmek)*
T çerle-
K cerde-
H çurta-, çirlen-
Ş çerlen-
A d‘ürta-, d‘at-

yeti = Y2T2I – *yedi*. krş. iyti
T çedi
K ceti
H çití
Ş çetti
A d‘eti

yetmiş = Y2ET. MŞ, Y2T2MIŞ – *yetmiş*
T çeden
K cetmiş
H çiton
Ş çeton
A d‘eten

yig = Y2IG2. bk. yeg

iyigin = Y2IG2N2. bk. yegin

yir = Y2IR2. bk. yer

iyiti = Y2IT2I. bk. yeti

yog = YG – *cenaze töreni*

yogla- = YGL – *gömmek, defnetmek*
T xör cüde-
K cokto- – ağlamak
H çıg-
Ş çıg-
A tudaar-, d‘uur-

yok = YK – *hayır, yok*
T çok
K cok
H çox

Ş çok
A d‘ok

yokla- = *kederlenmek, kaybetmek, yitirmek*
T çokta- – kaybı hissetmek
K kagır-
H çoxsın-
Ş çoksın-
A korodo-

yoluk- = YLK – *karşılaşmak*
T ucuraş- (çolukşu- – *selamlaşmak*)
K coluk-
H togas-
Ş çolaş-
A d‘oluk-

yolçı = YULÇI – *yönetmen, idareci, başkan, şef*
T baştıñ (çol – *kader, hisse, pay*)
K başçı; colçu – *klavuz, önder*
H (çolcı – *yolcu*), pastagçı
Ş çolaçı, paştagçı
A başçı

yont = YUNT – *yılkı, atlar*
T çılgı
K bir üyür cılkı
H çılgı
Ş öör
A d‘ılkı

yotuz = YUTZ – *karı, hanım*
T kaday
K ayal ve epçi
H ipçízí, xatı
Ş epçi
A üy kici

yör- = Y2ÜR2 – *yürümek.* krş.yür-
T çor-
K cür-
H çör-
Ş çör-
A d‘ür-

yurç = YURÇ – *kayın, hanımın küçük kardeşi*
T çurcu
K kayın ini (kayın aga – *hanımın ağabeyi*)
H çurçu

Ş çurçu
A d‘urçı

yüz = Y2UZ – *yüz* (100)
T çüs
K cüz
H çüs
Ş çüs
A d‘üs

yük = Y2K2 – *yük*
T çü’k
K cük
H çük
Ş çük
A d‘ük

yür = Y2ÜR2. bk. yör-

yıl = YL – *yıl*
T çıl
K cıl
H çıl
Ş çıl
A d‘ıl

yılkı = YILK – *at*
T a’t (cılıgı – yılkı)
K cılkı
H cılgı
Ş at
A d‘ılkı

yıta = YTA, YITA – *acı, keder, heyhat! ne çare*
T çada- – *çaresiz kalmak, bir şey yapamamak*
K kaygıra, kap
H yu – *çaresizlik*; sııt – *ağlama, sızlama*
Ş sıkta- – *ölen kişi için ağlayıp sızlamak*

yış = YIŞ – *orman, savat, kara boya*
T ıyaş; diyal. yeş, yaş
K cış – *gür, sık* (bitkiler için)
H çıs
Ş çış
A d‘ış

Tam olarak okunup tercüme edilemeyen kelimeler
(Yukarıda bu kelimeler ele alınmamıştır)

aglatdaçına
ayıl2na
alpagu
ap
arkak
artur
baymr
b2…l
b…ş
blbrm
bus
butu(n)
bçı
gyñ
güs. . ş
g…p
darındıma
iy
iñünüm(e)
isigi
isiz
ylamda
yeñiç
yñndmakt
yt
yttzkn
yüñ
kbr2
…km
knta
kus
…kı
kınta
…l2mn
l2rd
-l2t
l2rd
lş…d
mr
mta
na
nal2mşzy
-ñüm
…öze
öuz
nrsgür (narsügür)
rsnimk
sine
s2k
sñrinç

sp
srdmd
tma
udaçı
ukbirl2birlis
uk2uz
-uñ
ur
ut
uük
üçe
çin
…çit
çl2n
çıg
şm
şu
…şürsi
ogdamdamı
ık
ıtı
edük
ekün
elem
emde
en
gnil2gü
eri…ñ
esni
eçir

Y. Malov – uglat udaçına. 28 numaralı metin, 6. satır.
Krş. Tuva. Ayıl – tehdit, tehlike
Ap = alıp – aldı ? ya da alp – bahadır, alp, yiğit. l türemesi. 48 numaralı metin, 4. satır.
Acaba "budun" yerine yanlışlıkla yazılmış olabilir mi?
darındıma = adırındım a?
Krş. Tuva. iye – *evet*. Pekiştirme edatı
S. Y. Malov : amtı – *artık*. 32 numaralı metin, 14. satır. Krş. Tuva. amdı – *şimdi, yakın zamanda*
tüze – *bir şeyi tevarüs etmek.* Tuva. döze – *bir şeyi tevarüs etmek.* 9 numaralı metin, 4. Satır
Tuva. çıg – *toplamak, yığmak, biriktirmek*

Ak Baş At Ik isminde

Zarf fiilllerde. enip, inip – *inip* (38 numaralı metin, 4. satır)

Kullanılan Transkripsiyon Alfabesi

KİRİL		LATİN	
А	а	A	a
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Д	д	D	d
ДЖ	дж	C	c
Е*	е	YE, Y	ye, y
Ё	ё	YO	yo
Ж	ж	J	J
З	з	Z	z
И	и	İ	İ
Й	й	Y	y
К	к	K	k
Л	л	L	L
М	м	M	m
Н	н	N	n
Ң	ң	Ñ	ñ
О	о	O	o
Ө	ө	Ö	ö
П	п	P	p

	Р	**р**		**R**	**R**	
	С	**с**		**S**	**s**	
	Т	**т**		**T**	**T**	
	У	**у**		**U**	**u**	
	Ү	**ү**		**Ü**	**ü**	
	Ф	**ф**		**F**	**F**	
	Х	**х**		**X**	**x**	
	Ц	**ц**		**TS**	**ts**	
	Ч	**ч**		**Ç**	**ç**	
	Ш	**ш**		**Ş**	**ş**	
	Щ	**щ**		**ŞÇ**	**şç**	
	Ъ	**ъ**		**’**	**’**	
	Ь	**ь**		**`**	**`**	
	Ы	**ы**		**I**	**I**	
	Э	**э**		**E**	**e**	
	Ю	**ю**		**YU**	**yu**	
	Я	**я**		**YA**	**ya**	
	İ	**i**		**Í**	**í****	

*****Kelime başında bulunduğunda “ye” olarak, diğer durumlarda ise “e” olarak transkrip edilmiştir.

**Ç. N. Bu harf sadece Hakas dilindeki kelimeler için kullanılmıştır. Hakasça kelimelerde hem Kril alfabesindeki i (и), hem de Türkiye Türkçesinde de kullandığımız i kullanılmıştır ve bunlardan ikincisini transkript yaparken farklı bir şekilde (í) göstermeyi uygun gördük.

Orhun - Yenisey Transkripsiyon Alfabesi - Eski ve Bugünkü Yenisey Dili

Orhun-Yenisey Alfabesi

Yenisey	Orhun	Translite-rasyon	Okunuşu	Yenisey	Orhun	Translite-rasyon	Okunuşu
		A	a, e			N	
		I	ı, i			N_2	
		U	u, o			Hy	
		Ü	ü, ö			nt	
		B	b			nç	
		B_2,E	b_2, e			P	
		G	g			R	
		G_2	g_2			R_2	
		D	d			S	
		D_2	d_2			S_2	
		Z	z			T	
		Y	y			T_2	
		Y_2	y_2			Ç	
		K	k			Ş	
		K_2	k_2			baş	
		L	l			lt	
		L_2	l_2		Farklı işaretler		
		M	m	(Talas)			

Verilen bu tablo, P. Melioranskiy'in "Kül Tegin Anıtı" (*Pamyatnike v çest Kyul-Tegina*), S. Y. Malov'un "Eski Türk Yazısı Anıtları" (*Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*) adlı eserleri ve Talas çubuğu temel alınarak oluşturulmuştur. Burada verilen harflerin bazıları henüz çözülememiştir.

www.yenisey-dili.com

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Bazı Tarihî Veriler

Yenisey Anıtları

Orhun-Yenisey Yazısının Kökeni ve Metinlerin Tarihi

Bazı Detaylar

Anıtların Dilindeki Ağız İzleri

Temel Fonetik Olaylar

Ünlüler

Ünsüzler

Yeni Fonemlerin Ortaya Çıkışı

Fonemlerin Birleşim Değişimleri

Kelime Hazinesi Yönünden Uygunluk

Özel İsimler

Coğrafî İsimler

Etnik İsimler

Rütbe, Unvan ve Görev Adları

Diğer Kelimeler

Dilbilgisi Soruları

Dilbilgisi Kaynakları ve Kelime Yapısı

Kelime Çeşitleri ve Kelime Yapısı

İsimler

Sıfatlar

Zamirler

Sayı Sıfatları

Diğer İsimler ve Onlara Bağlı Kelime Grupları

Fiiller

Kelime Değişimleri

Sayı Kategorisi

İyelik Kategorisi

Çekim Şekilleri

İyelik eksiz isim çekimleri

İyelik Ekleriyle İsim Çekimleri

Zamir Çekimleri (yok)

Çekimler

SON SÖZ

KAYNAKÇA

ESKİ KELİMELER SÖZLÜĞÜ